

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN’DA İÇ GÖÇ
HAREKETLERİ: 1991-1994**

AYTEK AYTAK YUSİFSOY

2501181611

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. ESRA ÖZSÜER

İSTANBUL–2021

ÖZ

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN'DA İÇ GÖÇ

HAREKETLERİ: 1991-1994

AYTEK AYTAK YUSİFSOY

İç göç hareketleri, modern Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasi ve sosyal hayatını şekillendirmiş en önemli etkenlerden biridir. Öyle ki Dağlık Karabağ çatışmasının neden olduğu savaş ve işgal sürecinin arka planında kalan göç sorununun süre gelen yıllar içinde ciddi yansımaları olmuştur. Göçün nedenleri ve sonuçlarına ilişkin çok yönlü bir bilimsel bakış açısının olmayışı, bu çalışmanın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu çalışma, bölgede gerçekleşen süreçlerin göç hareketleri ve beraberinde getirdiği sorunların çözümüne yönelik değerlendirmeleri ele almıştır. Bu bağlamda, iç göç hareketleri Azerbaycan'ın içinde olduğu tarihi süreçlerin bir parçası olarak güncel veriler temelinde değerlendirilmiştir. Araştırmada yeni bulguların elde edilmesi amacıyla çeşitli karma yöntemler kullanılmıştır. Çalışmada iç göç hareketlerine maruz kalan kişilerin ifade ettiği söylemler temelinde elde edilen veriler analiz edilmiş, sohbet ve anket çalışmaları ile araştırmanın özgünlüğü desteklenmiştir. Azerbaycan'da zorunlu göçten muzdarip olan kişilerin yıllar içinde çözülmeye yeğlenen sorunlarının ve çözüm yollarının ele alındığı bu çalışma, ayrıca söz konusu göç süreci ile ilişkili olan diğer gelişmeleri de kısaca özetlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Göç, İç Göç Hareketleri, Karabağ, Dağlık Karabağ Çatışması, Zorunlu Göç.

ABSTRACT

INTERNAL MIGRATION MOVEMENTS IN AZERBAIJAN AFTER INDEPENDENCE: 1991-1994

AYTEK AYTAK YUSIFSOY

Internal migration movements are one of the most important factors that shaped the political and social life of the modern Azerbaijan Republic. So much so that the immigration problem, which remained behind the war and occupation process caused by the Nagorno-Karabakh conflict, had serious reflections over the years. Lack of a versatile scientific perspective on the causes and consequences of migration led to the emergence of this study. This thesis gathered together the evaluations of the processes taking place in the region regarding the migration movements and the solution of the problems brought by them. In this context, internal migration movements have been evaluated on the basis of up-to-date data as part of the historical processes Azerbaijan is in. Various mixed methods were used in the study in order to obtain new findings. In the last part of the thesis, the data obtained on the basis of the discourses expressed by people exposed to internal migration movements were analyzed, and the originality of the study was supported by chat and survey studies. This study, which deals with the problems and solutions of people suffering from forced migration in Azerbaijan, which are preferred to be solved over the years, also briefly summarizes other developments related to the migration process.

Keywords: Azerbaijan, Migration, Internal Migration Movements, Karabakh, Nagorno-Karabakh Conflict, Forced Migration.

ÖNSÖZ

Bağımsızlıktan sonra yaşanan iç göç hareketlerinin nedeni, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına yönelik iddialarının yeni bir faza geçmesi ve işgalcilik politikasının meydana getirdiği savaş olmuştur. Zorunlu olarak göç etmeye mecbur bırakılmış Azerbaycan Türklerinin sivil haklarına saygı duyulmamış, neticede göç oldukça kaotik ve elverişsiz şartlar altında gerçekleşmiştir. Çalışmanın amacı öncelikle iç göçten etkilenmiş insanların yaşadığı süreci kapsamlı bir şekilde ele almak ve onların birincil sorununun ne olduğuna yanıt bulmak olmuştur. Üç bölümden oluşan bu eserin birinci bölümünde, Azerbaycan'da iç göçe neden olan süreçlerin bölgede gerçekleşen siyasi gelişmelerle güçlü bağlantısı ele alınmış, Güney Kafkasya'nın demografik yapısını ciddi düzeyde etkilemiş göç hareketleri gözden geçirilmiştir. Azerbaycan'ın Rusya'nın etki alanına geçmesi ve Ermenilerin bölgeye toplu göçleri ile başlayan sürecin bağımsızlığın elde edilmesinden sonra da devam ettiği belli olmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlık elde etmesi ile iç çatışmadan uluslararası çatışmaya evrilmiş Dağlık Karabağ çatışmasının yıkımlarının Azerbaycan için sonuçları incelenmiş, bu yıkımların tüm bölge için ağır sonuçlar meydana getirdiği gözlemlenmiştir. Aynı şekilde Ermenistan da işgal politikasının bedelini büyük ölçekte ekonomik kayıplarla, bölgedeki önemli projelerin dışında kalarak ödemiştir. Fakat savaştan büyük ölçekte zarar görmüş, Dağlık Karabağ ve çevresinden göçe zorlanmış Azerbaycan vatandaşları için savaşın sonuçları diğer tüm kayıplarla kıyaslanamayacak kadar ağır olmuştur. Bu yıkımların onarılması, mecburi göçkünlerin hayatlarını kökünden etkileyen göç sürecinin ortaya çıkarmış olduğu sorunların çözülmesi uzun süre almıştır.

Çalışmanın son bölümü, daha özgün kısım olarak araştırma sorularının yanıtlarının doğrudan zorunlu iç göçe maruz kalmış mecburi göçkünlerden tahsis edilmesi amacıyla yazılmıştır. Bu bölümde öncelikle mecburi göçkünlerin göç sürecinde ve sonrasında yaşadığı sorunlar incelenmiş, uluslararası yardım girişimleri değerlendirilmiş, devlet politikası ve devletin bu yöndeki çalışmaları gözden geçirilmiştir. Mecburi göçkünlere yönelik tutumun ve stratejinin yıllar içinde değiştiği gözlemlenmiştir, problemlerin yönetimi konusunda artılarla birlikte eksiler de incelenmiştir. Ayrıca çalışmanın "EKLER" kısmında zorunlu iç göçten muzdarip olan insanların ifadelerine yer verilmiştir. Böylelikle araştırma, birincil kaynaklar ve iç göç mağdurlarının direkt kendi düşünceleri referans alınarak gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında öncelikle bana yüksek lisans eğitimi alma konusunda imkanlarını sunan Türkiye Cumhuriyeti'ne, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na (YTB) teşekkür etmeyi borç biliyorum. Bu araştırmanın gerçekleştirilmesinde değerli tecrübeleri ile bana yol gösteren, her zaman beni ilgi ile dinleyip kıymetli zamanını ayıran danışmanım Sayın Doç. Dr. Esra ÖZSÜER'e, yüksek lisans eğitimi sürecinde bana manevi desteğini esirgemeyen ve beni araştırma konusunda teşvik eden Sayın Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROğLU ARSLAN'a, engin bilgi ve tecrübelerini büyük bir özveriyle benimle paylaşarak yoluma ışık tutan Sayın Prof. Dr. Okan YEşİLOT'a teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca araştırma süreci boyunca bana sabır ve samimiyetle yardım eden Sayın Arş. Gör. Dr. Filiz FERHATOğLU'na ve her zaman desteğini tüm kalbimle hissettiğim kıymetli aileme teşekkür ediyorum. Bu alışmayı Azerbaycan'ın istiklali, toprak bütünlüğü ve bekası için canını feda etmiş şehitlere ve bu yolda her daim hazır olan gazilere ithaf ediyorum.

Aytek Aytak Yusifsoy

İstanbul, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
GRAFİKLER LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇARLIK RUSYASI’NIN GÜNEY KAFKASYA’YI İŞGALİ VE ERMENİLERİN BÖLGEYE GÖÇ ETTİRİLMESİ

1.1. Azerbaycan Göç Süreçlerinde: Revan Örneği.....	11
1.1.1. Revan Hanlığı Topraklarının Tarihi.....	12
1.1.2. Safevi Hanedanlığı’nın Parçalanması ve Rusya-İran, Osmanlı-Rus Savaşlarının Güney Kafkasya’nın Etnik Yapısına Etkisi.....	13
1.1.3. “Ermeni Meselesi”: Türklere Yönelik Mezalimler.....	16
1.1.4. 1905-1907 Olayları.....	18
1.1.5. Rus Devrimleri ve Azerbaycan Türklerine yönelik Mart Katliamı.....	19
1.1.6. Azerbaycan Topraklarında Ermeni Devletinin Kuruluşu.....	19
1.1.7. SSCB Döneminde Göç Politikaları: 1948-1952 Göçü.....	21
1.2. Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Kökleri: Bölgenin Mensubiyetine Dair Deliller.....	24
1.2.1. “Karabağ” Toponimisinin Etimolojik Anlamı.....	24
1.2.2. Tarihi Albanya Devleti’nin Bünyesinde Karabağ.....	25
1.2.3. Azerbaycan Topraklarında Hristiyanlığın Kökenleri: “Arsak” Toponimisi ve Alban Kilisesi.....	27
1.2.4. Arap İstilas Döneminde Karabağ.....	29
1.2.5. Ermeni Tarih Yazımındaki Çarpıtmalar.....	30

1.2.6. Azerbaycan'daki Siyasi Oluşumların Karabağ'ın Etnik Yapısına Etkileri.....	31
1.2.7. Hristiyan Meliklikler.....	32
1.2.8. Karabağ Hanlığı'nın Düşüşü: Kürekçay Anlaşması ve Rus İşgali.....	34
1.2.9. Karabağ'da Rus Göç Politikasının Neden Olduğu Demografik Değişimler.....	35
1.2.10. "Karabağ" Kavramının Siyaseten Değiştirilmesi: Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'nin Oluşturulması.....	36
1.3. Tarihi Batı Azerbaycan Topraklarından (Ermenistan SSC'den) Türklerin Zorunlu Göçü.....	37
1.3.1. SSCB'nin Son Dönemlerinde Bölgenin Siyasi Yapısı.....	38
1.3.2. Ermenilerin Toprak İddialarının Aktif Faza Geçışı.....	39
1.3.3. Sumgayıt Olayları.....	39
1.3.4. Ermenilerin Dağlık Karabağ'daki Bölücü Faaliyetleri.....	42
1.3.5. Türklerin Ermenistan'dan Sınır Dışı Edilmesi.....	45
1.3.6. 1988 Ermenistan Depreminin Göç Hareketlerine Etkisi.....	45
1.3.7. "Türksüz Ermenistan" Projesi.....	46

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZ AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN YENİDEN DOĞUŞU: SOVYET ENKAZININ ALTINDA KALAN SAVAŞ VE GÖÇ SORUNU

2.1. Ermenistan-Azerbaycan Savaşı: Dağlık Karabağ ve Çevre İllerin Ermenistan Tarafından İşgali.....	48
2.1.1. Azerbaycan Milli Bağımsızlık Harekatı'nın Oluşumu.....	49
2.1.2. Ermenilerin Dağlık Karabağ'a Yönelik İşgalci Planları ve İlk Mecburi Göçkünler.....	50
2.1.3. Sovyet Rusya'nın Azerbaycan Milli Uyanışına Komplosu: Kanlı Ocak.....	52
2.1.4. Halka Operasyonu.....	53
2.1.5. Azerbaycan ve Ermenistan'ın Bağımsızlık Elde Etmesi ve Dağlık Karabağ Sorununun İç Sorundan Uluslararası Çatışmaya Dönüşmesi.....	55
2.1.6. Hocalı Katliamı.....	56
2.1.7. Şuşa ve Laçın'ın İşgali.....	59
2.1.8. Dağlık Karabağ Çevresindeki İllerin ve Diğer bölgelerin İşgali.....	60
2.1.9. Azerbaycan'ın İşgalci Ermenistan'a Yönelik Karşı Atak Hamleleri.....	61
2.1.10. Azerbaycan Siyasetindeki Çalkantıların Savaşa Yansıması.....	64

2.2. Ermenistan-Azerbaycan Savaşı'nın Sonucunda Göç Hareketleri ve İç Göçün Azerbaycan Demografik Yapısına Etkileri.....	66
2.2.1. Dağlık Karabağ ve Çevresi İşgallerinin İnsani Açıdan Olumsuz Sonuçları.....	68
2.2.2. Kaotik ve Kontrol Edilemeyen Göçlerin Neden Olduğu Sorunlar.....	70
2.2.3. Kaçkın Nüfusa İlişkin İstatistiki Veriler.....	71
2.2.4. Azerbaycan Dış Göç Hareketleri.....	73
2.2.5. Mecburi Göçkünlerin Demografik Profili.....	75
2.3. Dağlık Karabağ Çatışmasının Hukuki Boyutu ve Uluslararası Arabuluculuk Faaliyetleri.....	78
2.3.1. SSCB Anayasası ve Uluslararası Hukuk Bağlamında Dağlık Karabağ Sorunu.....	79
2.3.2. Uluslararası Örgütlerin Çatışma Konusundaki Tavrı.....	82
2.3.3. İlk Arabuluculuk Girişimleri.....	83
2.3.4. BM Kararnameleri.....	85
2.3.5. AGİT Minsk Grubu'nun Faaliyetleri.....	87
2.3.6. Sorunun Çözümüne Yönelik Teklifler.....	90
2.3.7. “Ne Savaş, Ne Barış” Sendromu: Ermenistan ve Azerbaycan'ın Sürece Yönelik Tavrı.....	93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAÇKIN VE MECBURİ GÖÇKÜNLERİN SORUNLARI: DEVLETİN POLİTİKASI VE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

3.1. Mecburi Göçkünlerin Sosyoekonomik Sorunları ve Sorunlar ile İlgili Çalışmalar.....	95
3.1.1. Fiziksel ve Psikolojik Bağlamda Güvenlik Sorunu.....	97
3.1.2. Barınma Sorunu.....	99
3.1.3. İstihdam ve Ekonomik Sorunlar.....	102
3.1.4. Sağlık Sorunları.....	103
3.1.5. Eğitim ve Adaptasyon Sorunları.....	106
3.1.6. Uluslararası Yardım Kuruluşlarının Faaliyetleri.....	108
3.2. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kaçkın ve Mecburi Göçkün Politikası.....	112
3.2.1. Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözümünde İnsani Faktörlerin Rolü.....	113
3.2.2. Kimlik ve Mensubiyetin Muhafaza Edilmesi.....	115

3.2.3. Devletin Kaçkın ve Mecburi Göçkün Politikasında Benzer ve Farklı Özellikler.....	117
3.2.4. Kamu Hizmetleri, Sosyal Destek ve Vergi Ayrıcalıkları.....	119
3.2.5. “Büyük Dönüş” Politikası.....	122
3.3. Mecburi Göçkünlerle Gerçekleştirilen Sohbet ve Anket Sonuçlarının Değerlendirilmesi.....	125
3.3.1. Anketin Kapsamı ve Katılım.....	127
3.3.2. Mecburi Göçkünlerin Lügatında “Ermeni” Kelimesi: Düşman Algısının Analizi.....	128
3.3.3. Mecburi Göçkünlerin Geri Dönüş Arzusunun Değerlendirilmesi.....	131
3.3.4. İşgal ve Göç Sürecinin Mecburi Göçkünler Üzerinde Oluşturduğu Olumsuz Psikolojik Etkinin Sohbet ve Anket Yoluyla Değerlendirilmesi.....	133
3.3.5. Hocalıların Gözünden Hocalı’da Yaşanan İnsani Trajedi.....	134
3.3.6. Mecburi Göçkünlerin Hafızasında İşgal ve Zorunlu Göç Anıları.....	138
SONUÇ.....	141
KAYNAKÇA.....	144
EKLER.....	194

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1:	Katılımcıların Zorunlu Göç Ettikleri Bölgelere Göre Dağılımı.....	207
Grafik 2:	Katılımcıların Yaşadıkları Bölgelere Göre Dağılımı.....	207
Grafik 3:	Mecburi Göçkünlerin Düşman Algısına Dair Popüler Yanıtlar.....	208
Grafik 4:	Geri Dönüş Motivasyonunun Düzeyi.....	209
Grafik 5:	Mecburi Göçkünlerin Devletin Onlara Tanıdığı Ayrıcalıklara İlişkin Tutumu.....	209
Grafik 6:	Mecburi Göçkünlerin Çatışmanın Çözüm Sürecine Dair Tutumu.....	210
Grafik 7:	Yaşanmış Olayların Mecburi Göçkünler Üzerindeki Olumsuz Psikolojik Etkisi.....	210
Grafik 8:	Mecburi Göçkünlerin Şehit, Esir veya Kayıp Yakınlarına Dair Malumat.....	211

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AHC	: Azerbaycan Halk Cephesi
AHCP	: Azerbaycan Halk Cephesi Partisi
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
ANAMA	: Azerbaijan National Agency for Mine Action
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
BMMYK	: Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
ÜİYÖK	: Ülke İçinde Yerinden Olunmuş Kişiler
WFP	: World Food Programme

GİRİŞ

Azerbaycan, jeostratejik açıdan oldukça mühim ve son derece hassas bir bölgede konumlanmıştır. Hazar Denizi'nin batısında, Güney Kafkasya'nın tek Türk kökenli devleti olan Azerbaycan'ın kuzey yönünden Rusya (Dağıstan Özerk Cumhuriyeti), kuzeybatıdan Gürcistan, batıdan Ermenistan, güneybatı yönünden Türkiye ve güneyden İran'la sınırı bulunmaktadır. Ayrıca ülke Hazar Denizi üzerinden Rusya, İran, Kazakistan ve Türkmenistan ile kıyıdaştır. Avrasya'nın merkezinde; Doğu'yla Batı'yı, aynı zamanda Kuzey'le Güney'i bir birine bağlayan "Altın köprü" niteliğinde olan bir bölgede bulunmak birçok ülkenin farklı ve benzer nedenlerden dolayı Azerbaycan'a yönelik ilgisini körüklemektedir. Bu yüzden de, tarih boyunca bölgenin en büyük güçleri modern Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bulunduğu toprakları kontrol altına almak için mücadele vermiştir. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti, kendine özgü sosyoekonomik, siyasi ve kültürel özelliklerini modern dünya düzeninin oluşturduğu şartlarla harmanlayarak bölgede ve uluslararası arenada kendi çıkarlarının temsilcisi olmayı başarmıştır. Uzmanların görüşlerine göre, Sovyetler Birliği'nin çöküşü sırasında, Azerbaycan ve Ukrayna diğer cumhuriyetlere kıyasla ekonomik açıdan kendine yetebilecek seviyede olmuştur. Ayrıca Azerbaycan, SSCB'nin petrol deposu görevini üstlenerek, petrol kimya sanayisinin yükünü büyük ölçekte sırtlamıştır. Söz konusu dönemde bağımsızlığı en öncelikli hedef olarak gören Azerbaycan, bu hedefine ulaşmayı başarabilmiştir.¹ Sovyetler Birliği'nin dağılma süreci tüm post-Sovyet ülkeleri gibi Azerbaycan için de oldukça sancılı geçmiş ve 1980'li yılların ortalarından başlayan milli mücadele, maddi ve manevi kurbanların verilmesiyle başarıyla sonuçlanmıştır. Birkaç sene içerisinde dev projelere imza atan Azerbaycan stratejik konumunun önemini daha da artırmıştır. Ünlü Amerikan stratejisti Zbigniew Brzezinski, Büyük Satranç Tahtası isimli kitabında, Azerbaycan ve Ukrayna'nın Rusya için en önemli ülkeler olduğunu yazarak, Rusya'ya direnme açısından Ukrayna'nın yanı sıra Azerbaycan'ın da önemli bir konuma sahip olduğunu belirtmiştir: *"Bağımsız Azerbaycan, Batı'nın, enerji bakımından zengin Hazar Denizi havzasına ve Orta Asya'ya girişine hizmet edebilir. Bunun tersine, bağımlı Azerbaycan, Orta Asya'nın dış dünyaya kapanması, böylece de siyasi bakımdan Rusya'nın yeniden bütünleşme için yaptığı baskılara savunmasız kalması demektir."*²

¹ Adalet İbadov, **Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'ın Siyasi ve Kültürel Yapılanması**, [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi], Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 2.

² Zbigniew Brzezinski, **Büyük Satranç Tahtası (Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri)**, çev. Yelda Türedi, İstanbul, İnkılap Kitapevi, 2005, s. 110.

Böylelikle, Azerbaycan'la ilgili gelişmeler, özellikle de ülkenin karşı karşıya kalmış olduğu sorunlar sadece bu ülke için değil, bölge ülkeleri ve Azerbaycan'ın uluslararası düzeydeki işbirlikçileri için önemli bir husus teşkil etmiştir. Farklı tarafların bu sorunlara yönelik farklı bakış açıları ise çözüm sürecinin uzamasına ve neredeyse çıkmaza girmesine neden olmuştur.

Göç Hareketlerinin Azerbaycan'ın Siyasi ve Sosyal Hayatına Etkisi

Kafkasya'da Azerbaycan Türklerine yönelik göçler, aşama aşama, planlı olarak gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan Türkleri hem bizzat kendilerinin maruz kaldığı zorunlu göçlerden, hem de bölgeye yönelik Ermeni akınından oldukça etkilenmiştir. Söz konusu etki, son iki yüz yılda Azerbaycan coğrafi adının sınırlarının daralmasına, yüz binlerce insanın kendi köklerinden koparılmasına ve bu insanların kendi topraklarına bir daha dönememesi gibi ağır sonuçlara neden olmuştur. Çarlık döneminde olduğu gibi Sovyet yönetimi döneminde de Ermenilerin Azerbaycan Türklerine yönelik baskısı ve Rus yöneticilerin Ermenileri destekler nitelikteki çifte standartları devam etmiştir. Rusya'nın tüm Güney Kafkasya'yı işgali ile başlayan bu süreç, asırlar boyu Ermenistan'da iskan eden Türk boylarının (Oğuz, Kıpçak) son ferdine kadar kovulmasıyla son bulmuştur.³ Sovyetler Birliği'nin kökünden sarsıldığı 1980 yıllarına gelindiğinde ise etnik çatışma kartı yeniden ortaya atılmıştır. 1988'den itibaren başlayan zorunlu göç dalgasında Türklerin son ferdine kadar Ermenistan'dan kovulması ile mono-etnik bir Ermenistan kurulmuştur. Böylelikle Azerbaycan Türkleri yüz yıllar boyunca kök saldıgı topraklara yabancı vatandaş olarak bile giremez olmuştur. Zorlu bir süreçten geçerek bağımsızlık hedefine ulaşan Azerbaycan, bağımsızlığın getirdiği sorumlulukların yanı sıra SSCB ve daha öncesinde Çarlık Rusya'dan "miras" kalan sorunlarla varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Bu sorunlardan en büyüğü Rusların kendi çıkarları bağlamında desteğini esirgemediği Ermenilerin neden olduğu etnik çatışma, sonrasında savaş, işgal ve nihayetinde zorunlu göçler olmuştur. Savaş ve işgal konusunun arka planında kalan göç sorunu, ülkeyi günümüze kadar zorlayan temel meselelerden biri olmuştur. Tüm bu olaylar yaşandığında Azerbaycan, ya Rus esareti altında, ya da kendini savunamayacak durumda olmuştur. Unutturularak bir daha tartışma konusuna bile dönüşmeyen topraklardan farklı olarak 1991 itibariyle işgal edilmiş Dağlık Karabağ ve çevresi, tüm dünya tarafından Azerbaycan toprakları olarak tanınmış, bölgede oluşturulmuş illegal yapıyı Ermenistan'ın kendisi bile tanımamıştır.

³ Nazım Mustafa, Vagif Arzumanlı, **Tarixin Qara Səhifələri. Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq (Tarihin Kara Sayfaları. Deportasyon, Soykırım, Mültecilik)**, Bakü, Gartal, 1998, s. 7.

Geçen yıllar içinde işgal, savaş ve çözüm süreci ön planda olduğu için kendi ülkesinde zorunlu göçmen durumuna düşen Azerbaycan vatandaşlarının durumu ve sorunları uluslararası düzeyde daha arka plana atılmıştır. Resmi verilere göre, işgal nedeniyle 700 bin kişi kendi topraklarından yine kendi ülkesine sığınmak zorunda kalmıştır. Tüm mal varlıklarını işgal edilen Azerbaycan topraklarında bırakarak hayatta kalmak için evlerini terk eden bu insanlar, çadırlarda, vagonlarda, hastanelerde ve hatta Sovyet döneminden kalma büyük hamamlarda yaşamak zorunda kalmıştır. En şanslıları ise devlete ait yatakhanelerde veya öğrenci yurtlarında iskan ettirilmiştir. Bu zorlu süreçte birçok hastalık ve sağlık problemleri ile karşı karşıya kalan mecburi göçkünler, iş bulma, eğitim ve adaptasyon gibi sorunlar da yaşamıştır. Devlet ve bazı uluslararası kuruluşlar tarafından yardım alan bu insanların normal yaşantılarına dönmesi ise günümüzü bulmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti, mecburi göçkünlerin sorunlarını iç politikanın en önemli istikametlerinden biri olarak belirlemiştir. Devlet, Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerle İş üzerine Devlet Komitesi aracılığıyla onlarla doğrudan ilgilenmiştir. Aslında göçün sürekli aktüel bir konu olarak kalması gerektiği Azerbaycan'ın tarihi tecrübelerinden kaynaklanıyor. Uzun yıllar süren Rus hakimiyeti sırasında Azerbaycan Türklerinin maruz kaldığı zorunlu göçler, bağımsızlığın yeniden elde edilmesine kadar neredeyse hiç araştırılmamıştır. Bu unutulmuş ise tarihi Azerbaycan topraklarının Ermenistan Devleti sınırları içinde tanınmasına yol açmıştır. İşgalle birlikte Azerbaycan'dan koparılmaya çalışılan Dağlık Karabağ ve çevresinin, aynı zamanda bu bölgenin sakinlerinin kaderinin aynı olmaması için güçlü bir mücadele verilmiştir. İşgalden kurtarılan bölgelerin yeniden hayata döndürülmesi ve bölgeden göç eden mecburi göçkünlerin kendi topraklarına dönmesi konuları şu anda Azerbaycan iç politikasının en önemli hedeflerinden birine dönüşmüştür. Bugünkü Bağımsız Azerbaycan, esaret altında olan Azerbaycan'ın aksine uğradığı haksızlığı sonuna kadar savunma gücüne sahip olmuştur. Bu yüzden de mecburi göçkünlerin en doğal haklarına kavuşması için gerekli adımlar atılmıştır. Nitekim bu çalışma ve bu konudaki diğer çalışmalar, yaşanmış olayların doğru bir şekilde bilimsel mecralara aktarılması açısından önem ifade etmiştir.

Bağımsızlığın İlk Yıllarında Azerbaycan'da Yaşanmış İç Göç Hareketlerinin Günümüzdeki Aktüelliği

Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik işgalcilik siyaseti ile Azerbaycan Türklerinin 200 yıldan beri maruz kaldığı göç süreçleri bambaşka bir boyut almıştır. Ülke bağımsızlığının ilk yıllarında, daha siyasi istikrarı sağlayamadan işgale maruz kalmış ve savaşa sürüklenmiştir. Ermenistan'ın toprak iddiaları ile başlattığı işgal süreci, Azerbaycan için büyük yıkımlara yol

açmıştır. Topraklarının yüzde 20'sini kaybeden Azerbaycan Cumhuriyeti, kendi topraklarını terk etmek zorunda kalan mecburi göçkünler için yaşam şartlarını oluşturabilmek için büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi ilini kaybettiği bu savaş, 20 Mayıs 1994'de imzalanan ateşkesle son bulsa da çözüm sürecinin ilerleyememesi, tüm Güney Kafkasya ve bölgeye komşu olan devletler için güvenlik sorunu teşkil etmiştir. Taraflar arasındaki gerilimin her an yeni bir sıcak savaşa dönüşebilecek bir seviyede olmasına rağmen uluslararası arabuluculuk girişimleri yetersiz olmuş, çatışmanın tehlikeli boyutu yeterince değerlendirilmemiştir. Ateşkes anlaşmasının imzalanmasından uzun süre geçmesine rağmen tarafları çatışmanın barış muhitinde çözüleceğine dair inandıracak bir adım atılmamıştır. Bölgenin güvenliği açısından sürekli bir tehdit oluşturan bu sorunun çözümü konusunda sadece bu iki halkın çıkarları değil, başka güçlerin istek ve arzuları doğrultusunda görüşmeler yürütülmüştür. Çözüm süreci ile sadece politikacılar, bürokratik kuruluşlar ve uluslararası örgütler ilgilenmiştir. Bu durum, görüşmeler sürecinin ileriye dönük olmamasını tetikleyen en önemli faktör olmuştur. Nitekim çatışmadan zarar görerek zorunlu iç göç mağdurlarına dönüşen Azerbaycan Türkleri çözüm sürecinde aktif olmamıştır. Onların sosyal sorunlarının çözümüne yönelik ciddi çalışmalar yapılsa da, mecburi göçkünler uluslararası siyasi ve hukuki mecrada kendi haklarını yeterince savunamamıştır. İç politikada olduğu gibi, dış politikada da Azerbaycan, mecburi göçkün sorununu sık sık dile getirmiş, devlet düzeyinde gerekli çalışmalar yapılmıştır.

Konuyla İlgili Literatürün Değerlendirilmesi

Araştırma konusu olarak seçilen dönem oldukça yakın tarih olmasına rağmen literatür konusunda ciddi sorunların olduğu gözlemlenmiştir. Döneme bizzat şahit olmuş tarihçi ve araştırmacıların konuyla ilgili çekingen tavır sergilemelerinin bazı objektif ve subjektif nedenleri mevcut olmuştur. Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi ilin işgali, bu işgal sonucunda göç etmek zorunda kalan insanların yaşam şartları Azerbaycan gündemi için sürekli güncel bir konu olsa da göç süreci detaylı bir şekilde araştırılmamıştır. Nazim Mustafa ve Vagif Arzumanlı'nın kaleme aldığı **Tarihin Kara Sayfaları** kitabında ise Azerbaycan Türklerinin maruz kaldığı göçler kapsamlı şekilde incelenmiştir. Bu eser, Azerbaycan'da göç konularını ele alan önemli çalışmalardan biri olmuştur. Javid Süleymanlı'nın, Türkiye'de yaptığı **Azerbaycanlı Mecburi Göçkünlerin Uluslararası Hukuk Mücadelesi** başlıklı tez çalışmasında ise Azerbaycan'da gerçekleşen zorunlu iç göç hareketleri hukuki yönden incelenmiştir. Genellikle araştırma konusu olarak seçilen göç hareketleri literatürde hukuki, ekonomik ve siyasi açılardan değerlendirilmiş, konunun büyük önem ifade eden sosyal

yönlere yeterince odaklanılmamıştır. Örneğin, Elşad Abdullayev'in **Dağlık Karabağ Problemi Uluslararası Hukuk Müstevisinde** ve Rüstem Memmedov, Sima Süleymanlı, Hatai Abbasov'un **Azerbaycanlı Kaçkın ve Mecburi Göçkünler Uluslararası Teşkilatlar Müstevisinde** isimli eserlerinde çatışmanın hukuki boyutları ile birlikte uluslararası kuruluşların konuya dair tutumları esas alınmıştır. Göç sorununun meydana getirdiği sorunlarla birlikte çözüm arayışları da bilimsel çalışmaların odak noktası olmuştur. Bu bağlamda, Azer Allahveranov'un **The Return of Refugees and Internally Displaced People to Their Homeland: A View from Azerbaijan**, Tabib Hüseyinov'un ise **Return and its Alternatives: A Case Study On The Armenian-Azerbaijani Conflict** başlıklı makaleleri dikkat çekmiştir. Zorunlu göç eden insanların kendi topraklarına geri dönüşünün temin edilmesi ve bununla ilgili alternatiflerin değerlendirildiği söz konusu makaleler, çözüm odaklı olması ile bu çalışma için de örnek teşkil etmiştir. Belirtilen eserlerin yanı sıra, incelenen göç hareketleri ile doğrudan alakalı olan Dağlık Karabağ çatışmasına dair eser ve çalışmalar da araştırma için büyük öneme sahip olmuştur. Onlar arasında Azerbaycan Milli İlmeler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün bünyesinde yapılan araştırmalar özellikle belirtilmelidir ki, **Dağlık Karabağ Münakaşası** isimli kitapta çatışmayla ilgili birçok soruya yanıt verilmiş, çeşitli çalışmalar bir araya getirilmiştir. Yakup Mahmudov ve Kerim Şükürov'un **Karabağ: Gerçek Tarih, Deliller ve Belgeler**, Süleyman Aliyarlı'nın **Azerbaycan Tarihi Üzerine Kaynaklar** başlıklı kitapları araştırma sırasında oldukça yararlı olmuştur. Giyaseddin Geybullayev'in **Karabağ: Etnik ve Siyasi Tarihine Dair** eseri ise Karabağ ve Karabağlılarla ilgili fikir sahibi olmak için başvurulması gereken kaynakların başında gelmiştir. Tüm bunlarla birlikte, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin konuya dair resmi verileri, yasa ve hukuki belgeleri, uluslararası teşkilatların rapor ve analizleri, aynı zamanda Azerbaycan medyasında yer alan haber ve makaleler bu eserin yazılmasında öncül kaynaklardan olmuştur.

Göç Olgusu: Azerbaycan Bilimsel Kaynaklarında Göç Olgusu ile ilgili Kavramların Genel İzahı

Çalışma sırasında sık sık kullanılacak olan terim ve kavramların açıklamasına ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü göç olgusu ve bu olguyla ilgili kavramlar Azerbaycan siyasi terminolojisinde farklılık göstermiştir. İlk olarak “göç” kelimesinin bu kaynaklarda hangi anlamı ifade ettiği ve ele aldığımız konunun göçün hangi türüne denk geldiği açıklığa kavuşturulmuştur. Göç, insan yaşamını farklı açılardan farklı derecelerde etkileyen oldukça karmaşık sosyoekonomik bir süreçtir. İnsanoğlunun günümüze kadar geldiği sürecin tüm tarihi aşamalarında, göç hareketleri onun varoluşuna eşlik etmiştir. Fakat göç hareketleri

geçen zaman içinde niceliksel ve niteliksel olarak sabit kalmayarak yeni ve farklı özellikler kazanmıştır. Örneğin, uluslararası hukuk sisteminin oluşumu ve devlet sınırlarının somut bir şekilde çizilmesi, modern göçleri eski dönem göçlerinden keskin bir şekilde ayırtmıştır. Bu yüzden de yeni dönem göçlerinin araştırılması için daha komplike bir yaklaşımın geliştirilmesi gerekmiştir. Günümüzde göçler, iradi ve iradi olmayan, yani temel olarak gönüllü ve zorunlu olarak yapılmaktadır. Genel olarak göçün mutlaka bir nedenden, bir ihtiyaçtan kaynaklandığını dikkate alırsak felsefi açıdan aslında tüm göçlerin az ya da çok zorunlu olduğunu anlamış olacağız. Fakat siyasi, askeri, doğal afetler veya insanların sebep olduğu felaket nedeni ile yaşam için tehlikenin olduğu bölgelerden göç etmek zorunlu göçtür. Çünkü bu durumda göç bir seçim değil, bir gereksinimdir. Çalışma sırasında da zorunlu iç göçün bir örneği incelenmiştir.

Yaşadığımız yüzyıl içinde özellikle askeri operasyonlar nedeni ile zor durumda olan ülkelerden büyük bir göç akını başlamıştır. Avrupa Birliği devletlerinin mülteci krizi ile karşı karşıya kalması ise bilimsel kaynaklarda da yeni dönem göçlerin araştırılması açısından bir hareketlenme oluşturmıştır. Çalışma esnasında ele alınacak göç sürecinin de yeni dönemde gerçekleşmiş olması ve çözilemeyen bir sorun olarak sadece Azerbaycan'ın değil tüm bölgenin geleceği konusunda büyük bir önem arz etmesi araştırmanın gerekliliğini gözler önüne sermiştir.

Türk Dil Kurumu'na göre göç, *“ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret”* olarak nitelendirilmiştir. Uluslararası Göç Örgütü'nün **Göç Terimleri Sözlüğü**'ne göre ise göç (migration), *“bir kişinin veya bir grup insanın uluslararası bir sınırı geçerek veya bir Devlet içinde yer değiştirmesidir. Süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleridir. Buna, mültecilerin, yerinden edilmiş kişilerin, ekonomik göçmenlerin, aile birleşimi gibi farklı amaçlarla hareket eden kişilerin göçü de dahildir.”*⁴

Azerbaycan bilimsel kaynaklarında göç genellikle "migrasiya" (Latince, migratio-göç etme, Latince'den Rusçaya – миграция (migratsiya) olarak geçmiştir) kelimesi ile ifade edilmektedir. Genel anlamda iç göç (Azerbaycan Türkçesinde: dahili migrasiya), insanların yeni yaşam alanında iskan etme amacı ile ülke sınırları çerçevesinde bir bölgeden diğerine yer değiştirmesi anlamındadır. Bu göç kısa süreli, uzun süreli veya daimi olabilir. Klasik

⁴ Richard Perruchoud, Jillyanne Redpath – Cross, **Göç Terimleri Sözlüğü**, Uluslararası Göç Örgütü, 2013, s. 35-36.

yaklaşımlarda ülke içi yer değiştirme süreçleri göç terimi içinde yer almamıştır. Fakat XX. 80’li yılları itibarile göç kavramı iç nüfus hareketlerini de kapsamaya başlamıştır. Bunun nedeni dünya düzeninin zamanın şartlarına uygun olarak yeniden şekillenmesi, güç dengelerinin değişmesinin yanı sıra dünya haritasının da değişmesidir. Bu bağlamda çalışmada en çok kullanılmış “kaçkın” ve “mecburi göçkün” kavramlarının incelenmesine öncülük verilmiştir. “Kaçkın” kelimesi daha somut bir anlam ifade eden mülteci kavramına eşdeğer bir sözdür. 28 Temmuz 1951 tarihli Mültecilerin Statüsüne İlişkin Cenevre Sözleşmesinde kaçkın-göçmen kavramının standart uluslararası – hukuki anlamı ifade edilmiştir. Uluslararası hukuki belgelere dayanarak çalışmada “göçmen”, “mülteci” kelimelerinin yerine sık-sık kullanılacak olan “kaçkın” kavramı kısaca şu şekilde özetlenebilir:⁵

1. Kendi ülkesinin sınırlarından uzakta olmak;
2. Kendi ülkesinin korumasından mahrum olmak;
3. Kişinin kendi hayatı, özgürlüğü ve güvenliği için ciddi anlamda korkması;
4. Irki, dini, vatandaşlık, siyasi bakışları ve belirli bir sosyal gruba mensubiyeti nedeniyle baskı görmesi;
5. Belirtilen tüm bu nedenler sebebiyle kendi ülkesine dönememe;

Göründüğü gibi kaçkın, Türkçe mülteci, zorunlu göçmen kelimesine daha yakın anlam ifade etmektedir. “Mecburi göçkün” kavramı, araştırma konusunun ana sütununu oluşturduğundan bu kavramın daha kapsamlı şekilde açıklanması gerekmektedir. Bu kavram standart göçmen kavramından farklı olarak terminolojiye yeni dahil olmuştur. “Mecburi göçkün” kavramına (Rusça: внутреннеперемещенныелица (vnutrenneperemeshennielicha) - dahili olarak yerinden olmuş kişiler) ilk olarak Bağımsız Devletler Birliği ülkelerinin 1993’de yaptığı Antlaşmada yer verilmiştir. Anlam olarak zorunlu göçmen kelimesine benzeyen bu kavramın temel farkı ise mültecilerin başka bir ülkeye sığınması, mecburi göçkünlerin ise kendi devletinin sınırları içinde hareket etmesidir. Aslında “mecburi göçkün”le ilgili kavram karmaşasının yaşanmasının nedeni BM düzeyinde imzalanan sözleşmelerdeki belirsizlik olarak görülebilir. Öyle ki bu belgelerde mecburi göçkün “vatandaşlığı olmayan şahıs”, “ülke

⁵ United Nations High Commissioner for Refugees, **Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees**, Cenevre, UNHCR Communications and Public Information Service, 2010.

içinde hareket eden kişiler” olarak geçiyor ve mantıken hukuki açıdan karışıklığa neden olmuştur.⁶

Ahmet Şirinov’un, **Göç ve Sığınmacılık Konuları Üzerine Terimlerin Açıklamalı Sözlüğü** kitabında, Ülke İçinde Yerinden Olunmuş Kişiler bu şekilde ifade edilmiştir: “*Kendi evlerini veya daimi yaşadıkları alanı silahlı çatışma, iç savaş, insan haklarının ihlali, doğal veya teknolojik felaketler sonucunda terk etmeye mecbur olan, ama uluslararası düzeyde devlet sınırlarını geçmeyen şahıslar.*”⁷ **Göç Terimleri Sözlüğü** kitabında ise söz konusu kavram şu şekilde nitelendirilmiştir: “*Özellikle silahlı çatışma, genel şiddet durumları, insan hakları ihlalleri, doğal veya insan eliyle yaratılmış felaketlerin etkisinden kurtulmak için mutlak olarak ikamet ettikleri yerlerden kaçmaya zorlanmış veya kaçmak zorunda kalmış olan ve Devletlerin uluslararası olarak tanınan sınırlarını aşmamış olan kişi veya gruplar.*”⁸

Her iki açıklama Birleşmiş Milletlerin Ülke İçinde Yerinden Edilmeye İlişkin Kılavuz İlkeler Belgesine dayandığı için aşağı yukarı aynı anlamı ifade etmektedir.⁹ Türkiye Türkçesinde “mecburi göçkün” ifadesini en iyi şekilde kapsayan kavram da “Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler” ifadesidir. Fakat bu araştırmada kavram karmaşası yaşanmaması için bu araştırmada göçmen-mülteci terimi yerine “kaçkın”, ÜİYOK yerine ise “mecburi göçkün” terimi kullanılmıştır.

Konunun Araştırılmasında Amaç ve Gereklikler, Elde Edilen Bulgular

Bağımsızlıktan hemen sonraki ilk yıllarda Azerbaycan’da yaşanan iç göç hareketlerinin araştırma konusu olarak seçilmesinde birkaç önemli etken belirlenmiştir. Bunlardan en önemlisi insan ve insan hayatıdır ki, çalışmanın gerçekleştirilmesinde ana amaç, bu insanların göç sürecinde yaşadığı sıkıntıları kapsamlı bir biçimde ele almak, onların temel sorununun ne olduğunu gözler önüne sermek olmuştur. Azerbaycan’ın demografik yapısının ciddi bir bölümünü oluşturan kaçkın ve mecburi göçkünlere, siyasi açıdan her ne kadar aktif olmasa da onların varlığı bağımsızlıktan sonraki süreçte ülke politikasını şekillendirmiş faktörlerden biri olmuştur. Çalışmanın yapıldığı 2019-2020 yıllarında ülkede tahminen bir

⁶ Ulduz Paşayeva, “Dünyada Qaçqın və Məcburi Köçkün Anlayışlarının Yaranma Tarixi Barədə (Dünyada Kaçkın ve Mecburi Göçkün Kavramlarının Oluşum Tarihi Üzerine)”, **Tarix və Onun Problemləri (Tarih ve Onun Problemleri)**, Bakü, Bakü Devlet Üniversitesi, No: 3, 2009, s. 249.

⁷ Ahmet Şirinov, **Miqrasiya və Sığınacaq Məsələləri Üzrə Terminlərin İzahlı Lüğəti (Göç ve Sığınma Konularıyla İlgili Terimlerin İzahlı Sözlüğü)**, Bakü, Serhed, 2008, s. 73.

⁸ Perruchoud, Redpath – Cross, a.g.e, s. 91.

⁹ BM İnsan Hakları Komisyonu, “Genel Sekreter Temsilcisi Sayın Francis M. Deng’in 1997/39 sayılı Komisyon kararına uygun olarak sunduğu Rapor. Ek: Ülke İçinde Yerinden Edilmeye İlişkin Kılavuz İlkeler”, E / CN.4 / 1998/53 / Add.2, 11 Şubat 1998, (çevrimiçi), 30 Aralık 2020 tarihinde <https://www.refworld.org/docid/3d4f95e11.html> adresinden alınmıştır.

milyon 300 binden fazla kaçkın ve mecburi göçkün mevcut olmuştur ki, aradan geçen yıllar içinde onların büyük bir kısmının yaşam şartları diğer vatandaşlar seviyesine getirilmiştir. Fakat dikkat çekilmesi gereken en önemli noktanın “Vatan” ihtiyacı, en büyük sorunun ise kendi topraklarına geri dönememe olması, söz konusu göçlere yönelik araştırma ihtiyacını daha da arttırmıştır. 1991 itibariyle işgal edilmiş bölgenin tüm dünya tarafından Azerbaycan toprakları olarak tanınmasına rağmen uluslararası sistem 30 yıla yakın bir sürede onun bu ülkeden koparılmasına göz yummuştur. Bu toprakları terk etmek zorunda kalan insanlar da dahil, hiçbir Azerbaycan vatandaşı bölgeye girememiştir (Sadece diplomatik amaçlarla AGİT’in kontrolü altında çok az sayıda girişler gerçekleştirilmiştir). Sonuç olarak Karabağ’ı hiç görmeden büyüyen bir Karabağlılar nesli yetişmiş, Dağlık Karabağ’da ve işgal edilmiş çevre illerde Azerbaycan Türklerine ait tüm izler silinmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada, Sovyetler Birliği’nin dağılma sürecinde Azerbaycan’da yaşanan süreçler, aynı zamanda Azerbaycan’ın bağımsızlık elde etmesi ve akabinde yaşanan olaylar gözden geçirilmiştir. İşgal nedeniyle başlayan iç göç hareketi kapsamında sürecin ilerleyişi ve sonuçları incelenmiştir. Araştırmada farklı bilimsel metotlardan yola çıkarak çok yönlü bir değerlendirme yapılmaya çalışılmış, mecburi göçkünlerin yaşadığı yerlerde gözlemler ve çeşitli anket çalışmaları yapılmıştır. Araştırmada göç sürecinin uzamasının ortaya çıkardığı sorunlar ve bu sorunların zorunlu göç mağdurlarının hayatlarında bıraktığı etki arasındaki bağlantı ele alınmıştır. Böylelikle geçen yıllar içinde göç nedeniyle meydana gelmiş problemlerin evrimleşerek demografik ve sosyal yapıya ciddi zarar verdiği sonucuna varılmıştır. Ayrıca zorunlu iç göçten muzdarip olan insanların yaş kategorisi bağlamında yaşadıkları süreci hangi şekilde algıladıkları araştırılmıştır. Mecburi göçkünlerin yeni neslinin göç sürecinde doğmamış olması veya yaşı itibariyle sürecin bilincinde olmamasının sebebiyet verdiği farklılıklar gözden geçirilmiştir. Orta ve yaşlı nesille kıyaslandığında yeni neslin kendi topraklarına ilişkin gerçek anılarının olmamasının ve hayatlarını farklı yaşam alanlarında kurmalarının onların vatanlarına yönelik duygusal ve manevi bağlarını zayıflatmadığı bulgusuna varılmıştır. Bu bağlar genellikle onların ebeveynlerinin hatıralarına ve kendi kimliklerini koruma içgüdüüne dayanmıştır. Söz konusu duygusal bağların oldukça güçlü olmasına rağmen gelecek nesillere eksiksiz bir şekilde iletilememesi de istisna olmamıştır. Araştırma esnasında mecburi göçkünlerle gerçekleştirilmiş çeşitli çalışmalar, durumun sadece “yaşam alanını kaybetme ve yeni yaşam alanına alışma” düzeyinde olmadığını ortaya çıkarmıştır. Bu sebepten de çalışmada ele alınan göç sorununun en güvenilir çözümünün “geri dönüş” olduğu kanısına varılmıştır. Nitekim bu süreçte de mecburi göçkünlerin kendi istek ve

görüşlerinin dikkate alınması ve “geri dönüş” programının bu doğrultuda uygulanması büyük önem arz edecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇARLIK RUSYASI'NIN GÜNEY KAFKASYA'YI İŞGALİ VE ERMENİLERİN BÖLGEYE GÖÇ ETTİRİLMESİ

1.1. Azerbaycan Göç Süreçlerinde: Revan Örneği

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da yaşanan iç göçün nedenlerinin ve genel olarak çalışmanın ana fikrinin anlaşılması açısından olayların başlangıç noktasına olabildiğince kısa bir şekilde değinilmesinde yarar olacağı düşünülmüştür. Bölgenin en büyük güçlerinden biri olan Rusya'nın göç politikası¹⁰ ile Azerbaycan Türklerinin manen ve fiziken büyük kayıplar verdiği, yaşamlarını elverişsiz şartlar altında sürdürmeye zorlandığı bu sürecin ilk aşaması Ermenilerin Kafkasya'ya toplu göçleri ile başka bir deyişle tarihi Batı Azerbaycan¹¹ topraklarının "Ermenileştirilmesi" ile başlamıştır. Bu bağlamda, çalışmanın ana konusu olan bağımsızlık sonrası gerçekleşen iç göç hareketlerinin, Azerbaycan'ın içinde olduğu göç süreçlerinin bir halkası olarak değerlendirilmesi bilimsel açıdan bir gereklilik teşkil etmiştir. Böylelikle tarihi bütünlük korunmuş, 1991-1994 iç göç hareketlerinin, top yekun bir politikanın sebep-sonuç ilişkisi bağlamında meydana getirdiği bir aşama olduğu anlaşılmıştır. Bölgenin etnik yapısını büyük oranda etkileyen ve demografik süreçlerin en önemli belirleyicilerinden biri olan göçlerin hangi şartlar altında gerçekleştirildiği araştırma konusu olmuştur. Tarihi Azerbaycan topraklarının bölünmesi ve Kuzey Azerbaycan'ın uzun yıllar süren Rus işgali altında kalması, dolayısıyla Azerbaycan toprakları üzerinde Azerbaycan halkının yetki hakkına sahip olmaması göç süreçleri zincirinin başlangıç noktası olmuştur. Peki tarihi Batı Azerbaycan toprakları neresidir ve göç politikasının buradan başlamasının temel nedenleri nelerdir?

Tarihi Batı Azerbaycan toprakları, bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin mevcut olduğu bölgedir. Bu topraklar kuzeyde Gürcistan, batıda Türkiye, güneyde İran, doğuda

¹⁰ Rusların göç politikası, sadece Azerbaycan Türklerini değil, Rus yönetimi altında kalan birçok etnik birliği kötü yönden etkilemiştir. Ahıska Türkleri, Çerkesler, İnguşlar, Osetinler, Abhazlar, Kırgızlar ve başkaları söz konusu süreçlerin mağdurları olmuştur. Bu politika, bir birine yakın olan halkları uzaklaştırarak olası tehlikeleri önleme doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

¹¹ Çalışmada belirtilen Batı Azerbaycan kavramı, İran'ın idari sistemi altında olan Batı Azerbaycan Eyaleti ile karıştırılmamalıdır. Batı Azerbaycan Eyaleti, İran İslam Cumhuriyeti'nin 31 eyaletinden biridir.

bugünkü Azerbaycan, güney batıda Azerbaycan'a bağlı özerk bölge olan Nahçıvan ile komşudur. Tarihen siyasi merkezi Erivan olan Batı Azerbaycan toprakları Zengibasar, Göyçe, Zengezur, Dereleyez, Dilican, Vedi gibi önemli yerleşim birimlerinden oluşmuştur (**Harita 1**.¹²). Stratejik konumu itibariyle oldukça elverişli olan bu topraklar Rusya'nın bölgeyi kontrol altında tutabilmesi açısından çok büyük önem ifade etmiştir. Çünkü bu bölge, her şeyden önce zamanında Osmanlı Devleti'ne; günümüzde ise Türkiye Cumhuriyeti'ne açılan bir kapı niteliğindedir. Bölgenin Türkiye ile sınır teşkil etmesi, Çarlık Rusyası için, sonrasında ise Sovyet Rusya için büyük tehlike olarak algılanmıştır. Bu nedenle de Azerbaycan Türklerinin Türkiye Türkleriyle oluşabilecek birliğini önlemek amacıyla bölgede kurulmuş Ermenistan devleti, Ermenilerden ziyade Rus politikasının önemli bir parçası olmuştur. Bu bağlamda Ermeniler, Rusya için alternatifi olmayan bir araç niteliği taşımıştır. Harita 1'de görüldüğü üzere, Ermenistan Devleti, Azerbaycan'ın özerk bölgesi olan Nahçıvan'ı fiziki olarak merkezden ayırmış, aynı zamanda Türkiye ve Azerbaycan arasında bir koridor teşkil etmiştir. Bu durum, Ermenistan'ın aslında yapay devlet olduğunu ve bir proje olarak meydana getirildiğini basitçe ortaya koymuştur. Ermenistan'ın bir devlet olarak oluşumunu göç hareketlerine borçlu olduğu gerçeği, ilerleyen paragraflarda sunulacak bilgilerle kanıtlanmıştır.

1.1.1. Revan Hanlığı Topraklarının Tarihi

Revan, 15. yüzyıldan itibaren Batı Azerbaycan topraklarının inzibati merkezi olmuştur. Bölgeye hükmeden Karakoyunlu (1410-1467) ve Akkoyunlu (1467-1501) devletleri, bu toprakları Karakoyunlu kavimlerinden olan Sedlilerin ismine uygun olarak Çukursad olarak adlandırmıştır.¹³ Çukursad topraklarında Türk kavimleri tarafından inşa edilen mimarilerin birçoğunda Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yusuf'un ve onun oğlu Pir Budağ'ın isimleri vardır.¹⁴ Akkoyunlu Devleti'nin tarihe karışması ile¹⁵ Safevilerin (1501-1736) yönetimi altına geçen Çukursad, devletin Beylerbeyliğine dönüşmüştür. Devletin kurucusu Şah İsmail, veziri Revangulu Han'a kentin güzelleştirilmesi ve savunmasının güçlendirilmesi ile ilgili emir vermiştir. Bu emrin nedeni ise muhakkak bölgenin o dönemin

¹² Virtual Karabakh, Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh Conflict, [Harita], 2013, (çevrimiçi), 25 Ağustos 2020 tarihinde <http://www.virtuallkarabakh.az/en/post-item/28/48/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-conflict.html> adresinden alınmıştır.

¹³ Azerbaycan İmler Akademisi Tarih Enstitüsü, **İrəvan Xanlığı: Rusiya işğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycanı Köçürülməsi (Erivan Hanlığı: Rusya İşgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'a Göç Ettirilmesi)**, Bakü, CBS, 2010, S.37.

¹⁴ Ramazan Hüseyinov, **Qərbi Azərbaycan (Batı Azerbaycan)**, Bakü, Şirvanneşr, 2006, s. 8.

¹⁵ 1502'de Akkoyunlu Elvend Mirza ve Safevi Şah İsmayıl Hatai'nin karşı karşıya geldiği Şerur Savaşı sonucunda Akkoyunlu devletinin varlığına son verilmiştir.

en güçlü devletlerinden biri olan Osmanlı ile sınır teşkil etmesi olmuştur. Bazı kaynaklarda Revan'ın ismini Revangulu Handan aldığı belirtilse de bu ismin daha 7. Yüzyıla ait kaynaklarda geçtiği tarihi araştırmalarla kanıtlanmıştır.¹⁶ Safeviler, XVI. Yüzyılın 80'li yıllarında Osmanlılarla savaşta bu bölgeyi kaybetmiştir, öncesinde bu bölge 1554 senesinden sonra da kısa süreliğine Osmanlı yönetimi altında olmuştur. 1604'de Şah Abbas Revan'ı yeniden Osmanlılardan geri almış, yeni saray ve kalelerin inşasını emr etmiştir. 1634 yılında Revan ve Tebriz şehrini ele geçiren Osmanlı Padişahı IV. Murat yiyecek yetmezliği ve kışın yaklaşması nedeni ile geri çekilmiş, bölge 1635 yılında yeniden Safevilerin yönetimine geçmiştir.¹⁷ Osmanlı - Safevi savaşları sırasında bu bölge tam 14 kez el değiştirmiştir.¹⁸ Görüldüğü üzere, Osmanlıların kontrolü altında olduğu sırada da, Safevi yönetimi sırasında da Revan, Türkler tarafından yönetilmiştir. 1655'de bölgeye seyahat eden Jean-Baptiste Tavernier'in eserlerinde kentte sadece Müslümanların yaşadığı belirtilmiştir.¹⁹ 18. yüzyılda Revan'a gelen diğer bir Fransız seyyah Jean Chardin'in eserinde de şehirle ilgili şu bilgiler verilmiştir: "800 haneden oluşan kent topraklarının güney batısından Gırkhublag (Kırkbulak), kuzey batısından Zengi nehirleri geçiyor... Burada sadece safkan Safeviler yaşamaktadır... Serdarın (yönetici) sarayından bin adım ötede bir kale daha var, yerliler bu kaleye "Keçi Galası (Geçi Kalesi)" diyor".²⁰ Görüldüğü üzere, seyyahın belirtmiş olduğu yer isimleri de Türkçedir.

1.1.2. Safevi Devleti'nin Parçalanması ve Rusya-İran, Osmanlı-Rus Savaşlarının Güney Kafkasya'nın Etnik Yapısına Etkisi

Safevi Devleti'nin dağılmasından²¹ sonra kurulmuş Nadir Şah İmparatorluğu devletin toprak bütünlüğünü sürdüremediğinden tüm Azerbaycan toprakları hanlıklara bölünmüştür. Merkezi Revan şehri olan Revan Hanlığı da bu hanlıklardan biri olarak meydana gelmiştir. Kaynaklarda bu hanlığın temelini, İran yönetimine karşı isyana liderlik eden yerli

¹⁶ Aziz Alekberli, "İrəvan Qalasının İşğalından 185 İl Ötür (Erivan Kalesinin İşgalinden 185 Sene Geçiyor)", **Xalq Cəbhəsi (Halk Cephesi Gazetesi)**, 29 Eylül 2012, s. 14.

¹⁷ İrade Nuriyeva, **Azərbaycan Tarixi (Azerbaycan Tarihi)**, Bakü, Mütercim, 2015, s. 130-131.

¹⁸ Nazım Mustafa, **İrəvan Şəhərinin Tarixi (Erivan Şehrinin Tarihi)**, (çevrimiçi), 2013, 24 Ağustos 2020 tarihinde http://www.iravan.info/shererin_tarixi.html adresinden alınmıştır.

¹⁹ Sabir Esedov, **Ermənistan Azərbaycanlılarının Tarixi Coğrafiyası (Ermenistan Azerbaycanlılarının Tarihi Coğrafyası)**, Bakü, Gençlik, 1995, s. 12.

²⁰ Vakıf Aslanov, "Jean Chardin ve Seyahatnamesi", **Doğu Araştırmaları**, C.I, No: 15, 2016, s. 93.

²¹ Safeviler'de naibüsseltene, saltanat vekili görevini icra eden Nadir Han Efşar, hakimiyeti tamamen ele geçirerek 1736 yılında, tarihte Sukovuşan veya Muğan Kurultayı olarak geçen toplantı ile Safeviler'in çöküşü resmen ilan etmiştir. Oy çokluğu ile Şah seçilen Nadir Han Efşar, 1747 yılına yani ölümüne kadar bölgenin tek hakimi olmuştur.

zenginlerden Mir Mehdi Han'ın attığı belirtilmektedir (**Harita 2.**²²). Mir Mehdi Han, kendisini 1747'de han ilan etmiş ve Revan Hanlığı tarih sahnesine çıkmıştır.²³ Sonrasında Rusya-İran savaşlarının ortasında kalan bu hanlık²⁴, 1813 Gülistan Antlaşmasıyla²⁵ İran'a, 1828 Türkmençay Antlaşması²⁶ ile ise Rusya'ya bırakılmıştır. Azerbaycan topraklarının bölünmesi, uzun yıllar büyük devletlerin savaş meydanına dönüşmüş bu bölgenin Ermenileştirilmesi sürecinin başlangıcı olmuştur. Ermeni Katolikosluğu'nun merkezinin 1441'de Revan bölgesine taşınmasına değin ise burada Ermenilere mahsus tek bir köy veya toprak alanı olmamıştır.²⁷ Hatta Ermeni Katolikosluğu'nun bulunduğu Üçkilse (Valarşabad) köyü bile 1443'den başlayarak Ermeniler tarafından farklı yollarla parça parça Azerbaycan Türklerinden alınmıştır.²⁸

Rusya, Ermenilerin Azerbaycan'a göç ettirilmesini daha İran ve Osmanlı ile gerçekleştirdiği savaşlar sırasında planlamıştır. Bu göç projesi, Rusya'nın o dönemde İran'da görevde olan Büyükelçisi A.S. Griboyedov'un öncülüğünde 1827 senesinde hazırlanmıştır.²⁹

²² Revan Türk Hanlığı (1747 – 1828), [Harita], 2016, (çevrimiçi) 25 Ağustos 2020 tarihinde <http://www.turkbilimi.com/revan-turk-hanligi-1747-1828/> adresinden alınmıştır.

²³ Fuad Aliyev, Urfan Hasanov, **İrəvan Xanlığı (Erivan Hanlığı)**, Bakü, Şarg-Garb, 2007, s. 82-83.

²⁴ Etnik yapı, konuşma ve diğer birçok açıdan Azerbaycan'la özellikle Nahçıvan bölgesi ile benzerlik teşkil eden İğdir, antik dönem Urartu, Med ve Roma İmparatorluğu'nun ardından Orta çağlardan itibaren Araplar, Cengizliler, Selçuklular, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar tarafından yönetilmiştir. Alpaslan Ceylan, Gökhan Kalmış, "Sürmeli Çukuru'nda Önemli Bir Merkez: Suveren Kalesi ve Yerleşmeleri", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No: 24, 2019, s. 623.

1828-1917 yılları içinde Erivan Valiliği'nin Sürmeli Sancağına bağlı olmuştur. Bölge, Kazım Karabekir komutasında olan askeri birlikler tarafından kurtarıldıktan sonra 1920 senesinde Gümrü Antlaşması ile Türkiye'ye geçmiştir. Fakat Sovyetlerin yeni kurulduğu bu dönemde antlaşma onaylanmamış ve İğdir'in resmen Türkiye sınırları içinde kalması 1921'de imzalanan Moskova ve Kars Antlaşmaları ile resmileştirilmiştir. **Московский Договор Между Россией и Турцией (Moskovskiy Dogovor Mejdu Rossiey i Turchiey)**, 16 Mart 1921, (çevrimiçi), 26 Ağustos 2020 tarihinde <http://www.doc20vek.ru/node/4149> adresinden alınmıştır.

²⁵ Rusya-İran savaşı (1804-1812) sonucu imzalanan Gülistan Antlaşması ile Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları istisna olarak tüm Kuzey Azerbaycan toprakları Rusya'nın kontrolü altına geçmiştir. Söz konusu hususların yer aldığı II. madde ile Azerbaycan toprakları ikiye bölünmüştür. Mehman Süleymanov, **Gülüstan (Gülistan)**, C. II, Bakü, İlm ve Tahsil, 2014, s. 575.

²⁶ Rusya-İran savaşı (1826-1828) sonucu imzalanan bu antlaşmanın III. maddesi uyarınca Nahçıvan ve Erivan Hanlıkları da Rusya idari sistemine geçmiştir. Böylelikle de bu bölgede Ermeni Vilayeti'nin oluşturulmasının temeli atılmıştır. Azerbaycan Savunma Bakanlığı resmi internet sayfası, "Türkmençay Müqaviləsi - 1828 (Türkmençay Antlaşması -1828)", t.y, (çevrimiçi), 25 Ağustos 2020 tarihinde <https://mfa.gov.az/files/shares/T%C3%BCrkm%C9%99n%C3%A7ay%20m%C3%BCqavil%C9%99si.pdf> adresinden alınmıştır.

²⁷ Çalışmanın 1.2. kısmında Güney Kafkasya'da Hristiyanlığın köklerine dair daha kapsamlı bilgi verilmiştir.

²⁸ Yakup Mahmudov, **İrəvan Xanlığı - Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycanı Köçürülməsi (1747-1828), (Erivan Hanlığı - Rusya İşğali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'a Göçürülmesi (1747-1828))**, Bakü, CBS, 2010, s. 14.

²⁹ A. e, s. 380.

Ruslar, İran'a ve Osmanlı Devleti'ne karşı zafer kazandıktan sonra Türkmençay³⁰ (1828) ve Edirne³¹ (1829) Antlaşmaları uyarınca, Ermenileri toplu şekilde Kuzey Azerbaycan topraklarına, özellikle de, Revan, Nahçıvan, Karabağ Hanlıklarının arazisine ve şimdiki Gürcistan Cumhuriyeti'nin sırf Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölgelerine göçürmüştür.³² Türk soyundan gelen Kacarlar'ın yönettiği İran'a ve Osmanlı Devleti'ne karşı işgalcilik planlarını gerçekleştirmek için Hristiyan bir dayanak noktası oluşturma fikri ise ilk olarak I Petro'dan³³ gelmiştir. Rusya bu hedefine XIX. yüzyılda ulaşmıştır. Bu göçün gerçekleşmesine rehber olan Ermeni asıllı Rus albayı Lazarev (Lazaryan), İran'dan Azerbaycan'a göç ettirilen Ermenilere şöyle seslenmiştir:

... Orada siz Hristiyanların iskan ettirildiği yeni vatan elde edeceksiniz... İran'ın farklı eyaletlerine dağılmış Hristiyanların (Ermenilerin) bir yere toplandığını göreceksiniz. Acele edin! Zaman değerlidir. Yakın zamanda Rus birlikleri İran'ı terk edecek. Bundan sonra sizin göç etmeniz zorlaşacak ve sizin güvenli bir şekilde göçmenize garanti vermeyeceğiz. Azıcık kayıplara maruz kalsanız da kısa zamanda her şeye ulaşacaksınız, hem de sonsuzadek.³⁴

Rus tarihçi Nikolay Şavrov ise, Rusların göç politikası konusunda şunları yazmıştır:

Biz kolonileşmeye Zakafkasya'ya³⁵ Rusları değil diğerlerini iskan ettirerek başladık. 1826-1828 savaşlarından sonra, 1828-1830 yılları arasında iki senede 40.000'den fazla İran Ermenisi ve 84.000 Türkiye Ermenisini, Gence ve İrevan vilayetleri ile Tiflis vilayetinin Borçalı, Alhaltsikhe ve Akhalkalalaki bölgelerinde en iyi topraklara

³⁰ Türkmençay Antlaşması'nın XV. maddesine göre Ermenilerin İran'dan göç ettirilmesi resmileştirilmiştir.

³¹ Rusya-Osmanlı (1828-1829) savaşı sonucu imzalanan Edirne Antlaşması'nın XIII. maddesi uyarınca savaş sırasında karşı tarafın yanında yer alan Osmanlı tebaaları (Ermeniler) affedilerek 18 ay içinde istedikleri bölgeye göç edebilme hakkı kazanmıştır. Burcu Özdemir, "19. Yüzyıl Türk-Rus Savaşlarında Ermeni Faktörü", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2020, s. 7.

³² "Türkmençay və Ədirnə Müqavilələri (Türkmençay ve Edirne Anlaşmaları", 3 Şubat 2020, (çevrimiçi), 26 Ağustos 2020 tarihinde <https://1905.az/turkm%C9%99ncay-v%C9%99-%C9%99dirn%C9%99-muqavil%C9%99l%C9%99rin%C9%99-%C9%99sas%C9%99n-irandan-v%C9%99-turkiy%C9%99d%C9%99n-erm%C9%99nil%C9%99r-simali-az%C9%99rbaycana-kocurulurdu/> adresinden alınmıştır.

³³ Rus Çarı I. Petro'nun tarihi vasiyeti, Rusya'nın Güney Kafkasya politikasının temeli olmuştur. Bu vasiyete göre Güney Kafkasya'nın işgalinde kullanılan Ermeniler bu bölgeye göç ettirilmiştir. Şikar Gasimov, "Erməni Məkrri və Acı Nəticələr (Ermeni Hiylesi ve Acı Neticeler)", *Azerbaycan Gazetesi*, No: 72, 1 Nisan 2018, s. 15.

³⁴ Sergey Glinka Nilolayeviç, *Описание Переселения Армян Азербайджанских в Пределы России, с Кратким Предварительным Изложением Исторических Времен Армении (Opisanie Pereseleniya Arмян Azerbaydjanskikh v Predeli Rossii, s Kratkim Predvaritelnim Izlojeniem İstoricheskih Vremen Armenii)*, Bakü, İlm, 1990, s. 111.

³⁵ "Zakafkasya" kelimesi burada Trans Kafkasya, yani Güney Kafkasya bölgesini ifade etmek için kullanılmıştır. "Za" Rusça "ardında", "arkasında", "ötesinde" gibi bir çok farklı anlam ifade etmektedir.

*yerleştirdik. Yerleşmeleri için 200.000 desyatın devlet arazisi ayrılmış ve 2 milyon Ruble değerindeki şahsi arazi Müslümanlardan satın alınmıştır. Gence'nin dağlık kesimi ve Gökçe Gl kıyısına Ermeniler yerleştirildi. Kabul etmek gerekir ki, resmi olarak yerleştirilen 124.000 Ermeni'nin dışında gayri resmi olarak yerleşenlerle beraber sayıları 200.000'ni geçmektedir. Bu yüzyıl başında Zakaşkasya'da 1,3 milyon olan Ermenilerin 1 milyondan fazlası belirtilen kaynaklar doğrultusunda bu bölgenin yerli halkı olmayıp, bizim tarafımızdan getirilenlerdir...*³⁶

Revan, Nahçıvan ve Karabağ Hanlıklarında iskan ettirilen Ermeniler sayı itibarıyla orada yaşayan Azerbaycan Türklerinden defalarca az olsalar da 1828'de Rusya'nın desteği ile Ermeni Vilayeti oluşturulmuştur. Ermenilerin göçü bittikten sonra bile Ermeni Vilayeti'nde 1125 köyün 1111'de Azerbaycan Türkleri yaşamıştır.³⁷ XIX. yüzyılın başlarında gerçekleşen Rusya işgallerine kadar ise Revan Hanlığı nüfusunun mutlak çoğunluğu Azerbaycan Türklerinden oluşmuştur. Artan Ermeni nüfusu sonraki yıllarda yerli Azerbaycan Türklerine baskı göstererek onları kendi topraklarından kovmuştur. Ermeni gleri, Batı Azerbaycan topraklarındaki nüfus yapısını oldukça değiştirmiş, XX. Yüzyılın başlarına gelindiğinde artık Revan Valiliği'nde Ermeni nüfusu, Türk-Tatar nüfusunu geçmiştir (**Harita 3.**³⁸). Böylelikle Azerbaycan'ı ikiye bölen Türkmençay Antlaşması ile hem de bugünkü Ermenistan'ın temelleri atılmıştır. Azerbaycan topraklarına göç ettirilen Ermeniler Müslümanların elinden alınan topraklarda iskan ettirilmış, Rusya, kendisine güvenilir bir Hıristiyan dayanak noktası oluşturmuş ve bölgeye yönelik politikasında çok önemli bir ivme kazanmıştır.³⁹

1.1.3. “Ermeni Meselesi”: Türklerle Yönelik Mezalimler

XIX. yüzyıldan başlayarak Rusya'nın Kafkasya'yı işgal etmesi ile birlikte, Ermenilerin de Kafkasya ve Anadolu topraklarında "Büyük Ermenistan" kurma planları devreye girmiştir. Birinci Dünya Savaşı ncesi Osmanlıların 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşını kaybetmesi Ermeni Meselesi'nin gündeme gelmesine yol açmıştır. Bilindiği zere, 3 Mart 1878'de imzalanan San Stefano Antlařması⁴⁰ uyarınca, Osmanlı Devleti Balkanlardan

³⁶ Nikolay şavrov, **Новая Угроза Русскому Делу в Закавказье: Пресвитерианская Республика Мугар Инародчам (Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkaze: Presviterianskaya Respublika Mugar İnarodcham)**. Bakü, Elm, 1990, s. 63.

³⁷ Mahmudov, a.g.e, s. 26.

³⁸ Old New Maps, Erivan Valiliğinin Etnografik Haritası, [Harita], 2020, (evrimii), 26 Ağustos 2020 tarihinde <https://oldnewmaps.blogspot.com/2020/04/ethnographic-map-of-erivan-governorate-according-to-the-census-of-1886.html> adresinden alınmıştır. Harita 1902'de 1886 yılının nüfus sayımı doğrultusunda E.İ. Kondratenko tarafından çizilmiştir.

³⁹ Okan Yeşilot, **Ateş emberinde Azerbaycan**, İstanbül, 3. bs., Yeditepe, 2021, s. 50-53.

⁴⁰ 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Antlaşmanın 16. maddesinde Ermeni Meselesine yer verilmiştir.

geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu Anlaşma, aynı zamanda Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni azınlığının statüsünün artırılması konusunda da Osmanlı Devleti'nin bazı yükümlülükler kabul etmesine ve reformlar yapmasına yol açmıştır. Böylelikle de Ruslar, Osmanlı Ermenilerinin durumuyla ilgili izleme (İngilizce: monitoring) şansı elde ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya başlamıştır.⁴¹ Bu durum, öncelikle Rusya'nın stratejik çıkarlarına hizmet ettiğinden Avrupa ülkeleri açısından kabul edilemez olmuştur. Çünkü Avrupa'daki güç merkezleri, Ruslar gibi kendilerini Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan nüfusun savunucusu olarak göstermek istemiştir. Onlar açısından sorun teşkil eden bu husus, Berlin Kongresi⁴² ile Avrupa'nın lehine değiştirilmiştir.⁴³ Ermenilerin kendilerine böyle güçlü destekçiler bulmasından ve Ermenilerin Kafkasya'ya topluca göçünden sonra onların Azerbaycan Türklerine ve aynı zamanda Anadolu Türklerine yönelik katliamları durdurak bilmemiştir. Bu konuyla ilgili büyük bir araştırma yapan Pakistanlı eski albay Mesut Ehtar Şeyh, kendisinin **Yalanlar, Yalanlar, bir kez daha Yalanlar - Türklere Yönelik Ermeni Uydurmaları ve İddiaları** kitabında kapsamlı bilgi vermiştir. Ermenilerin Erzurum (1890), Kumkapı (1890), Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları (1892-1893), Birinci Sasun İsyanı (1894), Babıali Protestosu (1895), Zeytin İsyanı (1895), Van İsyanı (1896), Osmanlı Bankına Baskın (1896), İkinci Sasun İsyanı (1904), Yıldızın Bombalanması (Temmuz, 1905), Van Olayları (1915), Çukurova İsyanı (1915) ve diğer girişimleri, devlet içindeki istikrarı bozma hedefine hizmet etmiştir.⁴⁴ Osmanlı Devleti, tüm bu kısımlara yanıt olarak Ermenilerin sınır dışı edilmesi için gerekli adımlar atmıştır. Bugün bile uydurma soykırım iddiaları ile Türkiye'yi suçlamaya devam eden Ermeniler, 1915-1920 yılları içinde Van, Erzurum, Kars, Çukurova, Bitlis ve Muş'ta defalarca katliamlar yapmıştır. Fakat Osmanlı'nın Ermenilere yönelik kasıtlı bir şekilde etnik temizleme veya soykırım düzenlediğine dair yeterli bir belge bulunmamıştır. Tarihi gerçeklikler aslında kimin soykırım yaptığını, kimin sürekli mazlumu oynadığını açıkça ortaya koymuştur. Ermeni terörü, sonrasında ASALA⁴⁵, JCAG⁴⁶ ve PKK

⁴¹ İsmail Şahin, "1878 Kıbrıs Antlaşması ve Ermeni Meselesi", **Ermeni Araştırmaları**, No: 43, 2012, s. 145.

⁴² 20 Haziran-20 Temmuz 1878 tarihleri arasında düzenlenen konferans sonucu imzalanan Antlaşma'nın 61. maddesi Ermenilerin bazı taleplerini ihtiva etmiştir. Fakat bu talepler içinde muhtariyet konusu yer almamıştır.

⁴³ Taner Aslan, "Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri", **Ermeni Araştırmaları**, No: 63, 2019, s. 44.

⁴⁴ Mesut Ehtar Şeyh, **Yalanlar. Yalanlar bir kez daha Yalanlar. Türklere Yönelik Ermeni Uydurmaları ve İddiaları**. Bakü, Tahsil, 2008, s. 165-175.

⁴⁵ Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu.

⁴⁶ Ermeni Soykırımının Adalet Komandoları.

terör örgütlerinde vücut bulmuştur. Bugün de PKK-ASALA işbirliği bilimsel çevrelerce bilinmekte ve dile getirilmektedir.⁴⁷

1.1.4. 1905-1907 Olayları

XX. yüzyılın başlarında Ermenilerin Anadolu’da yaptıkları kıyımlara benzer katliamlar aynı şekilde Azerbaycan Türklerine yönelik de gerçekleştirilmiştir. Tarihte Ermeni-Müslüman Davası olarak geçen olaylar 1905-1907’de öncelikle Bakü’de başlamıştır, daha sonra ise Azerbaycan’ın, aynı zamanda Kafkasya’nın diğer bölgelerinde Azerbaycan Türklerinin katledilmesi ve kovulmasıyla devam etmiştir. Özellikle belirtilmelidir ki, hem Anadolu’da hem Kafkasya’da gerçekleştirilen olaylar tek bir siyasi aklın mahsulü olmuştur. Bu sırada Çarlık Rusyası dini ihtilafların yükselişe geçmesi konusunda da kendi çıkarlarını gözetmiştir. Nitekim Ermeni kilisesinin faaliyetleri engellenmemiş, Müslüman din adamları ise çeşitli baskılara maruz bırakılmış, malları ellerinden alınmıştır.⁴⁸ Azerbaycan’ın iki büyük yazarı Memmed Seid Ordubadi ve Mir Möhsün Nevvab eserlerinde dönemin olaylarına ışık tutmuştur. Ordubadi, **Kanlı Seneler** isimli eserinde şunları yazmıştır: *"Sunî ve çoktan beri her iki milletin zatına iliştilmiş ihtişaş bombası patlatıldı ve tüm Kafkasya alemleri bu bombanın etkisinin şiddetinden yanıp yakıldı. Acaba o patlayıcı madde gerçekten mi bomba imiş? Evet, bu bomba, 6 Şubat'ta yaşanan Bakü faciasıdır ki, tüm Kafkasya'ya buradan ateş açıldı."*⁴⁹ Şubat 1905’de Bakü’de başlayan Ermeni-Müslüman çatışmaları bir tesadüf olmamıştır. Öyle ki bu olaylar, Kafkasya’nın varlıklı Ermenilerinin zaman zaman buluştukları bir şehirde, yani Bakü’de planlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Ermeniler varlıklı soydaşlarının desteği ile Bakü gibi bir petrol kentini elde ederek tüm Güney Kafkasya’dan Müslümanları kovarak Ermenistan devleti kuracaklarını düşünmüştür. 6-10 Şubat tarihleri arasında yaşanan çatışmalarda her iki taraf can kaybı vermiştir, Ermeniler ise hedeflerine ulaşamamıştır.⁵⁰ Bakü’de başlayan olaylar daha sonra Mayıs-Haziran aylarında Gence, Karabağ, Zengezur, Şuşa, Cavanşir, Erivan, Garyagin ve başka bölgelere yayılmıştır. Mayıs ayından itibaren Nahçıvan’da da Azerbaycan Türklerine yönelik baskılar artmaya başlamıştır. 1905-1907 yıllarında Bakü, Erivan, Nahçıvan, Ordubat, Gence, Şerur-Dereleyez, Zengezur, Tiflis, Kazak

⁴⁷ Hazel Çagan Elbir, “CIA Belgelerinde PKK-ASALA İşbirliği”, 26 Aralık 2017, (çevrimiçi), 26 Ağustos 2020 tarihinde <https://avim.org.tr/Blog/CIA-BELGELERINDE-PKK-ASALA-ISBIRLIGI-AYDINLIK-26-ARALIK-2017> adresinden alınmıştır.

⁴⁸ Nesrin Sarıahmetoğlu, **Karabağ**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s. 43.

⁴⁹ Memmed Seid Ordubadi, **Qanlı İllər (Kanlı Seneler)**, Bakü, 3 Numaralı Matbaa, 1991, s. 13.

⁵⁰ Mustafa, Arzumanlı, a.g.e, s. 40.

ve başka yerlerde Azerbaycan Türklerine yönelik katliamlar yapılmış, şehirler ve köyler yakılmış, dağıtılmıştır.⁵¹ Bu olaylar Birinci Dünya Savaşı döneminde de sürmüştür.

1.1.5. Rus Devrimleri ve Azerbaycan Türklerine Yönelik Mart Katliamı

1917'de Rusya'da gerçekleşen Şubat ve Ekim olaylarından sonra Ermenilerin Taşnaksütun Partisi ve Ermeni Milli Kongresi yeniden Azerbaycan Türklerine yönelik baskı politikasını uygulamaya koymuştur. Lenin tarafından 1917'de Kafkasya'nın Özel Komiseri atanmış Ermeni asıllı Stepan Şaumyan, Azerbaycan Türklerinin toplu şekilde öldürülmesi ve şiddet görmesi için harekete geçmiştir. 1918 senesinin başlarına gelindiğinde ise Lenin Şaumyan'ı Bakü Sovyeti'nin Başkanı ilan etmiştir. Bolşeviklerin desteğini alan Ermeniler 30 Mart'ta Bakü'ye gemilerden yayılım ateşi açmaya başlamıştır. Daha sonra ise Müslümanların evlerine saldıran Ermeniler, 31 Mart ve Nisan ayının ilk günlerinde toplu kıyımlar yaparak Azerbaycan Türklerine yönelik soykırım gerçekleştirmiştir. Olaylar sırasında sadece Bakü'de 12 bin Azerbaycan Türkü katledilmiştir.⁵² 1918'in ilk beş ayı içinde Guba bölgesinde 16 binden fazla insan öldürülmüş, 167 köy yakılıp yıkılmış, o köylerden 35'i tamamen yok edilmiştir. 1918 Mart-Nisan aylarında Bakü'de ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde 50 bine yakın insan işgencelerle katledilmiştir. Zengezur'da 10 binden fazla, Şamahı'da 10 bin 270 kişi, şehirle birlikte 18 bin 270 kişi öldürülmüştür.⁵³

1.1.6. Azerbaycan Topraklarında Ermeni Devletinin Kuruluşu

1918 Mayıs ayında Zakafkasya (Güney Kafkasya) Seymi'nin⁵⁴ dağılması ile bölgedeki dengeler de yeniden değişmiştir. Azerbaycan dönemin zorlu şartları gereğince, tarihi toprağı olan Erivan'ı Ermenilere siyasi merkez olarak vermeye mecbur olmuştur. Bakü'nün Sovyetlerin koruması altında olan Şaumyan rejiminin elinde olması ve Ermenilerin Müslümanlara yönelik baskısı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin yöneticilerini Erivan'ı gözden çıkarmak zorunda bırakmıştır. O dönem Ermenistan'ın siyasi merkezi, yani

⁵¹ İsmayil Hacıyev, **Ermənilərin Azərbaycana Qarşı Ərazi İddiaları və Qanlı Cinayətləri (Ermenilerin Azerbaycan'a Yönelik Arazi İddiaları ve Kanlı Cinayetleri)**, Nahçıvan, Ecemi, 2012, s. 66.

⁵² Yakup Mahmudov, **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensklopedisi**, c. II, Bakü, Lider, 2005, s. 176.

⁵³ Anar İsgenderov, **Azərbaycan Həqiqətləri: 1917-1920 (Azerbaycan Hakikatleri: 1917-1920)**, Bakü, Elm ve Tahsil, 2012, s. 25.

⁵⁴ Güney Kafkasya'dan Rusya Devlet Dumasına seçilmiş milletvekillerinden oluşan Transkafkasya Özel Hükümeti, 14 Şubat 1918'de yerini Transkafkasya Seymi'ne bırakmıştır. Seymde 44 temsilci ile en büyük fraksiyon Müslümanlardan yani Azerbaycan Türklerinden oluşmuştur. Transkafkasya Seymi 22 Nisan 1918'de Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmiş, bu cumhuriyet Seymin 26 Mayıs 1918'de düzenlenen son toplantısına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu siyasi kuruluşun ardından Güney Kafkasya'da üç demokratik cumhuriyet oluşturulmuştur: 27 Mayıs 1918 – Gürcistan, 28 Mayıs 1918 – Azerbaycan ve Ermenistan.

başkenti ile ilgili yapılan müzakerelerde Kars, özellikle de Gümrü⁵⁵ bölgesi sık sık gündeme getirilmiştir. Bu bölgenin Türklerin kontrolü altına geçmesi ile odak noktası Gümrü'den Erivan üzerine kaymıştır. Osmanlı yönetimi, Erivan'ın Ermenilere verilmesini istemese de Ermeniler bu konuda oldukça ısrarlı olmuştur. Gümrü ve Erivan arasında seçim yapma söz konusu olunca ise Osmanlı bu hakkını Gümrü'den yana kullanmıştır.⁵⁶ Güney Kafkasya'da Ermeni devletinin oluşturulması Azerbaycan için de, Osmanlı için de olumsuz anlam taşımıştır. Sadrazam Talat Paşa ve Askeriye Nazırı Enver Paşa bu fikrin tamamen aleyhine olarak “çıbanı kökünden sökme” taraftarı olmuştur. Talat ve Enver Paşa'dan farklı olarak Batum görüşmelerinde Türkiye temsilci heyetine öncülük eden Halilbey Menteşe ve Osmanlı Orduları Kafkasya Cephesinin Kumandanı Ferik Mehmet Vehbi Paşa, Güney Kafkasya'da Ermeni devletinin oluşturulmasına sıcak bakmıştır. Onlar böylelikle Ermenileri Anadolu'dan uzaklaştırmayı ve uluslararası arenada Ermeni Meselesi ile ilgili baskıdan kurtulmayı hedeflemiştir.⁵⁷ Böylelikle Erivan Ermenilere verilmiş ve Güney Kafkasya'da 9 bin kilometre karelik topraklarda Ermenistan kurulmuştur. Erivan'ın Ermenilere verilmesinin Enver Paşa ve Talat Paşa'nın da arzu etmediği bir durum olmuştur. Ama dağınık halde yaşayan Ermenileri bir bölgeye toplamak dönemin şartları açısından en mantıklı karar olarak görünmüştür. Fakat Ermeniler Erivan'a sahip olması karşılığında kabul ettiği hiçbir şartın gereğini yerine getirmemiştir. Şartlardan en önemlisi, Bakü'deki Müslümanların güvenliğine teminat vermek ve Yelizavetpol'un⁵⁸, bir kısmına, yani Karabağ'ın dağlık bölgelerine olan toprak iddialarından vazgeçmek olmuştur. Yeni meydana gelen Ermenistan devleti toplam 321 bin nüfusa sahip olmuştur ki, bu nüfusun 230 bini Ermenilerden, 80 bini Müslümanlardan, 11 bini ise bölgenin diğer halklarından oluşmuştur. Böylelikle Batum Anlaşmasıyla, Azerbaycan sınırları yeniden daralmış, Osmanlı Devleti ise Ermeni Meselesini kendi sınırları açısından kapatmış olmuştur.⁵⁹

⁵⁵ Rus işgali sonrası 1837-1924 bu bölgeye Çar'ın karısı, İmparatoriçe Aleksandra Fyodrovna'nın şerefine Aleksandrapol ismi verilmiştir. Bu yüzden bu dönemle ilgili kaynaklarda Gümrü ismi pek kullanılmamıştır.

⁵⁶ Vasif Gafarov, “İrəvanın Ermənilərə Verilməsi və Ermənistan Dövlətinin Yaradılması Prosesi (Erivan'ın Ermenilere Verilmesi ve Ermenistan Devletinin Kurulması Süreci)”. **AMEA Xəbərləri. İctimai Elmlər Seriyası (Azerbaycan Milli İmler Akademisi Haberleri. İctimai İlmler Serisi)**, Bakü, Elm, No: 4, 2016, s. 27.

⁵⁷ Yakup Mahmudov, “İrəvan və Ətrafındakı Torpaqlar Ermənilərə Hansı Şərtlərlə Verilmişdi (Erivan ve Çevresindeki Topraklar Ermenilere Hangi Şartlarla verilmiştir?)”, **Xalq Qəzeti (Halk Gazetesi)**, No: 128, 8 Haziran 2018, s. 5.

⁵⁸ Azerbaycan'ın Gence bölgesi. Yelizavetpol ismini Rus işgali sonrası Ruslar vermiştir.

⁵⁹ Gafarov, a.g.e, s. 31.

Güney Kafkasya’da Ermeni nüfusun artması konusunda en önemli çalışmalardan biri de Justin Mccarty ve Caroline Mccarty’ye aittir. Yazarlar, bu durumu Müslümanların ve Ermenilerin karşılıklı yer değişimi olarak nitelendirmiştir:

Müslümanların ve Ermenilerin son derece büyük ve karşılıklı yer değişimi 1922 yılında sonlanmıştır. Eskiden Müslüman halklarının yaşadığı Çerkezya, Abhazya, Lazistan ve Erivan gibi Kafkasya eyaletleri şimdi Rus ve Ermeni topraklarına dönüşmüştür. Yüz yıl içinde iki milyondan fazla Müslüman Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na göç etmiştir. 550 000 binden fazla Ermeni ise Anadolu’dan Güney Kafkasya’ya göç ederek bu topraklarda iskan etmiştir.⁶⁰

Bu bağlamda, Güney Kafkasya’da Ermeni devletinin oluşturulması ile Anadolu topraklarında Ermenilerin varlığı minimuma inmiştir. Özellikle belirtilmelidir ki, söz konusu göç veya yer değişimlerin sonucunda çok sayıda Müslüman ve Ermeni hayatını kaybetmiştir. Fakat Osmanlı Devleti’ne sığınmayı başaran Müslümanlar güvenli bir hayat, Kafkasya’ya göç etmeyi başaran Ermeniler ise yeni bir devlet elde etmiştir.

1.1.7. SSCB döneminde Göç Politikaları: 1948-1952 Göçü

1920’de Azerbaycan ve Ermenistan’ın Sovyetler Birliği’ne katılması ile göç politikası yeni özellikler kazanmaya başlamıştır. Bu dönem daha önce Ermenistan’dan kovulan Azerbaycan Türklerinin bir kısmı kendi vatanlarına dönmeyi başarmıştır. Fakat onlar burada büyük sorunla karşı karşıya kalarak bir zamanlar bırakıp gitmek zorunda kaldıkları mülklerinin Ermeniler tarafından müsadere edildiğini öğrenmiştir. Rusya, Çarlık döneminden başlayarak imparatorluğun uç noktalarına, sınırlara Hristiyan nüfusu yerleştirerek dışarıdan gelebilecek etkilere karşı kendini korumaya çalışmıştır. Fakat Sovyetler dönemi bu politika daha karmaşık bir duruma gelmiştir. Bu olaylar sırasında Batı Azerbaycan’da yaşayan 575 bin Azerbaycan Türkünden 565 bininin bir kısmı öldürülmüş, çoğunluk ise kendi topraklarından kovulmuştur.⁶¹ Bu rakamı Ermeni Zaven Korkodyan, **Sovyet Ermenistan’ın Ahalisi 1831-1931** isimli eserinde onaylayarak yazmıştır: "1920’de Sovyet Hükümetine Taşnaklardan

⁶⁰ Justin Mccarty, Caroline Mccarty, **Türklər və Ermənilər. Erməni Məsələsi Üzrə Rəhbərlik (Türkler ve Ermeniler. Ermeni Meselesi Üzerine Rehberlik)**, çev: Yaşar Aliyev, Aydın Aliyev, Bakü, Seda, 2011, s. 104.

⁶¹ Ali Hasanov, **Azərbaycanlılara Qarşı Etnik Təmizləmə və Soyqırımı Siyasətinin Mərhələləri (Azerbaycanlılara Yönelik Etnik Temizleme ve Soykırım Siyasətinin Aşamaları)**, Bakü, Zerdabi, 2016, s. 11.

toplam 10 bin kişiden biraz fazla Türk (Azerbaycanlı) nüfus kalmıştır. 1922’de onlardan 60 bini geri dönmüş ve buradaki Azerbaycanlıların sayısı 72 bin 596 olmuştur.”⁶²

Erivan’ın Ermenilere verilmesinden sonra Batı Azerbaycan topraklarının önemli bir kısmını kaybeden Azerbaycan, Sovyetler döneminde ise bu bölgenin diğer en önemli parçası olan Zengezur’u Ermenilere bırakmak zorunda kalmıştır. 1920’den itibaren Zengezur ve Nahçıvan bölgelerinin Ermenistan’a verilmesi konusu gündeme getirilmiştir, bunun karşılığında ise Ermenilerin Dağlık Karabağ’da muhtariyet iddiasından vazgeçeceği vadedilmiştir. Fakat sonraki süreçler Erivan senaryosunun Zengezur için de tekrar edildiğini göstermiştir. Zengezur ve Nahçıvan’ın Ermenilere verilme planında en büyük hedef ise Azerbaycan ve Türkiye arasındaki sınırı tamamen kapatarak onlar arasındaki teması kesmek olmuştur. 30 Kasım 1920’de düzenlenen toplantı sırasında Zengezur ve Nahçıvan’ın Ermenistan’a verilmesine, Karabağ’ın dağlık bölgelerine ise kendi kaderini tayin etme hakkının tanınmasına karar verilmiştir.⁶³ Ardından 1 Aralık 1920 tarihinde ise Bakü Sovyeti’nin, Ermenistan’da Sovyet Yönetiminin kurulması şerefine düzenlediği toplantısında Neriman Nerimanov’un⁶⁴ beyanati bu kararın ilanı niteliğinde olmuştur. Bugünkü Ermenistan’ın oluşumu ise böylelikle tamamlanmıştır. Nahçıvan bölgesinin Ermenistan’a “hediye edilmesi” konusu ise halkın ciddi itirazına neden olmuş, Sovyet yönetimi bölgede referandum düzenlemeye mecbur kalmıştır. Böylelikle vatandaşların büyük çoğunluğu kati bir şekilde Azerbaycan sınırları içinde mevcudiyetlerini devam ettirme konusunda iradelerini ortaya koymuştur.⁶⁵ Nahçıvan’ın Azerbaycan’a bağlı özerk bölge olarak tanınmasında Türkiye’nin Sovyet Rusya ile imzaladığı Moskova Antlaşması ve Türkiye’nin Azerbaycan SSC, Ermenistan SSC ve Gürcistan SSC ile imzaladığı Kars Antlaşması hayati önem taşımıştır. Böylelikle Türkiye, XIX. Yüzyıl boyu Çarlık Rusyası ile gerçekleştirdiği

⁶² İsrail Memmedov, Sabir Asedov, **Ermənistan Azərbaycanlıları və Onların Acı Taleyi (Ermenistan Azerbaycanlıları ve Onların Acı Taleyi)**, Bakü, Azerbaycan Neşriyatı, 1992, s. 33.

⁶³ Hacı Nerimanoğlu, **Zəngəzur Köç, Deportasiya, Soyqırım və İşğal Tarixi (Zengezur Göç, Deportasyon, Soykırım ve İşgal Tarihi)**, Bakü, QHT, 2018, s. 196-197.

⁶⁴ Politikacı, Bolşevik devrimci, yazar ve devlet adamı olan Nerimanov, Azerbaycan SSC’nin yönetiminde önemli görevler üstlenmiştir.

⁶⁵ İsa Habibbeyli, “Naxçıvanın Muxtariyyət Statusu Azərbaycan Dövlətçiliyinin Tarixi Nailiyyəti kimi (Nahçıvan’ın Muhtariyet Statüsü Azerbaycan Devletçiliğinin Tarihi Başarısı Olarak)”, **Dövlət İdarəçiliyi (Devlet İdareciligi)**, C. III, No: 47, 2014, s. 117.

savaşlarda Doğu Anadolu ve Kafkasya’da kaybettiği toprakları⁶⁶ geri kazanmış, Nahçıvan bölgesinin Azerbaycan’a mensup bölge olarak tanınmasını sağlamıştır.⁶⁷

Azerbaycan için Sovyetler dönemi (20 Nisan 1920 - 18 Ekim 1991) öncelikle Bolşeviklere karşı gelenlerin muhacir olarak Avrupa ülkelerine ve Türkiye’ye gitmek zorunda kalmasıyla başlamıştır. Stalin’in Sovyetler Birliği’nin yönetimine gelmesiyle ise baskı dayanılmaz bir hal almıştır. 1930’larda tüm SSCB’de olduğu gibi Azerbaycan’da da milli fikri benimsemiş aydınlar “repressiya⁶⁸” kurbanlarına dönüşmüştür. İkinci Dünya Savaşı’nın sonlarından itibaren ise Stalin yönetimi, Sovyetler Birliği’nin sınırları içinde göç politikasının yeni bir dalgasını başlatmıştır. Bu dalga, SSCB’nin birçok halkı gibi Azerbaycan Türkleri için de yeni yıkımlara yol açmıştır. Savaşın bitişi ile 1946’da Suriye, Yunanistan, Lübnan, Irak, Bulgaristan ve Romanya’dan 50 bin 900 Ermeni, 1947’de ise Filistin, Suriye, Fransa, ABD, Yunanistan, Mısır ve Irak’tan 35 bin 400 Ermeni Ermenistan’a göç etmiştir.⁶⁹ Gelen Ermenilerin rahat bir şekilde iskan ettirilmesi için ise bölgedeki Azerbaycan Türkleri sınır dışı edilmiştir.

İosif Stalin’in 23 Aralık 1947 tarihinde imzaladığı 4083 sayılı karar uyarınca, 1948-1953. yıllar içinde yüz bin Azerbaycan Türkünün Ermenistan SSC’den (Batı Azerbaycan topraklarından) Azerbaycan’ın Kür-Aras Ovasına göç ettirilmesi planlanmıştır. Azerbaycan Türklerinin asırlar boyu yaşadıkları Erivan, Göyçe, Zengezur, Zengibasar, Vedibasar’dan zorla Kür-Aras Ovasına sürülmesi ne kadar kabul edilemez olsa da Sovyet iktidarının bu kararına karşı koyacak bir güç bulunmamıştır. Oldukça kötü şartlarda zorunlu bir şekilde göç ettirilmiş Azerbaycan Türklerinin bir kısmı, göç sırasında veya geldikleri bölgenin iklimine alışamayarak hayatını kaybetmiş, geride kalanlar ise yaşamlarını sürdürmek için hayatlarını sıfırdan kurmak zorunda kalmıştır.⁷⁰ Onların geldikleri bölgenin iklimine daha çok benzeyen Dağlık Karabağ ve çevresinde iskan etmesine izin verilmemiş, hatta Kür-Aras Yaylası haricinde başka bir yerde yaşamak isteyenler devlet yardımından mahrum bırakılmıştır. Kararda belirtilen bölgelerde ise yaşam için gerekli olan basit hayat standartlarının bile mevcut olmaması durumu daha müşkül bir hale getirmiş, Azerbaycan Türklerinin konuyla

⁶⁶ Kars, Ardahan, Kağızman, Artvin, Oltu Sancaklarının tamamını, Sürmeli ve Batum Sancaklarının ise bir kısmı.

⁶⁷ İsmayil Hacıyev, “Qars Müqaviləsi və Naxçıvanın Ərazi Təleyi (Kars Antlaşması ve Nahçıvan’ın Ərazi Kaderi)”, *Şərq Qapısı Qəzeti (Şərk Qapısı Gazetesi)*, 13 Ekim 2015, (çevrimiçi), 27 Ağustos 2020 tarihinde <http://serqqapisi.az/index.php/ictimai-siaysi/8165-gars-mugavilaesi-vae-nakhch-van-n-aerazi-taleyi> adresinden alınmıştır.

⁶⁸ Latince – repressio: devlet tarafından gerçekleştirilen ceza yöntemi, baskı, sürgün.

⁶⁹ Mustafa, Arzumalı, a.g.e, s. 90.

⁷⁰ Bahtiyar Necefov, *Deportasiya (Deportasyon)*, Bakü, Çaşıoğlu, 2006, s. 25.

ilgili talepleri merkezi yönetim tarafından dikkate alınmamıştır.⁷¹ Bu anlamda, kararda belirtilen “gönüllülük prensibi” 1948-1953 göçünün hiçbir aşamasında uygulanmamıştır.

1.2. Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Kökleri: Bölgenin Mensubiyetine Dair Deliller

Çalışmanın bir önceki kısmında Ermenilerin Güney Kafkasya’ya toplu göçleri, ardından bölgede gerçekleşen siyasi olaylar ve bu olayların demografik yapıyı hangi düzeyde etkilediğine dair bilgiler verilmiştir. Araştırmanın ana konusu, Dağlık Karabağ ve çevresinden Azerbaycan’ın diğer bölgelerine yapılan zorunlu iç göçler olduğu için Karabağ bölgesinin daha özenle incelenmesi, bu bölgede yaşayan Azerbaycan Türklerinin tarihi köklerine dair bulguların dikkate alınması ve bölgeye yönelik iddiaların araştırılması gerekmiştir. Bu bağlamda, XX. yüzyılın sonlarında kendi topraklarını terk etmek zorunda kalan bu insanların soyunun nereden geldiği ve bölgede kurulan siyasi oluşumların nüfus hareketlerini nasıl etkilediği de göz önünde bulundurulmuştur. Erivan’ın “Ermenileştirilmesi” ile Karabağ’a yönelik iddiaların büyük bir benzerlik teşkil etmesi ve süreçlerin belirli hedeflere hizmet eden senaryolar temelinde gerçekleşmesi, Azerbaycan’da gerçekleşen iç göç hareketlerinin nedenlerini daha eski zamanlardan başlayarak araştırılmasına sebep olmuştur. Çatışma bölgesine dönüşerek büyük çaplı göçler veren Karabağ’a dair iddiaların başladığı tarih ise yine büyük çaplı göçlerin gerçekleştiği döneme tesadüf etmiştir. Sürecin ilk aşaması Ermenilerin toplu göçleri, ikinci aşaması ise Azerbaycan Türklerinin kendi topraklarını terk etmeye mecbur bırakılması ile gelişmiştir.

1.2.1. “Karabağ” Toponimisinin Etimolojik Anlamı

Karabağ’ın tarihi Azerbaycan toprağı olduğunu kanıtlayan delillerden ve onun coğrafi konumu, sınırlarıyla ilgili kapsamlı bilgiden önce “Karabağ” adının etimolojik anlamına değinmekte yarar olacağı düşünülmüştür. “Karabağ”, Azerbaycan Türkçesinde “Garabağ” kelimesi “gara” (kara) ve “bağ” (bahçe) sözlerinin birleşiminden oluşmuştur. Kara kelimesi, sadece renk anlamını ifade etmemekte, aynı zamanda “kalın”, “yoğun”, “sıkı”, “koyu”, “büyük” anlamına gelmektedir. Farsçadan Azerbaycan diline geçen “bağ” kelimesi ise bahçe demektir. Böylelikle Karabağ, “büyük bahçe”, “kalın bahçe”, “yoğun bahçe” gibi anlamlar taşımaktadır.⁷² Özellikle belirtilmelidir ki, tüm dünya bu bölgeyi Azerbaycan Türklerinin

⁷¹ Atahan Paşayev, **Köçürülmə (Göçürülme)**, Bakü, Azərneşr, 1995, s. 24-25.

⁷² Azerbaycan Milli İmler Akademisi Tarih Enstitüsü, **Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi (Dağlık Karabağ Çatışması)**, Bakü, Prezident Kitabxanası (Cumhurbaşkanı Kütüphanesi), 2005, s. 7.

verdiği isimle tanınmıştır. Bu adın VII. Yüzyıldan itibaren kaynaklarda kullanıldığına dair genel bir kanı vardır. Bilim adamı, toponimler konusunda uzman olan Şemsettin Sediye Karabağ adının anlamını bu kelimelerle ifade etmiştir:

Karabağ kelimesinin dilimize hangi yüzyılda dahil olduğunu söylemek zordur. Fakat Azerbaycan tarihine dair kaynaklarda Karabağ sözcüğünün bu şekilde veya kelimenin farklı fonetik değişimleri ile kullanıldığını söyleyebiliriz. Büyük bir ihtimalle, bu kaynakların yazarları bazen Karabağ kelimesini değiştirerek kendi milli telaffuzlarına uydurarak, bazen de başka halkların Karabağ'a verdikleri ismi kullanmıştır. ... Karabağ, Azerbaycan'ın belirli bir coğrafi bölgesine verilen tarihi, geleneksel bir isimdir. O, Azerbaycan dilindeki "gara" ve "bağ" kelimelerinden oluşmuştur.⁷³

Karabağ kelimesinin anlamı hakkında diğer bir fikirse şu şekildedir: "Kara" (gara) "koyu renk", "kötü", "kaygılı", "bedbaht", "kuzey", aynı zamanda "büyük", "güçlü"; bağ ise "ip", "düğüm" demektir.⁷⁴ Böylelikle tüm versiyonlarda kelimenin Türkçe anlaşılır olması, Karabağ'ın mensubiyetine dair tutarlı bir bulgu olarak değerlendirilebilir.

1.2.2. Tarihi Albanya Devleti'nin Bünyesinde Karabağ

Karabağ adının VII. Yüzyıldan beri kullanılması daha öncesinde bu topraklarda Azerbaycan Türklerinin (daha doğrusu, Azerbaycan etnik yapısını oluşturan kavimlerin) yaşamadığı anlamına gelmemektedir. Karabağ, bariz şekilde Türkçe bir kelimedir, bu yüzden de, Ermeniler kendilerinin bu bölge ile bağını kurmak için daha öncesinde kullanılan Arsak kelimesinin "Ermenileştirilme"sine çalışmaktadır. Karabağ bölgesi Antik ve Erken Ortaçağ'da Azerbaycan'ın eski devletlerinden Albanya'nın⁷⁵ Uti ve Arsak vilayetlerinin arazisinden oluşmuştur. Arap işgalinden sonra düzen bölgedeki Uti'ye Aran, Arsak'a ise Ağvan ismi verilmiştir.⁷⁶ Karabağ toponimi daha geniş bölgelerin ismi olarak Arsak toponiminin bir versiyonu olarak ortaya çıkmamıştır. Karabağ daha geniş toprakları, yani Albanya'nın Paytakaran, Uti, Haband, Arsak ve Gargar vilayetlerinin bir bölümünü kapsayarak Araz ve Terter nehirlerinin arasındaki bölgeye verilen isim olmuştur.⁷⁷

⁷³ Yunus Hüseyinov, **Qarabağ Tarixi Mənbələrdə (Karabağ Tarihi Kaynaklarda)**, Bakü, Şuşa, 2012, s. 25.

⁷⁴ Gafar Çakmaklı, **Dağlıq Qarabağ İşğaldan Əvvəl... və Sonra (Dağlık Karabağ İşgalden Önce... ve Sonra)**, Bakü, Harbi Nəşriyat, 2009, s. 8.

⁷⁵ Kafkas Albanyası, bugünkü Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan'ın bir bölümü ve Dağıstan'ın güneyinde, Milattan önce IV. Yüzyıldan 705 senesine kadar varlığını sürdürmüştür.

⁷⁶ Tofiq Mustafazade, **Qarabağ Xanlığı (Karabağ Hanlığı)**, Bakü, Sabah, 2010, s. 22.

⁷⁷ Reşit Göyüşov, **Qarabağın Keçmişinə Səyahət (Karabağ'ın Geçmişine Seyahat)**, Bakü, Azerbaycan Devlet Matbaası, 1993, s. 6.

Alban etnik adına ilk kez Milat'tan önce 331 senesinde Büyük İskender'in ve İran ordusunun karşı karşıya geldiği Gaugamela savaşıyla ilgili II. yüzyıl yazarı Arrian tarafından verilen bilgilerde rastlanmıştır. Başka bir kaynakta ise Alban Çarının İskender'e iki köpek gönderdiği belirtilmiştir. Demek ki, Milattan önce IV. yüzyılda Alban etnik birleşimi ve onun siyasi yapılanması mevcut olmuştur. Milat'tan önce I. yüzyılda yaşanan olaylardan sonra bu etnik yapının iskan ettiği topraklar Yunan ve Latin kaynaklarında Milat'ın başlarından itibaren "Albanya" olarak geçmiştir.⁷⁸ Albanya devletinin sınırları konusunda günümüze kadar gelen en güvenilir kaynaklardan biri Moisey Kalankatuklu'nun **Albanya Tarihi** eseridir. Üç bölümden ibaret olan bu eserin VII. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir, fakat ikinci ve üçüncü parçalar X. yüzyılda tamamlandığından eserin tek bir kısmının Moisey Kalankatuklu'ya ait olduğu veya esere sonra başka yazarlar tarafından eklemelerin olduğu belirtilmektedir. Azerbaycan'ın en ünlü tarihçilerinden biri olan Ziya Bünyadov'un çevirisi ile kaleme alınan kitapta Albanya'nın sınırları şöyle gösterilmiştir: *"Ulu, Büyük ve Küçük Kafkas dağlarının koynunda bulunan Alban ülkesi kendi sayısız doğal servetleriyle haddinden fazla güzel ve meftun edicidir. Büyük Kura nehri sessiz sessiz bu ülkenin tam ortasından geçiyor ve irili küçüklü balıkları getirerek sularını Hazar Denizi'ne döküyor... Ülkenin başkenti Berde şehridir."*⁷⁹ 26 farklı dilde konuşan Alban kavimlerinin İran veya Kafkas kökenli oldukları iddia edilmiştir. Fakat günümüze kadar bu konuda yeterli bir bulgu elde edilmemiştir. Buna karşılık olarak ise Alban adını taşıyan toplumlar Kazakların, Kırgızların, Özbeklerin ve Türkmenlerin içerisinde XIX yüzyılda kayıt altına alınmıştır. V.V. Vorstov ve M.S. Mukanov, Kazaklar arasında en eski kavimlerin Matay ve Albanlar olduğunu belirtmiştir.⁸⁰ Bilimsel araştırmalarda "Alban" etnik adının Türkçe "Alp" - cesur, yiğit anlamına geldiği vurgulanmaktadır. Kitabı Dede Korkut destanında "Alpanlar" olarak adı geçen kavimin Kuzey Azerbaycan'da, aynı zamanda Güney Dağıstan ve Doğu Gürcistan'da (Albanya toprakları) yaşamış olması bu olasılığı güçlendirmiştir. Alban hükümdarı Oroyz ve destanda adı geçen Uruz'un isimleri arasındaki benzerlik de gözden kaçmamıştır.⁸¹ Albanların ve bu ismi taşıyan diğer kavimlerin hepsinin Kafkas veya İran dillerine mensup olduğu fikri bilimsel gerçekliği yansıtmamaktadır. Uzun yıllar bu yanlış bakış açısının tarih yazımında sürdürülmesi Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları için de bir kaynağa çevrilmiştir. Tabii ki

⁷⁸ Gıyaseddin Geybullayev, **Azərbaycan Türklərinin Təşəkkülü Tarixindən (Azerbaycan Türklerinin Teşekkül Tarihinden)**, Bakü, Azərbaycan Devlet Matbaası, 1994, s. 129.

⁷⁹ Moisey Kalankatuklu, **Alban Tarixi (Alban Tarihi)**, Çev. Ziya Bünyadov, Bakü, Avrasya Press, 2006, s. 19.

⁸⁰ Rühsare Guliyeva, "Alban Etnosu Konusuna Dair", **Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi**, C. IV, No: 15, 2012, s. 28-29.

⁸¹ Süleyman Aliyarlı, **Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar (Azerbaycan Tarihi Üzerine Kaynaklar)**, Bakü, Çırag, 2007, s. 95.

bu dillerde konuşan kavimler mevcut olmuştur ve günümüze kadar onların soyundan gelen azınlıklar varlığını korumuştur. Udinler, Avarlar, Lezgiler, Sahurlar, Buduklular, Kınalıklıların ecdadlarının Alban kavimleri olduğu söylenmektedir. Fakat dikkate alınmalıdır ki, bu azınlıkların büyük bir çoğunluğu şimdiki Dağıstan bölgesinde yaşamaktadır ve Dağıstan tümüyle Alban devletinin sınırları içerisinde olmamıştır. Albanya'nın içinde kalan kavimler ise Azerbaycan halkının teşekkülü sürecine katılarak bugünkü Azerbaycan nüfusunu oluşturan azınlıklardan olmuştur. Albanya'da yaşamış olan İran dilli kavimler içerisinde Tatlar da mevcut olmuştur. İran'dan gelen bu kavim içinde Yahudilerin de olduğu söylenmektedir, fakat Yahudiler kendi dillerini unutarak Tatça konuşmuş, Azerbaycan'ın Guba ve Haçmaz bölgesine gelerek Hristiyan dinini kabul etmiştir. Arapların istilas sırasında onların büyük bir kısmı İslam'ı kabul etmiştir. Hristiyan kalanlar ise Ortaçağlarda Ermenilerle karışmıştır. Aslında ise onlar Ermeni değildiler, Albanya'nın kuzey doğusunda hiçbir zaman Ermeni yaşamamıştır.⁸²

1.2.3. Azerbaycan Topraklarında Hristiyanlığın Kökenleri: “Arsak” Toponimisi ve Alban Kilisesi

Ermenilerin Arsak etnonimine tutunmasının en önemli sebebi olarak, Karabağ kelimesinin Ermenice bir anlam taşımaması ve Arsak isminin kullanıldığı Albanya topraklarında Hristiyan dininin hakim olması gösterilebilir. Fakat kaynaklar Albanların Ermenilerden daha önce Hristiyanlığı kabul ettiğini göstermiştir. Alban tarihçisi Moisey Kalankatuklu, Albanların Ermenilerden önce Hristiyan olduğunu **Albanya Tarihi** kitabında yer alan "İlahinin biz Şark halkına zühur etmesi" başlığı altında anlatmıştır:

"Yelisey (red- İsa Peygamberin havarisi) Kudüs'ten ayrılarak İran'a gider ve oradan Ermenilerin gözünden kaçarak Masküt eline geçer. Kendi tebliğini o, Çola'da⁸³ başlar ve farklı yerlerde öğrenciler toplayarak, onlara kurtarıcısı (İsa'yı) andırmaya çalışırdı. Kutsal patrik Gisa gelir, burada kilise inşa eder ve kansız kurban verir. Bu yer Şarkın tüm kiliseleri ve şehirlerinin başlangıcıdır ve biz şarklıların Hristiyanlığı kabul ettirilmesinin kaynağıdır."⁸⁴

Alban kiliseleri ile Ermeni kilisesi arasında büyük bir farkın olması Albanların Ermenilerle alakasının olmadığını ortaya koymuştur. Monofizit⁸⁵ Ermeni kilisesi İsa'nın

⁸² Geybullayev, a.g.e, s. 130-131.

⁸³ Kaynaklarda Derbent olarak geçen, bugünkü Dağıstan'ın güney kısımları.

⁸⁴ Kalankatuklu, a.g.e, s. 20.

⁸⁵Yunanca: μόνος monos "tek" ve φύσις physis "doğa" anlamını ifade etmektedir. İsa'nın yalnızca ilahi doğaya sahip olduğu savunulmaktadır.

beşeriliğini reddetmiş, onun ilahi tabiatlı olduğunu savunarak önce kendisinin ortaya çıktığını iddia etmiştir. Ermeni Grigoryen Kilisesi diofizit⁸⁶ Alban kilisesine yönelik baskılar göstermiştir. Sasani ve Arap Hilafeti döneminde bu durum devam etmiştir. Arapların Azerbaycan topraklarını istila etmeye başladığı VII. yüzyıldan itibaren ise Müslümanlığı kabul etmeyen yerli Hristiyanlar Gregoryenleşmek zorunda kalmıştır. Çünkü Araplar sadece monofizit tarikatların mevcut olmasına izin vermiştir.⁸⁷ Fakat Alban kilisesi varlığını 1836 senesine kadar sürdürmeyi başarmıştır. Çar I. Nikolay'ın fermanı ile Alban kilisesi yok edilmiş ve onun yerini Ermeni Kilisesi almıştır. Böylelikle de Alban arazisinde olan Hristiyanlardan Ermenilere yakın olanlar Ermenileşmiş, Gürcistan'a yakın olanlar ise Gürcüleştirmiştir.⁸⁸

Albanların Hristiyan nüfusunun genel olarak varlıklı tabakası İslam dinini kabul etmiştir, Hristiyanlık'tan İslam'a geçiş Aran bölgesinde toplu hal almıştır. Dağlık bölgelerde yaşayan Albanlar ise Hristiyan dinine sadık kalmıştır. Dağlık bölgeler denildiğinde, Azerbaycan'ın bugünkü Dağlık Karabağ, Şeki ve Dağlık Şirvan kısımları anlaşılmıştır:

Böylelikle iki büyük olay, Alban Hristiyan kilisesinin Ermeni Kilisesine tabi edilmesi ve Albanların büyük bir kısmının İslam'ı kabul etmesi, bir bütün olan Alban halkının kaderinin dönüm noktası olmuştur: "Albanlar dini mensubiyetine göre iki düşman tarafa parçalandılar. Müslüman Albanlar zaman geçtikçe kendi Hristiyan ulu ecdatlarından vazgeçtiler, onları "gavur" olarak nitelendirdiler. Din ayrılığı etnik ayrılığa yol açtı."⁸⁹

Rus tarihçi Veliçko, konuyla ilgili şunları yazmıştır:

XIX. yüzyılın başlarında Üçmiadzin'le rekabet eden zamanında ondan tamamen bağımsız ayrı bir Ağvan veya Hindsazar katalikosluğu mevcut olmuştur. Günümüzde bu Hristiyanlar eskiden kendilerinin asla Ağvan Katalikosluğuna tabi olduğunu kabul etmemiş, kendilerini Ermeni saymış ve onlarla karışarak onların karakterini benimsemiştirler."⁹⁰

Geybullayev, Moisey Kalankatuklu'nun **Alban Tarihi** eserinde yer alan toponimleri inceleyerek Ermeniceye geçen coğrafi adların aslında Albanlara ait olduğunu belirtmiştir.

⁸⁶ Monofizitizmin aksine İsa'da her iki doğanın mevcutluğunu savunmaktadır. İsa'nın 30 yaşına kadar insan doğası, 30'dan sonra ise Tanrı doğasında olduğu vurgulanmaktadır.

⁸⁷ Ali Ferhadov, "Qriqorian Türklərinin Tarixindən (Gregoryen Türklerinin Tarihinden)", **Azerbaycan Dini Kurumlarla İş Devlet Komitesi'nin Dergisi**, C. V, No: 52, 2017, s. 76.

⁸⁸ Aliyarlı, a.g.e, s. 117.

⁸⁹ Giyaseddin Geybullayev, **Qarabağ Etnik və Siyasi Tarixinə Dair (Karabağ Etnik ve Siyasi Tarihine Dair)**, Bakü, Elm, 1990, s. 133-134.

⁹⁰ Vasiliy Lvoviç Veliçko, **Кавказ: Русское Дело и Междуплеменные Вопросы (Kafkaz: Russkoye Delo i Mejduplemennye Voprosı)**, Bakü, Elm, 1990, s. 34.

Ayrmanuş, Şikakar, Katarvank, Qlixovank, Çaraberd, Berdadzor, Astlablur, Xaçen ve başka toponimlerde kullanılan Ermenice sözcükler bunu göstermektedir. Oyr - mağara, glukh - tepe, katar - kaya, cur - nehir, kar - taş, astl - yıldız, blur - tepe, vank - kilise. Bilim adamı, bu mekan isimlerinin dini yapılara verilen adlar olduğuna dikkat çekerek Albanları Ermenilerle yakınlaştıran etkenin din olduğu kanısına varmıştır.

Arsak (Artsakh) kelimesine dair etimolojik bulgular, bölgenin millattan önce de Azerbaycan Türklerine ait olduğunu göstermektedir. Arsak kelimesinin etimolojisine dair iki güçlü tez mevcuttur. Birincisi, Arsak kelimesinin Zerdüştlüğün kutsal kitabı **Avesta**'dan geldiğidir. Ünlü tarihçi Feride Memmedova, **Kavkazkaya Albaniya i Albani** isimli eserinde bu tezi destekleyerek belirtmiştir: *“Bu adın Ermeni diline dayanarak etimolojileştirilmesi çok inandırıcı değildir. Hatırlatalım ki, Artsakh ve Uti toponimleri Pirineylerde yani İspanya’da da mevcuttur. İlk olarak Avesta’da adı geçen Artsakh “rüzgarlar ülkesi” anlamında kullanılmıştır.”*⁹¹ Bu alanda çalışma yapan araştırmacıların büyük bir kısmı ise Arsak adının Sak, Skif, İskit kavimlerinden geldiğini savunmuştur. Bu tezin savunucularına göre, Albanya’nın 4 vilayetinden biri olan Arsak, ismini Türk soylu kavimlerden almıştır.⁹² Arsak adının eskiden Karabağ’da yaşayan Türk kavimlerine ilişkin ortaya çıktığı belirtilmiştir. Türkçe er+sak, ya da art+sak birleşimi olarak görülen bu kelimenin etimolojik anlamı şöyle ifade edilmiştir: Er kelimesi Türkçe “yiğit”, art kelimesi ise eski Türkçede “dağ”, “yükseklik”; Sak ise Sak kavminin ismidir. Yani Arsak, “Yiğit Saklar”, “Dağ Sakları” demektir. Bu isim Arapların Azerbaycan’ı istilasına kadar, yani VII. yüzyıla kadar kullanılmıştır.⁹³ Arsak, Artsak, Artsakh kelimesinin Türkçe anlam ifade etmesine karşılık olarak bu kelime eski ve modern Ermeni dilinde hiçbir anlam taşımamıştır.⁹⁴

1.2.4. Arap İstilas Döneminde Karabağ

Arap işgalleri, Azerbaycan nüfusunun (Güney ve Kuzey Azerbaycan) etnisitesini ve kültürel özelliklerini büyük ölçekte etkilemiştir. Sasani İmparatorluğu’nun içinde yer alan Adurbadagan yani Azerbaycan, siyasi açıdan egemen olmasa da hem bu dönemde hem de

⁹¹ Farida Mamedova, **Кавказская Албания и Албаны (Kavkazkaya Albaniya i Albani)**, Bakü, ÇİKA, 2005, s. 647.

⁹² İskit, Sak, Skif kavimlerinin hangi etnik kökten geldiğine dair 3 genel kanı vardır: İranî, Slav, Ural Altay. Bu görüşler içinde en güçlü olanı, bu kavimlerin Ural-Altay kökenli olduğudur. İlhami Durmuş, **İskitler**, İstanbul, Analiz Basım Yayın Tasarım Gıda Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti, 2007, s. 57-60.

⁹³ Bilal Dedeyev, Ceyhun Mahmudlu, Şamhal Ebilov, **Qarabağ 99 Sualda (Karabağ 99 Soruda)**, Bakü, Azerbaycan Gönüllüler İctimai Birliğı ve Azerbaycan Gençler ve Spor Bakanlığı, 2014, s. 13.

⁹⁴ Vagif Bayramov, “Qarabağ da, Arsax da Türk Tayfalarına Məxsus Qədim Toponimlərdir (Karabağ da, Arsak da Türk Kavimlerine Mahsus Kadim Toponimlerdir)”, **Xalq Qəzeti (Halk Gazetesi)**, 29 Kasım 2016, s. 10.

Arap işgalleri sırasında toprak bütünlüğünü korumuştur. X. yüzyıl seyyahı Abulkasim İbn Havgel, **Kitap Suret El-Ard (Yerin Surat Kitabı)** adlı eserinde Azerbaycan'la ilgili karmaşık ama oldukça dikkat çekici iki harita çizmiştir. Bu haritalarda Hilafetin Güney Kafkasya'da işgal ettiği Azerbaycan, Arran ve Ermeniye'nin sınırları gösterilmiştir. Birinci haritada Ermenilerin toprak iddiası ileri sürdüğü Karabağ, Nahçıvan ve diğer topraklar Arran'ın, ikinci haritada ise Azerbaycan'ın içinde gösterilmiştir. Bu harita Araz nehrinin her iki sahiline tam bir Azerbaycan ismi ile birleştiren ilk Ortaçağ haritası olmuştur.⁹⁵ Azerbaycan ismi, ilk zamanlarda Aras nehrinin güneyinde kalan topraklar için kullanılmış, daha sonra bu coğrafi ad Aras'ın kuzeyindeki toprakları da kapsamıştır.

1.2.5. Ermeni Tarih Yazımındaki Çarpıtmalar

Ermeniler de diğer tüm halklar gibi tarihlerini daha önceye dayandırmaya çalışarak bölgedeki varlıklarını meşrulaştırmaya çalışmıştır. Bu, özellikle tarih yazımında kendini göstermiştir. Böylelikle onlar kendileriyle ilgisi olmayan toprakların asırlar öncesinden "Ermenileştirildiğini" göstermeye çalışarak kendi toprak iddialarına ve hatta işgal politikasına dayanak oluşturduklarını düşünmüştür. Ermeni tarih yazımında Urartu Devleti'nin Ermenilerin en eski devletlerinden olduğu fikri hakimdir. Böylelikle onlar kendilerinin Anadolu'ya ve Güney Kafkasya'ya göç süreçleri sonucunda geldiklerine dair bilgileri şüphe altına almaya çalışmıştır. Fakat tarihi sahteletirmek oldukça zor olduğundan bazen kendileri de kendi iddialarını savunamayarak gerçekleri itiraf etmek zorunda kalmıştır. Ermeni B.A. Arutyunyan'ın Ermeni tarih yazımından bahsederken kullandığı bu cümleye özellikle dikkat edilmelidir: *"Ermenilerin menşei hakkında Balkan teorisi ciddi eleştirilere maruz kalmış, neyin pahasına olursa olsun Urartu'nun Ermenistan ile aynı olduğunu kanıtlama girişimleri olmuştur."*⁹⁶ Tarihi vatan arayışı içinde olan Ermeniler amaçları doğrultusunda şekillendirdikleri tarih yazımı ile "başarılar" elde etmiştir. Çalışma sahası bugünkü Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve çevresi olduğu için Urartu Devleti'nin Ermenilerle ilişkisi konusundan ziyade Urartu Devleti'nin bu bölgede var olup olmadığını irdelemek daha faydalıdır. Bugünkü Azerbaycan toprakları, doğal olarak Karabağ bölgesi de Urartu işgallerinin dışında kalmıştır. Bu dönemde Güney Kafkasya'da Ermeni etnik yapısına dair iz bulunmamıştır. Sovyet tarihçileri de Güney Kafkasya'nın siyasi tarihinden bahsederken

⁹⁵ Naile Velihanlı, **Örəb Xilafəti və Azərbaycan (Arap Hilafəti və Azerbaycan)**, Bakü, Azərbaycan Devlet Matbaası, 1993, s. 98.

⁹⁶ Agil Şahmuradov, "Ermənilərin Urartu İddiası (Ermenilerin Urartu İddiası)", 17 Temmuz 2020, (çevrimiçi), 30 Ağustos 2020 tarihinde <https://1905.az/erm%C9%99nil%C9%99rin-urartu-iddiasi/> adresinden alınmıştır.

Urartu'nun esas topraklarının SSCB'nin (1922-1991) sınırlarından kenarda kaldığını belirtmiştir. Yani Eski ve Ortaçağ Ermenistan'ın büyük bir bölümü, Ermenistan SSC'nin⁹⁷ (1920-1990) sınırlarından uzakta olmuştur.⁹⁸

Araştırmalar, Albanlardan farklı olarak Ermenilerin Güney Kafkasya'nın yerlisi olmadığını ortaya koymuştur. Çıkarılan bu sonuç Ermeni dilinin yerli dillerin hiçbirisi ile alakasının olmamasına dayandırılmıştır. Eğer Ermenice diğer dillerle hiçbir ortak özellik taşııyorsa bu dilin bölgeye gelen Ermenilerle birlikte dahil olduğunu söylemek mümkündür. Eski Ermeni halkı Fırat nehrinin yukarı vadisinde Milattan önce II. binyıllığın sonu I. binyıllığın başında teşekkül etmiştir.⁹⁹ Ermenilerin Hristiyanlığa tutunarak Karabağ'daki varlıklarını ispatlama girişimi ise ciddi bilimsel kaynaklara tutunmamakla birlikte, Karabağ'da Hristiyanlığın Ermenilerden önceye dayandığına dair bulgularla boşa çıkmıştır.

1.2.6. Azerbaycan'daki Siyasi Oluşumların Karabağ'ın Etnik Yapısına Etkileri

Arap hakimiyetinden sonra Karabağ, önce Selçuklu Devleti'nin¹⁰⁰, daha sonra ise Azerbaycan Atabeyler Devleti'nin¹⁰¹ yönetimi altında olmuştur.¹⁰² Mongolların Azerbaycan'a saldırılarından¹⁰³ sonra bu bölge Mongol Emirleri tarafından yönetilmiş, Karabağ Harezmşah Celalettin ve Hülaki Hanlarının siyasi merkezlerinden biri olmuştur. XV. yüzyıla kadar Timur'un kontrolü altında olan bu topraklar için daha sonra Timurlar ve yine Türk soyundan olan Karakoyunlular mücadele vermiştir. 1410'da kurulan Karakoyunlu Devleti Kura nehrinden güneyde bulunan Azerbaycan topraklarına hakim olmuştur. Bu devletin varlığına son veren diğer bir Türk devleti olan Akkoyunlular, kendisinden önce kurulan devletin topraklarına sahip olmuştur. Nihayet 1501'de kurulan Azerbaycan Safeviler Devleti sonralar Karabağ'ı beylerbeylik ilan etmiştir. Bu sırada Karabağ'ın bazı bölgeleri Gence ve Çukursad Beylerbeylikleri içinde kalmıştır. Beylerbeyliği oluşturan Astabat, Cavanşir, Bergüşat, Kazak

⁹⁷ Bu günkü Ermenistan da aynı sınırlar içinde tanınmıştır.

⁹⁸ Yakup Mahmudov, Kerim Şükürov, **Qarabağ: Real Tarix, Faktlar və Sənədlər (Karabağ: Gerçek Tarih, Deliller ve Belgeler)**, Bakü: Tahsil, 2005, s. 9.

⁹⁹ Azerbaycan Milli İmler Akademisi Tarih Enstitüsü, **Azərbaycan Tarixi Ən Qədimdən Bizim Eranın III Əsri (Azerbaycan Tarihi En Kadimden Bizim Çağımızın III. Yüzyılı)**, C. I, Bakü, Elm, 2007, s. 282.

¹⁰⁰ 1038-1157 yıllarında Orta Asya, İran, Orta Doğu, Kafkasya ve Anadolu topraklarında mevcut olan Türk devleti.

¹⁰¹ 1136-1225 yılları içinde Kuzey ve Güney Azerbaycan topraklarını bir bayrak altında birleştiren devlet. Tarihte İldenizliler ismi ile de tanınmaktadır.

¹⁰² Hasan Taşkıran, "SSCB Sonrası Türkiye Siyasetinin Karabağ Mesaisi 1991-1994", **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. VII, No: 2, 2018, s. 1066.

¹⁰³ I. saldırı: 1220-1223; II. saldırı: 1231; III. saldırı: 1256. Sonuncu saldırı sonrası Hülaki Han'ın liderliği ile Hülakiler Devleti kurulmuştur.

ve Şemşedil XVIII. yüzyılın başlarına kadar Safeviler tarafından yönetilmiş, Safevi-Osmanlı savaşılarında Karabağ, Erivan gibi birkaç kez el değiştirmiştir.¹⁰⁴

1.2.7. Hıristiyan Meliklikler

Albanya'da hakim olan sonuncu sülale Mihraniler neslinden gelen Hasan Celal'in Hıristiyanların yaşadığı Haçın'ı yönettiği dönemde (1215-1261) Müslüman ve Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler oldukça iyi olmuştur. Merkezi hakimiyete bağlılığı ile bilenen Hasan Celal nesline Karakoyunlu Hükümdarı Cahan Şah tarafından "melik"(mülk sahibi) adı verilmiştir. XVIII. yüzyılın birinci yarısına kadar burada hiçbir dini veya milli topluluğun özerkliği söz konusu olmamıştır. I. Petro'nun Rusya'da hakimiyete gelmesi ile Rusların Azerbaycan topraklarında yaşayan Hıristiyan nüfusu kendi amaçları için kullanma politikaları yürürlüğe girmiştir. Karabağ'ın Grigoryenleşen Alban nüfusunu Ermeni olarak göstermeye çalışan Rus Çarları, Petro'nun vasiyetini başarılı bir şekilde uygulamıştır. Safeviler Devleti 1736'da dağılmıştır. Safeviler'in topraklarına kısa süreli hükmeden Nadir Şah, kendi siyasi çıkarları için Karabağ'ın Dağlık bölgesinde Haçın knyazlığının yerine 5 yeni meliklik oluşturmuştur. O, bu hamlesi ile Karabağ'ın Türk nesillerinin gücünü sarsıtmaya çalışarak onun hakimiyetini tanımayanlara karşı mücadelede Alban meliklerini kullanmaya başlamıştır.¹⁰⁵

Gence Beylerbeyliği'nde¹⁰⁶ hakim olan Ziyadoğlular her zaman Safeviler'e sadık olmuştur. Nadir Şah'ın Gence Beylerbeyliği'nin sınırları içinde oluşturduğu melikliklerle birlikte ona boyun eğmeyen Ziyadoğluların gücünü azaltmış, hatta Kazak ve Borçalı'yı onların idaresinden alarak Gürcistan Valisi'ne vermiştir. Nadir Şah Karabağ'da yaşayan Cavanşirliler, Otuzikiler ve Kebirliler gibi Türk sülalelerinin Horasan'a göç ettirilmesini emretmiştir. Karabağ'da oluşturulan Çilebörd, Haçın, Talış, Verende ve Dizag bölgelerine Ermeni melikler tayin ederek onlara kimsenin emrine tabi olmamayı ve kendi şikayetlerini direkt ona iletmelerini talep etmiştir.¹⁰⁷ Karabağ Hanı İbrahim Han'ın veziri olmuş, daha sonra ise Karabağ Hanlığı'nın Rusya himayesini kabul ettiği dönemde Mehtigulu Han'ın yanında görevini sürdürmüş Mirza Cemal Cavanşir (1773-1853), Karabağ'ın tarihi ile ilgili yazdığı **Karabağname** eserinde önemli bilgiler vermiştir. O, Karabağ'ın sınırları ile ilgili şöyle yazmıştır:

¹⁰⁴ Bahtiyar Hasanov, "Şimali Azərbaycanın Qarabağ Regionunun Tarixi Coğrafiyası (Kuzey Azərbaycan'ın Karabağ Bölgesinin Tarihi Coğrafiyası)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. II, No: 34, 2018, s. 451.

¹⁰⁵ Akif Nağı, **Qarabağ Müharibəsi (Karabağ Savaşı)**, Bakü, MBM-R, 2009, s. 5-6.

¹⁰⁶ O dönemde Karabağ'ın merkezi kısımları bu beylerbeyliğe tabi olmuştur.

¹⁰⁷ Mirza Yusuf Garabağı, **Qarabağnamələr: Tarixi-Safi (Karabağnameler: Tarihi-Safi)**, Bakü, Şarg-Garb, C.II, 2006, s. 15.

Eski tarih kitaplarının yazdığına göre Karabağ vilayetinin sınırları şöyledir: güneyden Hudaferin köprüsünden Sınık köprüye kadar - Araz nehridir. Şimdi (Sınık köprü) Kazak, Şemsettin ve Demirçi Hasanlı cemaati arasındadır ve Rusya Devleti memurları onu Rus istilahile Krasnı most, yanı Kızıl (Kırmızı) köprü ismini vermişler. Doğudan Kür nehridir ki, Cevat köyünde Araz nehrine kavuşarak Hazar Denizine dökülüyor. Kuzey taraftan Karabağ'ın Yelizavetpol'la sınırı Kür nehrine kadar - Goran nehridir ve Kur nehrini birçok yerden (geçerek) Araz nehrine ulaşıyor. Batı taraftan Küşbek, Salvartı ve Erikli isimli yüce Karabağ dağlarıdır.¹⁰⁸

Azerbaycan tarihinde Karabağ siyasi ve coğrafi olarak her zaman tek bir bölge olmuştur. Bu durum Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'nin hakimiyeti altına girmesine kadar devam etmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi Karabağ'ın Çarlık Rusyası tarafından işgal edildiği ilk dönemlerde bu bölgenin sınırları tam olarak gösterilmiştir. Mirza Cemal Cavanşir sınırlarla ilgili bilgi verirken eski kaynaklara dayanarak bu fikri kanıtlamıştır.¹⁰⁹ Ermenilerin bu topraklara sonradan geldiklerine dair Mir Mehdi Hazani'nin **Karabağname** eserinde de kanıtlar vardır: “Dizak Meliği Ygan Karabağ'a Lori'den kaçıp gelmiştir. Verende Meliği Şahnazar Göyçe'den, Çilebörd Meliği Allahgulu Mağaviz'den, Talış Meliği Usub Şirvan'dan kaçarak Karabağ'a sığınmış, Nadir Şah'a sadakatları dolayısıyla meliklik elde etmişler.”¹¹⁰

Nadir Şah Efşar İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Azerbaycan toprakları hanlıklara parçalanmış ve bu hanlıkların en önemlilerinden biri de Karabağ Hanlığı olmuştur. Hanlığın başına ise Cavanşirlerden olan Penahali Bey Cavanşir geçmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere Cavanşirler diğer Türk sülaleri gibi Nadir Şah döneminde Horasan'a sürgün edilmiş, hatta Penahali Hanın kardeşi Fezleli Bey Nadir'in hakimiyete gelmesine itiraz ettiği için idam edilmiştir. Penahali ve birkaç yakını ise 1737-1738'de Horasan'dan kaçarak Karabağ'a gelmiştir. Nadir Şah, Gence, Tiflis, Şirvan hakimlerine ve Azerbaycan serdarına onu yakalayarak Şahın huzuruna getirmeyi emretse de tüm bu baskılara rağmen Penahali Han daha Nadir Şah ölmeden önce Karabağ'ı kontrol altına almayı başarmış, Nadir Şah öldükten sonra ise egemen bir Hanlık kurmuştur.¹¹¹ Hanın ilk hamlesi ise sürgün edilen Türklerin geri

¹⁰⁸ Mirza Cemal Cavanşir, **Qarabağnamələr: Qarabağ Tarixi (Karabağnameler: Karabağ Tarihi)**, Bakü, Şarg-Garb, C.I, 2006, s. 122.

¹⁰⁹ Dağlık Karabağ isminin siyasi literatüre dahil olmasıyla ilgili daha kapsamlı bilgi ilerleyen sayfalarda verilmiştir.

¹¹⁰ Mir Mehti Hazani, **Qarabağnamələr: Kitabı-Tarixi-Qarabağ (Karabağnameler: Kitabı-Tarihi-Karabağ)**, Bakü, Şarg-Garb, C.II, 2006, s. 127-130.

¹¹¹ Nigar Alesgerova, “Qarabağ Xanlığının Təşəkkülü (Karabağ Hanlığının Teşekkülü)”, **Ganun**, C. III, No: 269, 2017, s. 19.

getirilmesi olmuştur. Haçın Melikliğinden başka 4 meliklik ve onların nesillerinin aslen Karabağlı olmaması, onların buraya başka bölgelerden gelmiş olmaları, Ermenilerin bugün de bu Hristiyan topluluklarını "Ermeni Devletçiliğinin" bir halkası olarak görmesinin gerçekliği yansıtmadığını kanıtlamıştır. Bu meliklerin yerli olduğu varsayımında bile dini yakınlık etnik yakınlığın olduğu anlamına gelmemiştir.

1.2.8. Karabağ Hanlığı'nın Düşüşü: Kürekçay Anlaşması ve Rus İşgali

XVIII. yüzyılın sonları - XIX. yüzyılın başlarında Rusya Azerbaycan'ın da içinde bulunduğu Güney Kafkasya'yı işgal etmiştir. İlk olarak 1801'de Gürcistan, 1803'de Azerbaycan'ın Car-Balaken Cemaatlığı, ardından 1805'de imzalanan Kürekçay Anlaşması ile Karabağ Rusya'ya birleştirilmiştir. Car-Balaken ve Gence Hanlığı'nı Ruslar silahlı saldırı ile işgal etmiştir. Rus birliklerinin P. D. Sisianov, Gence'nin işgalinden sonra Karabağ Hanlığı'na baskı uygulamaya başlamıştır. Bu yüzden de İbrahim Han anlaşma yolu ile kayıpları en aza indirmek için Sisianov'la masaya oturmuştur. 1805 yılı 14 Mayıs tarihinde Kürekçay Anlaşması imzalanmıştır.¹¹² 11 maddeden oluşan Antlaşmada 1, 4, 6, 8 ve 9. maddelerde İbrahim Han'ın Rusya'nın kontrol altına geçtiğini kabul etmesi, 2, 3, 5, 7. maddelerde ise Rusya'nın üzerine aldığı sorumluluklar gösterilmiştir. Anlaşmaya göre, Rusya, Karabağ Hanlığı'nı egemen devlet olarak tanımış, İbrahim Han ve onun varislerini Hanlığın yegane sahibi olarak onaylamıştır. En önemlisi ise İbrahim Han bu resmi belgede Şuşalı ve Karabağlı İbrahim Han olarak taktim edilmiş, Rusya Karabağ Hanlığının toprak bütünlüğü konusunda garanti vermiştir. Kürekçay Anlaşmasında Karabağ meliklikleri veya Ermenilerin Hanlığa dair herhangi bir iddiası veya tutumundan tek bir kelime bile edilmemiş, Hanlığın Müslüman Devleti olduğu belirtilmiştir. 10. maddede Anlaşmanın süresiz olarak imzalandığı belirtilmiştir, fakat Rusya, 1822'de Karabağ Hanlığı'nın varlığına son vererek Kürekçay Anlaşmasını bozan taraf olmuştur.¹¹³ İbrahimhalil Han kendi haklarından vazgeçerek Karabağ'ın bütünlüğünü korumak istemiştir. Ama Hanın Rusya'nın himayesine geçmesinden sadece bir sene sonra Rus albay Lisaneviç, 1806'nın yazında saldırı düzenleyerek ailesinden birkaç kişi ve hizmetçisi dahil toplam 17 kişiyi İbrahimhalil Han'la birlikte katletmiştir.¹¹⁴

¹¹² Aliyarlı, a.g.e, s. 251.

¹¹³ Mahmudov, Şükürov, a.g.e, s. 239-240.

¹¹⁴ Hasan İhva Alizade, **Qarabağnamələr: Şuşa Şəhərinin Tarixi (Karabağnameler: Şuşa Şəhrinin Tarihi)**, Bakü, Şərg-Garb, C. III, 2006, s. 107.

Hanlığın varlığına son verildikten sonra Kuzey Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde olduğu gibi Karabağ'da da yeni bir idare yapısı oluşturulmuştur. Bu dönemde aslen Ermeni olan General V. G. Medetov (1782-1829) Karabağ'da Ermeni-Rusya birliğini kurmuştur. 1840'da yapılan reformlardan sonra Karabağ eyaleti Şuşa kazasına dönüşerek Kaspi vilayetine (merkezi Şamahı şehri) dahil edilmiştir. Böylelikle Karabağ kavramı siyasi anlamını belirli düzeyde kaybetmiştir.¹¹⁵ 1804-1813 Rus-İran savaşının sonucunda imzalanan Gülistan Anlaşması ile bu iki devlet arasında bölünen Azerbaycan geri dönüşü olmayan sorunların da içine girmiştir. Gülistan Antlaşmasıyla Karabağ Rusya'nın, Erivan ise İran'ın içinde kalmıştır. 1826-1828 Rus-İran savaşının sonucunda imzalanan Türkmençay Antlaşması ile ise Rusya Erivan'a da sahip olmuştur. Böylelikle, Ermenilerin Batı Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi için Ruslar çok büyük bir fırsat yakalamıştır.

1.2.9. Karabağ'da Rus Göç Politikasının Neden Olduğu Demografik Değişimler

Çalışmanın ilk kısmında Ermenilerin Güney Kafkasya'ya göç ettirilmesine dair bilgiler verilmiştir. Fakat bu bölümde de Karabağ'ın nüfus yapısının nasıl değiştiğine dair bilgilerin verilmesine ihtiyaç vardır. Azerbaycan Milli İlimler Akademisinin A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü'nün verilerine göre bu yıllar içinde nüfus şu şekilde değişmiştir:

1823 yılına dair kaynaklarda Karabağ vilayetinde 20 bine yakın aile yaşamakta idi ki, bu ailelerden 1,5 bini Ermeni idi. Göçürmeden sonra ise nüfus yapısı ciddi anlamda değişmeye başlamıştır. 1832'de Karabağ nüfusunun yüzde 64,8'i Müslüman, 34,8'i Hristiyan olmuştur. Bu politika Çarlık döneminde de Rusya'nın amaçları doğrultusunda başarıyla sürdürülmüştür. XIX. yüzyılın 80'li yıllarında Şuşa nüfusunun yüzde 41,5'i Azerbaycanlılar, 58,2'si ise Ermenilerden oluşmuştur. Rusya'da nüfus sayımına göre 1897'de bu rakamlar % 45 - % 53 oranında, 1917'de ise % 40,2 - % 52,3 olmuştur.¹¹⁶

Görüldüğü üzere, Karabağ'ın sadece dağlık bölgelerinde başlayan nüfus değişimi planlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir, amaç tarihte her zaman tek bir bölge olarak geçen Karabağ'ın bölünmesi ve zamanı geldiğinde etnik kart olarak kullanılması olmuştur. 1919-1920 yıllarına gelindiğinde Azerbaycan'ın diğer bölgelerine kıyasla Karabağ'da durum oldukça gergin olmuştur. Çünkü Azerbaycan Milli Ordusunu kuzey sınır hattından

¹¹⁵ Nedim Kaya, **Qarabağ: Suallar və Faktlar (Karabağ: Sorular ve Deliller)**, Bakü, Gismet, 2005, s. 19.

¹¹⁶ Elçin Ahmedov, "Ermənistanın Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımı və Təcavüzkarlıq Siyasətinin Mərhələləri (Ermenistan'ın Azerbaycanlılara Yönelik Soyqırımı ve Tecavüz Siyasetinin Aşamaları)", **Xalq qəzeti (Halk Gazetesi)**, 30 Mart 2011, s. 3.

uzaklaştırmak amacıyla Ruslar Ermenileri kullanarak Dağlık Karabağ'da olaylar başlatmıştır. Toprak iddiaları ileri süren Ermeniler 1920 Mart ayında Moskova'da A. İ. Mikoyan'la görüşerek kendi amaçlarına ulaşabileceklerine dair söz almıştır.¹¹⁷

1.2.10. “Karabağ” Kavramının Siyaseten Değiştirilmesi: Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'nin Oluşturulması

Dağlık Karabağ'ın siyasi kavrama dönüşmesi Sovyetler Birliği dönemine tesadüf etmiştir. Karabağ coğrafi anlamda düzen ve yükseklikten oluşan bir bölgedir, fakat bu döneme kadar hiçbir zaman bölge reliefe göre bölünmemiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde hükümet Şuşa, Zengezur, Cebrayıl ve Cavanşir kazalarını Garabağ General-gubernatorluğuna birleştirerek bölgenin tarihten gelen birliğini korumaya çalışmıştır. Fakat çalışmanın ilk kısmında belirtildiği gibi Azerbaycan'da Sovyet Sosyalist hükümetin kurulması ile hem Karabağ bölgesinin, hem de Azerbaycan'ın diğer bölgelerinin bütünlüğü bozulmuştur. Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi Azerbaycan toprakları için tehlike oluştuğunu gösteren ilk adım olmuştur. Bu hem de Ermenilerin Nahçıvan'a yönelik planlarının da başlangıcı olmuştur ve söz konusu olayla birlikte Nahçıvan'ın diğer bölgelerle kurudan ilişkisi kesilmiş, bölge bloke edilmiştir. Ermeniler, Karabağ'a ve diğer Azerbaycan topraklarına toplu göçünün XIX. Yüzyıla dayandığına dair gerçekliğin farkında olmuştur. 1988'de Dağlık Karabağ'ın Ağdere (şimdiki Mardakert) ilinde Marağa köyünde Ermeniler tarafından inşa edilmiş "Marağa - 150" anıtı da bunun bir örneğidir. Bu taş abide, Ermenilerin bu köye gelmesinin 150. yıl dönümü şerefine inşa edilmiştir, yani Ermenilerin bu bölgedeki tarihi sadece 150 senelik olmuştur.¹¹⁸ Tüm bunlara rağmen muhtariyet alma konusunda oldukça kararlı olan Ermeniler, bu isteklerine Azerbaycan SSC Merkezi İcra Komitesi'nin 7 Temmuz 1923 tarihli kararnamesi ile ulaşmıştır. Böylelikle Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin içinde Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti oluşturulmuştur.¹¹⁹ Bu Vilayetin oluşturulması, bölgenin gelecekte Azerbaycan'dan kopararak Ermenistan'a birleştirileceği konusunda Ermeniler için yeni umutlar vadetmiştir. Uzun yıllar içinde Dağlık Karabağ'ın nüfus yapısının Ermenilerin

¹¹⁷ Nazim Memmedov, *Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində İctimai-Siyasi Həyat, İqtisadi və Mədəni İnkişaf 1923-1991 (Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'nde Sosyal-Siyasi Hayat, Ekonomik ve Kültürel Gelişim 1923-1991)*, Bakü, Tahsil, 2008, s. 11.

¹¹⁸ Çakmaklı, a.g.e, s. 14.

¹¹⁹ Институт Истории Партии при ЦК КП Азербайджана (Institut İstorii Partii pri ÇK KP), *К Истории Образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР: 1918-1925 Документы и Материалы (K İstorii Obrazovaniya Nagorno-Karabaxskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbayjanskoy SSR. 1918-1925 Dokumneti i Materialı)*, Bakü, Azərneşr, 1989, s. 152-153.

lehine değiştirilmesi bu umut için bir dayanak olmuştur. Bunun yanında aynı dönem Ermenistan'da kompakt şekilde yaşayan 300 bin Azerbaycan Türküne basit bir medeni muhtariyet bile verilmemiştir.¹²⁰ Dağlık Karabağ sonraki yıllar içinde de mevcudiyetini Azerbaycan sınırları içinde sürdürmüş ve uluslararası sistemde de Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü tanınmıştır.

1.3. Tarihi Batı Azerbaycan Topraklarından (Ermenistan SSC'den) Türklerin Zorunlu Göçü

Günümüzde tüm dünyanın, aynı şekilde Azerbaycan'ın da Ermenistan olarak tanıdığı topraklarda gerçekleştirilmiş göçler, bölgede büyük ölçekli değişimlere yol açmıştır. Bu sürecin ilk aşamasında gerçekleşen göç hareketleri (Ermenilerin bölgeye göçü) etnik çatışmaya sebebiyet veren en önemli etkenlerden biri olmuştur. Bu etnik çatışma, sürecin sonraki aşamalarında ise yeni ve daha farklı özelliklere sahip göç dalgasını beraberinde getirmiştir. Bir biri ile diyalektik bağlarla ilişkisi olan bu olaylar, aslında tek bir zincirin farklı halkaları olarak değerlendirilmelidir. Sovyetlerin ölüm fermanının imzalandığı yıllarda Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan kovulması ve hemen ardından Karabağ bölgesinde çıkan savaşla birlikte binlerce insanın kendi ülkesinde yerinden edilmesi bu zincirin son halkaları olmuştur. Azerbaycan bilimsel kaynaklarında birçok kez bu halkaların ayrı ayrı taktim edilmesine bile gerek duyulmamıştır. Fakat bu çalışmada, 1991-1994 yıllarında gerçekleşen iç göç hareketleri daha derinden irdeleneceği için söz konusu halkanın, yani 1988 yılından itibaren Türklerin son ferdine kadar Ermenistan'dan zorla göç ettirilmesinin özel olarak gözden geçirilmesi gerekmiştir. Bu iki göç süreci görünürde temel bir farkla ayrılmıştır: Ermenistan'dan göç etmek zorunda kalan kaçkın nüfus dış göç hareketlerinin, Dağlık Karabağ ve çevresini terk etmeye zorlanan mecburi göçkün nüfus ise iç göç hareketlerinin sonucunda meydana gelmiştir. Bu farkı ise uluslararası sistemde çizilen sınırlar, tanınan kurallar belirlemiştir. Temelde bu iki grup arasında ciddi bir fark olmamıştır.

1.3.1. SSCB'nin Son Dönemlerinde Bölgenin Siyasi Yapısı

1980'li yılların ortalarından başlayan olaylar, SSCB'nin sonunu getirmiştir. Bunun bilincinde olan yöneticiler ise Sovyetler Birliği'nin sınırları içinde yaşanan çatışmaları kullanarak rejimin ömrünü uzatmak için büyük çaba içine girmiştir. Dönemin iki fevkal

¹²⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı resmi internet sayfası, "Münaqişenin Tarixi Aspektləri (Çatışmanın Tarihi Yönleri)", t.y, 30 Ağustos 2020 tarihinde <https://mfa.gov.az/az/content/109/munaqisenin-tarixi-aspektleri> adresinden alınmıştır.

devletinden¹²¹ biri olan Sovyetler Birliği'nin birçok sorununun içinde en yıkıcısı etnik çatışmalar olmuştur. Bu çatışmalardan birini Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesine yönelik Ermeni iddiaları ve Ermenistan-Azerbaycan arasındaki fikir anlaşmazlığı meydana getirmiştir. 1985 yılında Sovyetler Birliği'nin başına Mihael Gorboçov'un gelmesi ile sadece Güney Kafkasya'nın değil tüm dünyanın kaderi değişmiştir. Oluşumu ile Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü konusunda felaketlere yol açan SSCB'nin çöküşü de büyük yıkımlara neden olmuştur. Öyle ki Gorbaçov döneminde aktifleşen Ermeni bölücüler kendi planlarını gerçekleştirmek için yeniden fırsat bulmuştur. Eskiden gizli faaliyetler gerçekleştiren Ermeni "Karabağ Komitesi" ve onun Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'ndeki bölücü örgütü Krunk (Turna) harekete geçerek Miatsum (Birleşme) Harekatı'nı başlatmıştır.¹²²

1.3.2. Ermenilerin Toprak İddialarının Aktif Faza Geçişi

Dünyanın siyasi açıdan yeniden şekillendiği bu yıllarda yönetimden ve dış güçlerden destek alan Ermeniler Azerbaycan'a yönelik açık toprak iddiaları ileri sürerek yeniden "Büyük Ermenistan" hülyasına kapılmıştır. Tüm SSCB genelinde yükselişe geçen Milliyetçilik akımı halkların bağımsızlık özlemi olarak ortaya çıksa da Ermeniler için durum daha farklı olmuştur. Onlar bu süreçten bağımsız olarak çıkmaktan ziyade sınırlarını daha da genişlendirmeyi amaç edinmiş ve bu yönde işgalcilikten bile çekinmemiştir. Böylelikle de tarihi kökleri çok önceye dayanan Ermeni-Müslüman Davası bir kez daha alevlenmeye başlamıştır. Ocak 1988'de Gafan ve Mehri'de yaşayan Azerbaycan Türkleri kaçkın olarak Azerbaycan'a sığınmıştır.¹²³ Bu olaya kadar onların ayrı ayrı zamanlarda baskılara dayanamayıp yaşadıkları bölgeyi terk ettikleri olsa da Ocak 1988'de bu durum toplu hal almıştır. Böylelikle de Ermenistan'dan Azerbaycan'a yeni bir göç dalgası başlamıştır. Bu göç, ortaya çıktığı ilk dönemde Sovyetler Birliği'nin iç meselesi olarak değerlendirilmiştir. Bu anlamda bir iç göç olarak meydana gelen bu süreç olayların farklı mecrada ilerlemesi ile dış göçe evrilmiştir. Bu göçün çıkış noktası Ermenistan SSC, son adresi ise Azerbaycan SSC olmuştur. Fakat sadece iki sene sonra her iki cumhuriyet bağımsızlık elde etmiştir, böylelikle

¹²¹ İkinci Dünya Savaşı'nın ardından uluslararası sistemde iki super güç, ABD ve SSCB bir biri ile büyük bir mücadeleye girmiştir. 1947-1991 yıllarında bu iki devlet arasında süren Soğuk Savaş, SSCB'nin tarihe karışmasıyla son bulmuştur. Aleksandr Kosov, "Российская Историография о Роли США в Развязывании "Холодной Войны" (Rossiskaya İstoriografiya o Roli SŞA v Razvyazivaniı Holodnoy Voynı)", *Белорусский Журнал Международного Права и Международных Отношений* (Belorusskiy Jurnal Mejdunarodnoqo Prava i Mejdunarodnix Otnoşeniy), No: 3, 2004, s. 54-59.

¹²² Mahmudov, Şükürov, a.g.e, s. 87.

¹²³ Elçin Ahmedov, *Ermənistanın Azərbaycana Təcavüzü: Etnik Təmizləmə, Soyqırım, Terror, İşğal* (Ermenistan'ın Azerbaycan'a Tecavüzü: Etnik Temizleme, Soykırım, Terör, İşgal), Bakü, İlmin İnkişafı Fonu, C. II, 2015, s. 35.

de bu insanlar bir iç meselenin mağduru olmaktan çıkmış, uluslararası bir çatışmanın kurbanlarına dönüşmüştür.

Bu süreçle paralel olarak Ermeniler, Dağlık Karabağ'da da bölücü faaliyetlerini had safhaya yükseltmiştir. 20 Şubat 1988 tarihinde Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Halk Milletvekilleri Sovyeti'nin sadece Ermeni Milletvekillerinden oluşan kısmının katılımı ile düzenlenen olağanüstü oturum sırasında, vilayetin Azerbaycan'dan alınarak Ermenistan sınırlarına dahil edilmesi ile ilgili karar kabul edilmiştir. Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti bu kararın Ana Yasa'ya aykırı olduğunu belirterek kararın bir hükmünün olmadığını belirtmiştir.¹²⁴ Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Halk Milletvekilleri Sovyeti'nin bu adımına itiraz eden Azerbaycan Türklerine yönelik 22 Şubat'ta Eskeran bölgesinde baskı uygulanmış, Ali ve Bahtiyar isimli iki genç öldürülmüştür. Çatışmanın ilk kurbanları olan bu iki gencin katilleri SSCB Savcılığı tarafından hapsedilmiştir.¹²⁵ Bu olaydan sonra Ermeniler, Taşnaksütun Partisi'nin "Türksüz Ermenistan" idealini gerçekleştirmeye başlamıştır. Daha 19 Şubat'ta Erivan'da başlayan eylemlerde "Ermenistan'ı Türklerden Temizlemeli!", Ermenistan sadece Ermeniler içindir!" gibi sloganlar dile getirilmiştir. Eylemlerin üçüncü gününde Erivan'da geriye kalan tek cami¹²⁶, Azerbaycan Türklerine ait ortaokul ve Cafer Cabbarlı adına Erivan Dram Tiyatrosu'nun eşyaları yakılmış, bunun ardından ise olaya itiraz edenlerin evleri yakılmıştır. Erivan'da bu olaylar sürerken Bakü'nün yakınında Sumgayıt şehrinde de yeni bir senaryo hazırlanmıştır.¹²⁷ Ermenistan Azerbaycan topraklarını işgal etme planını daha 1988'den yürürlüğe koymuştur.

1.3.3. Sumgayıt Olayları

26-28 Şubat 1988'de Sumgayıt'ta¹²⁸ gerçekleşen olaylar, anti Azerbaycan kampanyasına ve Azerbaycan'a yönelik işgalcilik politikasına başlamak için Ermenistan yönetimine gerekli olmuştur. 32 kişinin ölümü, 400'den fazla kişinin yaralandığı, 200'e değin ev, 50'den fazla sosyal kültürel amaçlar için kullanılan konut ve 40'dan fazla arabanın

¹²⁴ Aslan Bayramov, **Tarixi Faciələrımız, Deportasiya, Repressiya və Soyqırımı (Tarihi Facielerimiz, Deportasyon, Represyon ve Soykırım)**, Bakü, AM965, 2015, s. 296.

¹²⁵ Musa Gasımlı, **Ermənistanın Sovetləşdirilməsindən Azərbaycan Ərazilərinin İşğalına qədər Erməni İddiaları: Tarix Olduğu kimi 1920-1994 (Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesinden Azerbaycan Arazilerinin İşgalinedek Ermeni İddiaları: Tarih Olduğu gibi 1920-1994)**, Bakü, İlmin İnkişafı Fonu, 2016, s. 424.

¹²⁶ XX. Yüzyılın başlarında Erivan şehrinde toplam 8 cami olmuştur.

¹²⁷ Mustafa, Arzumanlı, a.g.e, s. 103.

¹²⁸ Sumgayıt şehri, Sovyetler döneminden itibaren ülkenin en önemli sanayi merkezlerinden biri olmuştur. Bu şehre ülkenin ve SSCB'nin farklı bölgelerinden çok sayıda işçi gelmiştir. Bu işçilerin dostluk ve kardeşlik ilkeleri içinde birlikte yaşamaları, Sovyetlerin "Halkların Kardeşliği" politikasının bir simgesi olarak kabul görmüştür.

saldırıya maruz kaldığı Sumgayıt olayları, ciddi bir karalama kampanyası olarak algı şaşırtmıştır. Soruşturma sırasında devletin bu olaylardan 7 milyon ruble zarara uğradığı tespit edilmiştir.¹²⁹ Elde edilen deliller, saldırıların daha önceden seçilmiş evlere yapıldığını, öldürülen Ermenilerin Ermeni teşkilatlarına para ödemediklerini ortaya koymuştur. Olaylar sırasında birçok Azerbaycan Türkü Ermenileri kendi evlerinde saklayarak ölmekten kurtarmıştır. Bu suç çetesinin elebaşlarından biri Ermenilerin katledilmesi ve Ermeni kadınların tecavüz edilmesinde şahsen iştirak eden Eduard Grigoryan, bu olaylara kadar da defalarca farklı suçlardan hapis yatmıştır. Şahitlerin verdikleri ifadelerden Grigoryan'ın elinde Ermenilerin yaşadığı evlerin listesi olduğu ve onun kurbanlarının hepsinin de Ermeni olduğu ortaya çıkmıştır. Olayların yaşandığı gece, Eduard Grigoryan ve suç örgütündeki diğer Ermeniler kasıtlı olarak Azerbaycanca konuşmuştur. Grigoryan, soruşturma sırasında tesadüfen tutuklandığını ve suçunun olmadığını belirtmiştir. Fakat tecavüz ettiği kadınlardan biri olan Mejlumyan Lyudmila Grigoryevna, suçluyu görür görmez tanımış, o gece annesini dövenin ve kendisine cinsel tecavüzde bulunan kişinin Grigoryan olduğunu kesin bir dille belirtmiştir (**Resim 1.**¹³⁰). Olay esnasında Eduard'ın Azerbaycanca konuştuğunu, fakat telaffuzu nedeniyle onun Lezgi¹³¹ olduğunu düşündüğünü belirten Mejlumyan, soruşturma sırasında onun bir Ermeni olduğunu öğrenmiştir.¹³² 26 Ermeni ve 6 Azerbaycan Türkünün öldürüldüğü olayda, Eduard 8 Ermeni kadına tecavüz etmiştir, öldürülen Ermenilerden 6'sı ise bizzat onun tarafından katledilmiştir.¹³³

Ermenistan'da ve Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde etnik kökeni dolayısıyla baskılara maruz kalan Azerbaycan Türkleri arasında Ermenilere yönelik öfke ve nefret duyanlar mevcut olsa da bu öfke eyleme dökülmemiştir. Ermenilerin baskı gördüğüne dair algı oluşturmak amacı ile gerçekleştirilen olaylar, bir grup holiganın işlediği suç olarak Azerbaycan'ın imajını ciddi şekilde zedelemiştir. Provokasyon amacı ile planlı bir şekilde düzenlenen Sumgayıt Olayları'nın gerçek yüzü oldukça geç ortaya çıkmıştır. Soruşturma esnasında elde edilen deliller uzun süre açıklanmamıştır, bu durum ise Ermenilerin suçlama

¹²⁹ Aslan İsmayılov, **Sumqayıt - SSRİ-nin Süqutunun Başlangıcı (Sumqayıt - SSCB'nin Sükutunun Başlangıcı)**, Bakü, Çaşıoğlu, 2010, s. 16.

¹³⁰ Azvision, Ermeni Kadın Mejlumyan, Ona Tecavüz Eden Eduard Grigoryan'ı İşaret Ediyor, [Resim], 27 Şubat 2016, (çevrimiçi), 4 Eylül 2020 tarihinde <https://azvision.az/news/83838/sumqayit-hadiseleri--qrigoryan-kim-olub-%E2%80%93-faktlar.html> adresinden alınmıştır.

¹³¹ Azerbaycan'ın kuzey bölgelerinde yaşayan azınlık.

¹³² Eyrus Memmedov, Ramazan Memmedov, **Sumqayıt 1988: Cinayət və Cəza (Sumqayıt 1988: Cinayət ve Ceza)**, Bakü, Nurlar, 2014, s. 197-198.

¹³³ Ceyhun Ahmedli, "Sumqayıt Hadisələri: Qriqoryan Kim Olub? - Faktlar (Sumqayıt Olayları: Grigoryan kimdir? – Deliller)", 27 Şubat 2016, (çevrimiçi), 4 Eylül 2020 tarihinde <https://azvision.az/news/83838/sumqayit-hadiseleri--qrigoryan-kim-olub-%E2%80%93-faktlar.html> adresinden alınmıştır.

kampanyası için büyük bir fırsat oluşturmıştır. Ermeni profesör P. Muradyan Azerbaycanlı tarihçi Ziya Bünyadov'a düşünmesi için bir makale göndermiştir. A. Ohanasyan'ın 2 Kasım 1988'de Kominist gazetesinde çıkmış makalesinin Bünyadov tarafından yorumlanmasını isteyen Ermeni profesöre yanıt olarak "Neden Sumgayıt?" isimli makale yazılmıştır. En baştan olaylara önyargısız yaklaşacağını belirten Bünyadov, şunları yazmıştır:

Neden bu olay Karabağ'da, Ermeni Milisinin öldürdüğü iki Ağdamlı gencin yurdunda değil de başka bir şehirde, hakkında birçok kitaplar, araştırmalar yazılmış, halkların dostluğunun sembolü olarak hoş duygularla kurulmuş Sumgayıt'ta yaşandı? Kendi mevcudiyetinin sekizinci on yıllığını yaşayan ülkemizde nasıl oldu da böyle bir olay oldu? ... Üç deniz - Karadeniz, Akdeniz ve Hazar Denizi arasındaki mifik "Ermeni toprakları"na iddia eden, Ermeni revanşistleri (başka türlü bir ad veremem) neden bugün baş kaldırdılar?¹³⁴

Ermenilerin 387 senesinde tarihe kavuşan krallıklarına büyük bir özlem duyduğunu ifade eden Bünyadov, Selçuklular, Atabeyler, Osmanlılar döneminde her zaman Ermenilerin iyi şartlar altında yaşadığını dile getirmiştir. 1855'den sonra Ermeniler arasında Milletçiliğin yükselişe geçmesi, daha sonra ise ASALA, Krunk, Karabağ, Ermeni icmasının Kurtarıcıları gibi teşkilatların kurulması yüzyıllardan beri süren istikrarı bozmaya yetmiştir. Bu teşkilatlar Ermenilerden para toplayarak tüm dünyada Ermenilerin güya Türkler tarafından baskı gördüğüne dair bir izlenim oluşturmıştır. Tarihçi son olarak Sumgayıt olayları hakkında şunları yazmıştır: “Sumgayıt faciası Ermeni milletçileri tarafından çok akıllıca düşünülmüştü. Onun başlamasına birkaç saat kala şehre gizlice Ermeni televizyon ve fotoğraf repörajcılar gelerek olayın gerçekleşmesini beklemiştiler. İlk cinayeti ise Azerbaycanlı adı ile beş Sumgayıt Ermenisini öldüren Grigoryan soyadlı bir Ermeni işlemişti... Olayın ertesi gün (!) Stepanakert'te “Sumgayıt soykırımının kurbanlarına” abide yükselttiler.”¹³⁵ Bünyadov'un da yazdıklarından görüldüğü gibi, herşey, hatta bir gün sonra sergilenecek anıt bile çok önceden planlanmıştır. Amaç, Azerbaycan Türklerini haksız göstererek insanları zorla evlerinden kovmalarına ve toprak iddialarına hakk kazandırmak olmuştur. Ermeniler, Sumgayıt Olaylarını sonrasında da iyi kullanmıştır. Olayların Ermenilerin kendileri tarafından planlandığına dair birçok delil olsa da Azerbaycan yönetimi gerçeklerin dünyaya aktarılmasında oldukça başarısız kalmıştır. Bu olaylarda öldürülen Ermeniler aslında Krunk

¹³⁴ Ziya Bünyadov, “Niyə Sumqayıt? (Neden Sumgayıt?)”, t.y., (çevrimiçi), 4 Eylül 2020 tarihinde <https://www.ziyabunyadov.com/blank-c1a68> adresinden alınmıştır.

¹³⁵ Bünyadov, a.g.e.

örgütü tarafından cezalandırılanlar olmuştur. Kurbanların yakınlarına "Krunk'a üye olsaydılar sağ kalırdılar" sözlerini ileterek aslında gerçekleri birkez daha ortaya koymuştur.¹³⁶

1.3.4. Ermenilerin Dağlık Karabağ'daki Bölücü Faaliyetleri

Dağlık Karabağ'a silah ve askeri gruplar gönderen Ermeniler Azerbaycan Türklerine yönelik çeşitli terör¹³⁷ saldırısı gerçekleştirerek onları öldürmeye, evlerini yakmaya ve sınır köylere ateş açmıştır. Kendi davranışlarını gizlemeye çalışan Ermenistan, Azerbaycan'ı Dağlık Karabağ bölgesinde Ermenilerin haklarını ihlal etme ve bu bölgeyi ekonomik açıdan geride bırakmakla suçlamıştır. Fakat Dağlık Karabağ'da Ermenilere yönelik baskı olduğuna dair hiçbir delil ileri sürememiştir. Ayrıca Dağlık Karabağ bölgesi sosyo-ekonomik özelliklerine göre Azerbaycan'ın diğer bölgelerinden geride olmamış, aksine bu bölgede yaşam standartları SSCB'nin diğer bölgelerinde yaşayan insanların yaşam standartlarından daha yüksek olmuştur.¹³⁸ Ermenilerin gerçekliği yansıtmayan bu iddialarının ileri sürüldüğü dönem Türklerin Ermenistan'dan kovulması artık toplu bir hal almıştır. Kaçkınlar, Azerbaycan'ın farklı illerine, özellikle de Bakü ve Sumgayıt şehirlerine gelmiştir. Azerbaycan SSC Devlet Güvenlik Komitesi Başkanı Ziya Yusufzade'nin Sumgayıt Olaylarından birkaç gün sonra 7 Mart'ta Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'ne yazdığı gizli raporda kaçkınların sayısı ile ilgili bilgi verilmiştir. Bilgiden de anlaşıldığı üzere Sumgayıt Olaylarına kadar Ermenistan'ın 20 ilinden sadece Sumgayıt'a ailesi ile (3030) 18 bin 330 kişi kaçkın gelmiştir. Onların arasında 4 Rus aile de olmuştur. Ermenistan'dan kovularak yaşayacak yeri ve imkanı olmayan bu insanlar devlet kurumlarından haklarının korunmasını talep etmiştir.¹³⁹ Olaylardan sadece iki hafta sonra Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin yerel parti teşkilatı vilayetin Ermenistan'a birleştirilmesi konusunda karar kabul etmiştir. SSCB döneminde böyle kararların kabul edilmesi kabuledilemez nitelikte olmuştur. Fakat Azerbaycan SSC "ilişkileri kızıştırmama" adına bu olayı görmezlikten gelmiştir. Halbuki Azerbaycan bu konuyu sonuna kadar araştırma konusunda anayasal haklara sahip olmuştur. Olaylar sırasında Moskova, önce

¹³⁶ Hasanbala Sadıgov, **Erməni Məsələsi: Xəyanəti, Deportasiyanı, Soyqırımı və İşğalı Pərdələyən Yalan (Ermeni Meselesi: İhaneti, Deportasyonu ve İşgali Perdeleyen Yalan)**, Bakü, Adiloğlu, 2012, s. 501.

¹³⁷ Terör (terror) Latince korku, dehşet anlamına gelmektedir. Ermeniler Azerbaycan Türklerini sivilleri yıldırarak göçe zorlamak amacı ile bu baskı türüne sık sık başvurmuştur.

¹³⁸ Reftar İmanov, **Azərbaycanın Ərazi Bütövlüyünə Qəsd - Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (Azerbaycan'ın Arazi Bütünlüğüne Komplo - Yapay Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti)**, Bakü, Adiloğlu, 2005, s. 7.

¹³⁹ Reşat Caferli, "Sumqayıt Hadisələri Sovet Rəhbərliyinin və Erməni Dairələrinin Azərbaycan Xalqına Qarşı Təxribatı İdi (Sumgayıt Olayları Sovyet Yöneticilerinin ve Ermeni Dairelerinin Azerbaycan Halkına Yönelik Provokasyonu İdi)", **Azərbaycan Qəzeti (Azerbaycan Gazetesi)**, No: 48, 2 Mart 2011, s. 7-8.

sessizliğini korusa da 1988'in mart ayında "1988-1995. yıllarda Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin Sosyal Ekonomik Gelişimi" hakkında karar kabul etmiştir.¹⁴⁰ Bu kararın kabul edilmesinde amaç, olayların akışını değiştirmek olmuştur. Böylelikle yaşananların etnik zemine dayalı olmadığı, sadece ekonomik nedenlerden kaynaklandığı gösterilmeye çalışılmıştır. Fakat bu karar, Dağlık Karabağ'da olayların daha hızlı bir şekilde vuku bulmasına yol açmıştır. Ermeniler bu kararla Azerbaycan'dan ayrılma taleplerine hukuki görüntü vermeye fırsat bulmuş ve "ekonomik geriliği" bahane ederek merkezden destek almıştır. 15 Haziran 1988'de Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nden ve SSCB Yüksek Sovyeti'nden Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesini talep etmiştir. 17 Haziran'da red cevabı alan Ermeniler tüm dikkatlerini "burunlarının altında olan düşmanlarının ayıklanmasına" vermiştir. 18 Temmuz 1988'de SSCB Ali Sovyeti de Ermenilerin Dağlık Karabağ'la ilgili talebini reddetmiştir. Bu toplantıda Sovyetler Birliği'nin Başkanı M. S. Gorboçov ve Ermeni bilim adamı V. Hambarsumyan arasında geçen diyalog¹⁴¹ herşeyi açıkça ifade etmiştir.¹⁴²

S. A. Hambarsumyan: Komünist, pedagog, rektor olarak tüm hakikati söylemeyi kendime borç bildim. Durum gergindir...

M. S. Gorbaçov: Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlıların sayı Dağlık Karabağ'daki Ermenilerin sayıdan az değildi. Şimdi ne yapalım, orada da mı özerk vilayet oluşturalım? Burada temel olarak demografinin, nüfusun terkinin nasıl değiştiğine istinat edilmelidir. Bu önemli bir etken olarak da belirli bir siyasetin sonucu olarak da gösterilmektedir. Söyleyin bakalım, yüzyılın başlarında Erivan'da Azerbaycanlı nüfus ne kadardı?

S. A. Hambarsumyan: Yüzyılın başlarında, Erivan'da?

M. S. Gorbaçov: Evet.

S. A. Hambarsumyan: Söylemeye zorluk çekiyorum.

¹⁴⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı resmi sitesi, "Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi (Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Çatışması)", 4 Ekim 2012, (çevrimiçi), 5 Eylül 2020 tarihinde <https://economy.gov.az/article/nagorno-karabakh-conflict/21702> adresinden alınmıştır.

¹⁴¹ Diyalog, ilk olarak 20 Temmuz 1988 tarihinde Komünist (Коммунист) Gazetesi'nde yayınlanmıştır. Fakat çalışma esnasında bu sayıya ulaşamadığından kaynak olarak Bakinskiy Raboçiy (Бакинский рабочий) Gazetesi kullanılmıştır.

¹⁴² Bayramov, a.g.e, s. 298.

M. S. Gorbaçov: Siz bunu bilmelisiniz. Ben size hatırladabilirim - yüzyılın başlarında Erivan'da Azerbaycanlılar nüfusun yüzde 83'ünü oluşturuyordu. Şimdi Azerbaycanlılar yüzde kaç?

S. A. Hambarsumyan: Şimdi oldukça azdır. Her halde yüzde 1'dir.

M. S. Gorbaçov: Bunu söyleyerek Ermenilerin günahkar göstermek istemem ki, onlar Azerbaycanlıları sıkıştırıyor. Belli ki bazı süreçler yaşanmıştır ve genel olarak bunları araştırmak lazımdır. Eğer biz her rakamdan böyle sonuçlar çıkarırsak, bir birimize ithamlar yağdırırsak, o zaman hiçbir şey elde edemeyiz. Siz bilim adamısınız. Bilgide dakik, gerçeği söylemekte dakik olmalısınız. Eğer bu sadece sizin hakikatiniz veya benim hakikatim olacaksa, bu artık hakikat sayılamaz. Ama yaşanmış hakikatler de vardır. Asırlar boyu Ermeniler ve Azerbaycanlılar bu toprakta yaşamışlar. Sizin için Dağlık Karabağ Ermeni milletinin beşiği, nasıl derler dayanak noktalarından biridir. Lakin Azerbaycan'ın bestekarları, birçok sanatçısı da Şuşa'dan Karabağ'dan çıkmıştır. İnsanların yüreklerini, aileleri, eserleri böyle kolayca traktörle eziyormuş gibi ayaklar altına atıp geçmek olmaz¹⁴³.

Diyalogdan da anlaşıldığı gibi SSCB'nin yüksek rütbeli yöneticileri yaşanan olayların gayet farkında olmuştur. Ermeni bilim adamları bile milli ihtirasların esiri olmuş ve yakın tarihteki olaylara göz yummuş, kendi anlattıklarına kendileri de inanmıştır. 1988'in yaz-sonbahar aylarında Z. Balayan, S. Harutyunyan, S. Nazaryan, S. Kaputikyan, Ş. Simonyan ve S. Hanzadyan her gün Ermeni halkını Türklere yönelik kışkırtmak için faaliyetler gerçekleştirmiştir. Gazeteler, televizyonlar, radyo ve diğer vasıtalar tamamen Azerbaycan Türklerini hedef almıştır. "Türkler Ermenistan'dan çıkarılmalıdır", "Türksüz Ermenistan" sloganları her yerde seslendirilmeye başlamıştır. Plana göre her şey önceden düşünülmüş, ilk olarak 1 Mayıs'ta Şirazlı'da 2 Azerbaycan Türkü vahşice katledilmiştir. Türkler 2 buçuk ay sınırda zorlu hayat yaşamış, fakat onların seslerini duyan olmamıştır. Eylemler düzenleyen Ermeniler Türklerin toprakları terk etmesini talep etmiştir. Birçok durumda tanıdıklarından utanan Ermeniler eylem yapmak için başka bölgelere gitmiştir. Ermenilerin baskısı altında kalan Türkler kendi topraklarında hareket edemez hale gelmiştir.¹⁴⁴

¹⁴³ Faiga Bagirova, "Вся Правда об Армянском Герое Зейнале Ибрагимове и Его Версии Событий 20 Января (Vsya Pravda ob Armyanskom Geroe Zeynale İbragimove i Ego Versii Sobitiy 20 Yanvaryay)", **Бакинский Рабочий (Bakinskiy Raboçiy)**, No: 15, 25 Ocak 2018, s. 6.

¹⁴⁴ Bayramov, a.g.e, s. 302.

1.3.5. Türklerin Ermenistan'dan Sınır Dışı Edilmesi

1988 Mayıs ayında Pembek bölgesine bağlı Vardana köyünde yaşayan Azerbaycan Türkleri göçe zorlanmıştır. Azerbaycan'ın Şemkir bölgesine getirilen bu insanlar Ağustos ayında yeniden otobüslerle geri gönderilmiştir. Hatta Azerbaycan'ın o zamanki yönetimi bu geri dönüşü önemli bir olay olarak görmüştür. Köye dönen Türkler yine baskılarla karşılaşmıştır. 25 Ekim'e gelindiğinde Ermeniler köy sakinleri Şura Gurbanov ve Letif Orucov'un ot tayalarını ve mülklerini yakmıştır. Daha sonra güya ortalığı sakinleştirmek isteyen askerlerin yardımı ile sakinlere 17 yük arabası verilmiştir. Ama Ermeni gruplar Eldar Memmedov'un emlakını arabadan yere dökerek yakmış, daha sonra ise onun karısı Banu Memmedov'u ateşe atmıştır. Annesi Fatma'yı ise arabanın altına atarak ezmiştir. Yoldan geçen 5 arabayı da durdurarak yükünü boşaltmış ve onları da yakmıştır. Köyün diğer bir sakini Muhammed Aliyev'i ve karısı Gülsüm'ü de eşyaları ile birlikte yakmıştır. Ermeni Vova Grigoryan savaş gazisi Garip isimli Azerbaycan Türkünü döve döve parasını elinden almış, daha sonra ise onu da ateşin içine iterek yakmıştır. Köyün soyulması için 2 binden fazla Ermeni gelmiştir. Gece saat 3'de Ermeniler Azerbaycan Türklerinin mal mülkünü kendi aralarında bölmüştür.¹⁴⁵ 26-27 Kasım tarihlerinde Vardana köyünde 300'den fazla ev soyulmuştur. Azerbaycan'a kaçmak isteyen Türkler Ermeniler tarafından yakalanmıştır. Bu günler içinde Erivan, Zengibasar, Gafan, Sisian, Amasya, Kalinino, Barana, Krasnoselo, Vedi, Gernerli, Karvansara ve diğer bölgelerde Ermeniler katliamlar yaparak Türkleri göçe zorlamıştır.

1.3.6. 1988 Ermenistan Depreminin Göç Haraketlerine Etkisi

7 Aralık 1988'de Ermenistan'da merkezi Hamamlı (Spitak)¹⁴⁶ bölgesinde olan deprem meydana gelmiştir. Kaçkınların geri dönmesi için oluşturulan komite depremden sonra çalışmalar yapmamıştır. Aslında daha öncesinde de kaçkınların geri dönmeleri için bir adım atılmamıştır. Deprem en çok Türklerin yaşadığı Hamamlı, Amasya, Gugar illerini etkilese de onlara hiçbir yardım gösterilmemiştir. Deprem sırasında 25 bine kadar Ermeni de hayatını kaybetmiştir fakat milli ihtiraslar Ermenileri öyle etki altına almıştır ki, olay yerine gelen Gorbaçov'dan depremden etkilenenler için birşey istemek yerine Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi talep edilmiştir. Ermeniler, yardıma gelenlerin köylerin neden boş ve kimsesiz

¹⁴⁵ Bayramov, a.g.e, s.307.

¹⁴⁶ Leninakan veya Gümrü olarak tanınan bölge.

olduğunu sorduğunda sakinlerin korkup kaçtıklarını söylemiştir. Fakat Azerbaycan Türklerinin çoğu Ermeniler tarafından zorla kovulduğu için köylerin boş kaldığı yetkililere bildirilmemiştir. Gümrü depremine yardım etmek için Azerbaycan'dan gönderilen uçak da Ermeni terörünün kurbanına dönüşmüştür. Uçakta olan 78 Azerbaycanlıdan sadece 1 kişi şans eseri sağ kalmıştır. Azerbaycan'a ait İL-76 uçağı Ermeniler tarafından vurulmuş ve depremzedelere yardıma giden gönüllüler hayatlarını kaybetmiştir.¹⁴⁷ Ermeniler aynı şeyi Türkiye'den geçerek yardıma gelen Yugoslavya uçağına da yapmıştır. Çünkü onlar uçağın Türkiye'ye ait olduğunu düşünmüştür.¹⁴⁸ Deprem sırasında zarar görenlere yardım için gelen Fransız grup ise daha kötü bir olayın şahidi olmuştur. İki tarafı kaynakla kapatılmış büyük bir borunun içinden tam 71 Türk çocuğun cesedini çıkaran Fransızlar, bu çocukların daha 12 Kasım'da canlı canlı bu boruya zorla sokulduğunu ve iki taraftan boruya hapsedilerek ölüme terkedildiğini öğrenmiştir. Bu olay, o çocuklardan birinin annesi Medine Şerifova'nın gözleri önünde yaşanmıştır.¹⁴⁹

1.3.7. "Türksüz Ermenistan" Projesi

1988 senesinin sonbaharında binlerce Azerbaycan Türkü yüzyıllar boyu yaşadığı topraklarını Ermenilerin baskısı altında terketmek zorunda kalmıştır. Onlardan tahminen 10-15 bini Rusya'nın farklı vilayetlerine göç etmiştir. Diğerleri ise Azerbaycan'ın Kazak, Şemkir, Hanlar ve Gence illerine göç ederek geri dönecekleri günü beklemiştir. Kaçkınlar hükümetten onlar için yaşam alanının oluşturulmasını ya da Dağlık Karabağ'a göç etmeleri için yardım edilmesini istemiştir. 1988'de Ermenistan'dan sadece Azerbaycan Türklerinin yaşadığı 172 köy, nüfusu karışık olan 89 köy ve 6 büyük yerleşim biriminden 49.928 aile – 250 000 kişi zorla kovulmuştur. Bu sırada 226 Azerbaycan Türkü Ermeniler tarafından öldürülmüş, 400'den fazlası ise yaralanmıştır, göç etmeye zorlananların emlakları yakılmıştır.¹⁵⁰ 1988 senesinin Ocak ayı itibarile "Türksüz Ermenistan" politikası planlı bir şekilde uygulamaya konulmuştur. Ermenistan hükümeti, "Karabağ" ve "Krunk" örgütleri, Eçmiedzin Kilisesi'nin temsilcileri SSCB yönetiminin desteği ile Türklerin kovulması sürecinde yüzlerce kanlı eyleme imza atmıştır. Etnik temizleme sonucunda Ermenistan'ın 185

¹⁴⁷ Şöhret Selimbeyli, Nizami Zamanov, Rauf Aliyev, **Erməni Terroru: Qarabağda Mühəribənin Başlanması (Ermeni Terörü: Karabağ'da Savaşın Başlaması)**, Bakü, Avrupa, 2008, s. 120.

¹⁴⁸ <https://azvision.az>, "Spitaka Yardıma Gedən Azərbaycanlıların Faciəsi - 30 İl Ötür (Spitak'a Yardıma Giden Azərbaycanlıların Faciası - 30 Sene Geçiyor)", 11 Aralık 2018, (çevrimiçi), 5 Eylül 2020 tarihinde <https://azvision.az/news/164251/-spitaka-yardima-geden-azerbaycanlilarin-faciesi-30-il-otur-.html> adresinden alınmıştır.

¹⁴⁹ Nağı, a.g.e, s. 26.

¹⁵⁰ Aziz Alekberli, **1988-1992-ci illər Deportasiyası Zamanı Qərbi Azərbaycan Qaçqınlarına Dəyan Məddi və Mənəvi Zıyan (1988-1992. Yıllar Deportasyonu Sırasında Batı Azerbaycan Kaçkınlara Verilen Maddi ve Manevi Hasar)**, Bakü, Gaya, C.II, 2017, s. 9.

yaşam alanı boşaltılmış, 250 binden fazla Azərbaycan Türkü kendi evinden zorla kovulmuş, 217'si ise Ermeniler tarafından katledilmiştir. Ermenilerden kaçan 49 kişi dağlarda soğuktan donmuş, 41'i dövülerek öldürülmüş, 35'i işgencelerle katledilmiş, 115'i yakılmış, 16'sı kurşuna dizilmiş, 10'u işgencelere dayanamayarak kalp krizi geçirmiş, 2'si hastanede doktorlar tarafından öldürülmüş, diğerleri ise suda boğularak, asılarak, elektrik akımına verilerek ve kafaları kesilerek katledilmiştir.¹⁵¹ Bazı bölgelerde yaşamını sürdürebilen Azərbaycan Türkleri de 1991'de Ermenistan'dan kovulmuştur. Azərbaycan Türklerinin yaşadığı sonuncu köy olan Nüvedi, 8 Ağustos 1991'de boşaltılmıştır.¹⁵²

¹⁵¹ Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Bünyesinde Çalışmalar İdaresi, “1988–1989-cu İllərdə Azərbaycanlıların Ermənistandan Deportasiyası (1988–1989. Yıllarda Azərbaycanlıların Ermenistan'dan Deportasyonu)”, **Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi (Dağlık Karabağ Çatışması)**, Bakü, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2005, s. 53.

¹⁵² <https://sputnik.az>, “Ermənistandakı Sonuncu Məntəqəmiz (Ermenistan'daki Sonuncu Noktamız)”, 11 Temmuz 2015, (çevrimiçi), 4 Eylül 2020 tarihinde <https://sputnik.az/event/20150711/401036103.html> adresinden alınmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZ AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN YENİDEN DOĞUŞU: SOVYET ENKAZININ ALTINDA KALAN SAVAŞ VE GÖÇ SORUNU

2.1. Ermenistan-Azerbaycan Savaşı: Dağlık Karabağ ve Çevre İllerin Ermenistan Tarafından İşgali

Azerbaycan Türklerinin en eski yaşam alanı ve kültür merkezlerinden biri olan Dağlık Karabağ, 1923'de Sovyet yönetiminin kararı ile 4,4 kare metre karelik bir arazide özerk bölgeye dönüşmüştür. Çalışmanın daha önceki bölümlerinde de belirtildiği üzere, bu durum Karabağ coğrafi bölgesinin siyasi amaçlarla bölünmesine neden olmuş ve Karabağ'ın XVIII. yüzyıl itibarıyla Azerbaycan topraklarında aşamalı bir şekilde devam eden Ermeni işgalinin yeni hedefi olmasına sebebiyet vermiştir. XX. yüzyılın 80'li yıllarında tüm dünyanın girmiş olduğu değişim süreci, Azerbaycan için de siyasi anlamda uyanmanın başlangıcı olmuştur. Bu milli uyanış, 1920 senesinden beri süren ve bu süre zarfında istiklal düşüncesini taşıyan aydınlara yönelik ağır bir baskı politikası uygulayan Sovyet iktidarının çöküşü ile sonuçlanmıştır. Uluslararası sistem için yeni bir dönemin başladığı 1990'lı yıllar Azerbaycan'da totaliter rejimden demokrasiye, ekonominin tek merkezli yönetiminden piyasa ekonomisine geçişinin meydana getirdiği doğal sorunlarla başlamıştır. Bu zorlu süreç, etnik çatışma ve bölücülük nedeni ile çıkan savaşla birlikte ülkeyi büyük bir krizin içine sokmuştur. Bağımsızlık mücadelesini yeni kazanmış genç devlet, bir anda kendisini dış ve iç göçün neden olduğu ciddi demografik problemlerin içinde bulmuştur.

Berlin Duvarı'nın sökülmesi¹⁵³ ve bu arefede yaşanan olaylar, Avrupa'da Sovyet etkisinin bitmesine yol açmış ve en önemlisi sınırların geçilmez olduğuna dair mifleri yıkmıştır. Milliyetçiliğin yeniden yükselişi bağlamında ise Berlin Duvarı'nın yıkılması

¹⁵³ 13 Ağustos 1961'de inşasına başlanan Berlin Duvarı, dünyayı Doğu ve Batı olarak ikiye ayıran Soğuk Savaş'ın simgesi olmuştur. Bu duvar, 9 Kasım 1989 tarihinde yıkılmaya başlamıştır. Bu barışçıl devrim sonucunda 3 Ekim 1990 tarihinde Almanya yeniden birleşmiştir. Bundeszentrale für Politische Bildung, "Deutsche Teilung - Deutsche Einheit", t.y. (çevrimiçi), 13 Kasım 2020 tarihinde <https://www.bpb.de/geschichte/deutsche-einheit/deutsche-teilung-deutsche-einheit/> adresinden alınmıştır.

sembolik bir anlam ifade etmiştir. Aslında ise duvarların yıkılması Avrupa’da milliyetçiliğe yeni hayat veren faktör olmamıştır, tersine milliyetçiliğin yükselişi fiziki ve manevi anlamda duvarların yıkılmasına, zincirlerin çözülmesine neden olmuştur. Milliyetçiliğin Sovyetlerde yeniden dirilişi, milli kimlik arayışı, kendini tanıma gibi olumlu kavramların yanı sıra bazı milletlerde eyforik hislerin oluşturduğu yıkıcı sonuçlara sebebiyet vermiştir. Ermenilerin yeni toprak iddiaları ile etnik mensubiyeti dolayısıyla Türklere baskı göstermesine karşılık Azerbaycan’da da milliyetçilik doğal bir tepki olarak meydana çıkmıştır. Aynı dönem Azerbaycan’da milli uyanışın başlattığı birleşme arzusu ile Kuzey ve Güney Azerbaycan¹⁵⁴ arasındaki sınır direklerinin yıkılmasına başlanmış, 31 Aralık 1989, Dünya Azerbaycanlılarının Dayanışma Günü olarak tarihe geçmiştir. Tarihen ve hukuken Azerbaycan topraklarının bölündüğü belgelenmiş olsa siyasi birleşme elde edilememiş, fakat Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları milli bilinç temelinde hezimete uğramıştır.

2.1.1. Azerbaycan Milli Bağımsızlık Harekatı’nın Oluşumu

Ermenilerin toprak iddiaları ve Sovyet yönetiminin ikili standartlarına yönelik halkın içinden başlayan itiraz dalgası kısa sürede büyük bir harekate dönüşmüştür. Halk, Sovyet yönetim ve denetimi altında olan Azerbaycan hükümetinin siyasi açıdan yetersiz kaldığı olaylara yönelik tepkisini ortaya koymuştur. Milliyetçiliğin tüm bölgede yükselişe geçtiği bir dönemde Azerbaycan’da da bazı resmi olmayan teşkilatlar ve kurumlar meydana gelmiş, aydınların öncülüğü ile vatanseverler bir araya toplanmıştır. Bu tür teşkilatlar, öncelikle eylemler ve sokak yürüyüşleri düzenleyerek taleplerini yukarıya iletmeye çalışmıştır. Başkent Bakü’de ilk eylem, 19 Şubat 1988’de Erivan’la eşzamanlı olarak düzenlenmiş, “Karabağ Bizimdir” sloganıyla hareket eden eylemciler, İlm Akademisi binasından Yüksek Sovyet’in önüne kadar yürümüştür. Bakü’de başlayan eylemler, ülkenin diğer bölgelerine yayılarak 1988’in Kasımında büyük çaplı halk hareketine dönüşmüştür.¹⁵⁵ 17 Kasım¹⁵⁶ – 5 Aralık tarihlerinde Bakü’nün Azadlık Meydanı’nda¹⁵⁷ aralıksız olarak devam eden eylemler Şuşa’da Tophana Ormanı’nın Ermeniler tarafından yok edilmesine itiraz olarak başlamış, daha sonra

¹⁵⁴ 1813 ve 1828 Rus-İran Anlaşmaları sonucunda İran’ın idaresinde kalan tarihi Azerbaycan toprakları. Bölge İran’ın kuzey batısında bulunmaktadır. Türkiye, Irak, Ermenistan ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile sınır teşkil eden Güney Azerbaycan günümüzde Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Zencan, Kazvin, Erdebil ve Zencan Ostanlarından oluşmaktadır.

¹⁵⁵ Cemal Askerova, “Azərbaycan Xalqının Müstəqillik Uğrunda Mübarizəsi və Siyasi Durum (Azerbaycan Halkının Bağımsızlık Uğruna Mücadelesi ve Siyasi Durum)”, **Bakı Universitetinin Xəbərləri/Humanitar Elmlər Seriyası (Bakü Üniversitesi’nin Haberleri/Humanitar İlm Serisi)**, No: 3, 2013, s. 135.

¹⁵⁶ Bu tarih Azerbaycan’da Milli Dirçəliş Günü olarak kutlanmaktadır.

¹⁵⁷ Sovyet yönetimi sırasında Lenin Meydanı olarak bilinen arazi, Meydan Harekatı’nın başlamasıyla halk tarafından Azadlık Meydanı olarak anılmaya başlamıştır.

ise siyasi taleplerle devam etmiştir. Ermenistan'a, Moskova'ya, Gorbaçov ve Vezirov'a¹⁵⁸ yönelik eleştirilerin seslendirildiği bu mitingler, 5 Aralık tarihine kadar sürmüştür.¹⁵⁹ Sovyet Ordusu'nun müdahalesi ile sona eren Meydan Harekatı sonucunda 500 kişi yaralanmış, 1 kişi ise hayatını kaybetmiştir. Böylelikle Azerbaycan, bağımsızlığı uğruna ilk şehidini vermiştir.¹⁶⁰ Ermenistan'ın asılsız toprak iddialarına, Azerbaycan Türklerine yönelik baskısına ve işgalcilik politikasına yönelik başlayan itirazlar tüm müdahalelere rağmen daha da büyümüş, Sovyet yönetimi Halk Harekatı'nın önünü kesmeye yeltendikçe itiraz dalgalarının kapsamı genişlenmiştir. 16 Temmuz 1989'da oluşturulan Azerbaycan Halk Cephesi (AHC), halkın kaderine yön veren, halkı bağımsızlık idealine ulaşma konusunda bir çatı altında toplayan en büyük siyasi güç olarak ortaya çıkmıştır. AHC'ye Başkan seçilen Ebülfez Elçibey ve Yönetim Kurulu'na üye olan aydınlar halkın nizami faaliyetle mücadeleye başlamasına öncü olmuştur.¹⁶¹ Sadece meydanlarda değil, cephede de mücadelenin teşkilinde en önemli görevi üstlenen AHC, temas hattına yakın bölgelerde savunma güçleri oluşturmuş, ülkenin diğer bölgelerinden de büyük bir çoğunluğu gönüllülerden oluşan grupları cepheye göndermiştir. AHC'nin Azerbaycan toplumu için en önemli adımı milli uyanmanın temelinde duran bilgilendirme olmuştur. Ermenistan'ın planlarını ve Moskova'nın Azerbaycan'a yönelik adaletsiz tavrını zamanında anlayan AHC, halkın siyasi düşüncesi üzerindeki zincirleri kırmayı başarmıştır. Halkın hükümete baskısı sonucu Azerbaycan Yüksek Sovyeti 23 Eylül 1989'da "Azerbaycan SSC'nin Egemenliği Hakkında" Yasayı kabul etmek zorunda kalmıştır.¹⁶²

2.1.2. Ermenilerin Dağlık Karabağ'a Yönelik İşgalci Planları ve İlk Mecburi Göçkünler

Ermenistan SSCB'de oluşmuş durumdan yararlanarak Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan kovulması ile eşzamanlı olarak Azerbaycan topraklarında ikinci Ermeni devletini kurmak için çalışmalara başlamıştır. 1988'in Şubat ayına kadar Dağlık Karabağ'daki

¹⁵⁸ Abdurrahman Vezirov, SSCB diplomatı, aynı zamanda Azerbaycan SSC'nin yöneticisi. 20 Ocak olaylarından sonra görevinden ayrılarak Moskova'ya yerleşmiştir. Aslen Karabağlı olan Vezirov, Karabağ Hanlığı'nın son veziri Mirza Cemal Cavanşir'in soyundan geldiği için bu soy ismi taşımıştır.

¹⁵⁹ Niyaz Hacıyev, **Dağlıq Qarabağın Tarixindən Sənədlər (Dağlık Karabağ'ın Tarihinden Belgeler)**, Bakü, Gençlik, 2005, s. 121.

¹⁶⁰ Mais Emrahov, **XX Əsrdə Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatı (XX. Yüzyılda Azerbaycan'da Milli Bağımsızlık Harekatı)**, Bakü, ADPU Neşriyatı, 2009, s. 334.

¹⁶¹ İrfan Sancak, "Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri", **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi**, C. VII, No: 13, s. 59.

¹⁶² Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, "Müstəqillik Ərəfəsində və Müstəqillik İllərində Mühüm Hadisələrin Xronologiyası (Bağımsızlık Arefesinde ve Bağımsızlık Yıllarında Mühim Olayların Kronolojisi)", 2016, (çevrimiçi), 9 Eylül 2020 tarihinde http://republic.preslib.az/az_f1.html adresinden alınmıştır.

Azerbaycan Türkleri bazı Ermeni idareciler tarafından baskı görmüştür fakat bu baskılar üstü kapalı ve gizli bir şekilde yapılmıştır. 13 Şubat 1988 itibarıyla ise bu baskı toplu bir hal almaya başlamış, Ermenistan'daki Azerbaycan Türklerinin zorla göç ettirilmesi ile paralel olarak Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde de Azerbaycan Türkleri kendi topraklarından kovulmuştur. Azerbaycan Türklerinin Ermenilerle birlikte yaşadığı Taşbulag, Hasanabad, Şuşukent, Badara, Piremek, Ballica gibi köylerinden başlayan zorunlu göçlerin hemen ardından Ermeniler Azerbaycan'ın içinde bölücü ve işgalci askeri operasyonlar gerçekleştirmiştir. Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'nin merkezi olan Hankendi'nden (Stepanakert), Şuşa'dan, aynı zamanda ilçe ve kasabalardan – Esgeran, Sukavuşan (Madagiz), Ağdere (Mardakert), Aşağı Karanlık'tan (Martuni) kovulan Azerbaycan Türkleri mecburi göçüne dönüşmüştür. 18-21 Eylül 1988 ise Dağlık Karabağ'da bu zamana kadarki en büyük zorunlu göç gerçekleştirilmiştir. Moskova'nın Karabağ'daki temsilcisi, Dağlık Karabağ Özel Yönetim Komitesi Başkanı Arkadi İvanoviç Volski'nin kontrolü ve direkt öncülüğü ile Hankendi'nde yaşayan tüm Azerbaycan Türkleri kendi evlerinden zorla kovularak farklı farklı bölgelere savrulmuştur (**Resim 2.**¹⁶³). İtiraz hakkı bile tanınmayan bu insanların küçük bir baş kaldırışında evleri yakılmış, işgencelere maruz bırakılmıştır. Resmi bigilere göre, sadece bu günler içinde Hankendi'ni terketmeye zorlanmış Azerbaycan Türklerinin sayısı 12 bin olmuştur.¹⁶⁴ Önceden haber verilmeden kendi evlerinden en ihtiyaç duydukları eşyaları bile almalarına izin verilmeyen bu insanlardan bazıları Ermenilere mukavemet gösterdikleri için katledilmiş, bazıları ise ağır bir şekilde yaralanmıştır.¹⁶⁵ Bu toplu göçürülmenin ardından Hankendi'nde kalmış az sayıda Azerbaycan Türkünün ise evlerini terketmekten başka çaresi kalmamıştır. Dağlık Karabağ'ın merkezinde yaşanan bu olayların devamı bölgenin diğer yaşam alanlarında ve hatta bölgenin çevresinde de devam etmiştir. Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde azınlıkta olan Ermeniler, Azerbaycan Türklerine yönelik agresif tavırlar sergileyerek onları kendi topraklarından kovmaya çalışmıştır. Aralık 1989 tarihinde Ermenistan Yüksek Sovyeti ve Dağlık Karabağ'da oluşturulmuş illegal “Milli Konsey” ile birlikte kararname kabul etmiştir. Bu kararnamede, “Dağlık Karabağ'ın Ermenistan SSC'ye birleştirildiği” ilan edilmiştir. Tek taraflı olduğundan, Azerbaycan'ın ve bölgede yaşayan Azerbaycan vatandaşlarının fikri dikkate alınmadığından bu kararname hukuki açıdan bir

¹⁶³ Virtual Karabakh, Karabağ'dan Gelen Mecburi Göçkünler, [Resim], t.y, (çevrimiçi), 29 Aralık 2020 tarihinde <https://www.virtualkarabakh.az/az/photo-item/9/55/mecburi-kockunler.html> adresinden alınmıştır.

¹⁶⁴ Resmi olmayan bilgilerde bu rakamın günlük 18 bini aştığı gösterilmiştir.

¹⁶⁵ Kerim Kerimli, “Azərbaycan Qaçqın və Məcburi Köçkünlər Ölkəsi: Hər 8-ci Adam Haqqında Hesabat (Azerbaycan Kaçkın ve Mecburi Göçkünler Ülkesi: Her 8'ci İnsan Hakkında Rapor)”, 5 Mayıs 2010, (çevrimiçi), 5 Aralık 2020 tarihinde <http://hca-anc.org/?p=201> adresinden alınmıştır.

yükümlülük taşımamıştır. Aynı zamanda söz konusu karar, SSCB Anayasa'sının yükümlülüklerini hiçe saymıştır.¹⁶⁶ Anayasa'da SSCB'ye dahil olan cumhuriyetlerin sınırlarının, onların ve SSCB Yüksek Sovyeti'nin onayı olmadan değiştirilmesinin hukuken mümkün olmadığı belirtilmiştir.¹⁶⁷ Ermenistan'da olağanüstü hal ilan edilmediği için Ermeni askeri birlikler itfaiye, Savunma, İçişleri Bakanlığı ve hatta okullarda askeri eğitim veren bölümlerin silahlarını bile ele geçirmiştir. Direkt Moskova'ya bağlı olan askeri üslerin silahlarını yağmalamaktan çekinmeyen bu gruplar temas hattına yakın bölgelere saldırılar düzenlemiştir. 15 bine değin kişiden oluşan silahlı birliklerin yönetimi muhalefetin elinde olmasına rağmen hükümet bu tür oluşumlara engel olmamıştır. 1990 senesinin ortalarında muhalefetin iktidara gelmesi ile bu silahlı gruplar Ermenistan'ın resmi silahlı kuvvetleri olmuştur.¹⁶⁸ Özellikle Ermenistan'la sınır teşkil eden bölgelerde aktif olan Ermeniler bölücü faaliyetler içine girmiş, Laçın'ın Alcan, 1990 yılının başlarında Nahçıvan'ın Kerki, Kelbecer'in Ağdaban köylerinde, aynı zamanda Zengilan ve Gubadlı'nın Ermenistan'a yakın köylerinde Azerbaycan Türklerine yönelik baskı göstermiş, onları kendi vatanlarından kovmuştur.¹⁶⁹ Dağlık Karabağ sınırları dışında Ermenilerin bu tipli girişimleri onların sadece Dağlık Karabağ'ın işgali ile yetinmeyeceklerinin bir göstergesi olmuştur.

2.1.3. Sovyet Rusya'nın Azerbaycan Milli Uyanışına Komplosu: Kanlı Ocak

1990 senesinin başlarından itibaren Ermenilerin işgalcilik politikası daha da aktif bir duruma gelmiş, Ocak ayının ilk günlerinde Dağlık Karabağ'a yakın olan köyler havadan yoğun ateşe maruz bırakılmıştır. Mİ-8 sivil helikopterlerini askeri amaçlar için kullanan Ermenilerin bu adımı cephedeki gerilimi yükseltmiştir. 11 Ocak'ta Goranboy ilinde birkaç silahlı çatışma yaşanmış, sonrasında ise resmi Moskova, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve çevresinde olağanüstü hal ilan etmiştir. Azerbaycan'ın diğer bir bölgesi Nahçıvan'la Ermenistan sınırında da çatışmalar paralel olarak devam etmiştir. 18 Ocak tarihinde Nahçıvan'ın Kerki köyü Ermenistan tarafından işgal edilmiştir.¹⁷⁰ Nahçıvan ve Karabağ'da durumun kötüleşmesi siyasi açıdan da devleti zora sokarak resmi hakimiyetin halk tarafından

¹⁶⁶ Bu konuyla ilgili kapsamlı bilgi çalışmanın ilerleyen bölümlerinde verilmiştir.

¹⁶⁷ İlgar Mammadov, Tofik Musaev, **Армяно-Азербайджанский Конфликт: История, Право, Посредничество (Armeno-Azerbaydjanskiy Konflikt: İstoriya, Pravo, Posredničestvo)**, Tula, Гриф и К (Grif i K), 2006, s. 38-39.

¹⁶⁸ Organization of Liberation of Garabagh, **Qarabağ Müharibəsi Necə Başlandı (Karabağ Savaşı Nasıl Başladı)**, Bakü, Namig Habibov, 2009, s. 9-10.

¹⁶⁹ Kerimli, a.g.e.

¹⁷⁰ Rauf Aliyev, "Muhtar Cumhuriyet'in Kerki Köyü Ermenilerin İşgalcilik Siyasetinin İlk Hedefi Olmuştur", 18 Ağustos 2018, (çevrimiçi), 13 Kasım 2020 tarihinde <http://naxcivantv.az/index.php/news/1127-muxtar-respublikanın-kərki-kəndi-ermənilərin-işğalcılıq-siyasetinin-ilk-hədəfi-olub.html> adresinden alınmıştır.

Kabul görmemesine neden olmuştur. 1989 Aralıkta Celilabad'da, 1990 11 Ocak'ta Lenkeran'da Sovyet yönetimi devrilmiştir. İran sınırı ile 137 kilometrelik hattın açılması halkın mücadeleye inanma düzeyini daha da yükseltmiştir.¹⁷¹ Sovyet yönetime yönelik nefretin çığ gibi büyüdüğü bu dönemde Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın yeniden birleşeceğine dair umutlar yeniden uyanmıştır. Tüm Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerde merkezi hükümete yönelik farklı itirazlar baskı ile yatırılmaya çalışılmıştır. Birliğe tabi olan tüm ülkeler gibi Azerbaycan'ın SSCB'den koparak bağımsız olma ihtimali Moskova'nın halkın direncini kırmak için yeni adımlar atmasına neden olmuştur. 19 Ocak 1990 tarihine kadar Bakü'nün çevresine 50 binden fazla askeri güç toplayan Moskova, halk mücadelesini kırmak için atağa geçmiştir. 19 - 20 Ocak tarihlerini bir birine bağlayan gecede Bakü'ye giren Sovyet Ordusu, şehri ateş altına alarak sivillere saldırmıştır. Ağır silahlar ve tanklarla hiçbir silahı ve savunma gücü olmayan vatandaşlara yönelik düzenlenen bu askeri müdahale sonucunda 132 kişi öldürülmüş, 744 kişi yaralanmış, 841 kişi ise illegal bir şekilde hapsedilmiştir.¹⁷² Bu kanlı gece ve sonrasında devam eden olaylar, Kanlı Ocak olarak Azerbaycan tarihinde silinmez bir iz bırakmıştır. Bununla birlikte, süreç SSCB'nin beklediği yönde ilerlememiş, halkın iradesi ve mücadele azmi kırılmamıştır.

2.1.4. Halka Operasyonu

Sovyet yönetimin son zamanlarında Ermenistan Azerbaycan'a kıyasla merkeze daha fazla başkaldırmış, kendi başına siyasi kararlar vermekten bile kaçınmamıştır. 17 Mart 1991'de SSCB'nin Yeni İttifak Anlaşması ile sürdürülmesine dair referandumun düzenlenmesi teklifine Azerbaycan hükümeti sıcak baksa da Ermenistan ve 5 diğer SSC¹⁷³ kararı boykot etmiştir.¹⁷⁴ Ermenistan'ın referanduma katılmaması Moskova'nın kısa süreli de olsa bu ülkeye yönelik tavrını değiştirmiştir. Bu zamana karşı Azerbaycan Türklerine yönelik her türlü terör ve saldırılara sessiz kalan Sovyet yönetimi, Ermenistan'ın kendisine yönelik umursamaz tavrından sonra Azerbaycan'ın anti terör operasyonlarını onaylamıştır. Sovyet Savunma ve İçişleri Bakanlıkları aynı zamanda Azerbaycan Özel Harekat Polis Birliği'nden (OMON) oluşan askeri güç, Azerbaycan'a illegal yollarla giren teröristlerin ve suçluların toplandığı Çaykent köyünde operasyona başlamıştır. Bu askeri gücün yarısı Azerbaycan

¹⁷¹ Nağı, a.g.e, s. 28.

¹⁷² Dahil Kerimov, "20 Yanvar Faciəsi Azərbaycan Xalqının Yaddaşından Heç Vaxt Silinməyəcək (Ocak Faciası Azerbaycan Halkının Zihninden Hiçbir Zaman Silinmeyecek)", **Xalq qəzeti (Halk Gazetesi)**, Ocak 2017, (çevrimiçi), 29 Ekim 2020 tarihinde <http://www.anl.az/download/meqale/xalqqazeti/2017/yanvar/525035.pdf> adresinden alınmıştır.

¹⁷³ Letonya, Litvanya, Estonya, Moldova, Gürcistan.

¹⁷⁴ Roy Medvedev, "Советский Союз. Последние Годы Жизни. Конец Советской Империи (Sovetskiy Soyuz. Posledniye Godı Jizni. Koneç Sovetskoy İmperii)", Moskova, ACT, 2010, s. 436.

Türklerinden oluşmuştur. Bölgede illegal yollarla silahlanmış terör gruplarının kuşatmasında kalan siviller burayı gönüllü olarak terketmiştir. Çoğu Ermenilerden oluşan sivillerin tehlikesiz bir şekilde bölgeden ayrılması için gerekli önlemler alınmış ve başarılı geçen anti terör operasyonu sonucunda Sovyet polisinin aradığı, yasal olmayan yollarla Azerbaycan'a gelen 13 terörist hapsedilmiştir. Karşı tarafın bazı önemli noktaları ele geçirildikten sonra Moskova geri çekilme kararı almış, Azerbaycan Özel Harekat Polis Birliği ise Goranboy ilinin Buzlug, Erkeç, Manaşid gibi bölgeleri Ermenilerden temizleyerek işgalden kurtarmıştır.¹⁷⁵ Rus birliklerinin geri çekilmesi, Rusya'nın güç dengelerini koruyarak sadece kendi çıkarlarını gözettiğini daha çatışmanın ilk zamanlarından ortaya koymuştur. Güçlü istihbaratla başarılı bir şekilde gerçekleştirilen Halka Operasyonu, Azerbaycan'ı bölmeye yönelik ciddi faaliyete girişmiş Ermeni teröristlerinin planlarını açık bir şekilde ortaya koysa da Ermeni lobisi bu olayları çarpıtarak dünya basınında servis etmeye başlamıştır. Anti terör operasyonlarının zaruriyetten doğduğunu açıklamak için Azerbaycan Savunma ve Devlet Güvenliği Üzerine Devlet Müşaviri Muhammed Asedov, televizyonda yaptığı konuşmada operasyonun detaylarını kamuoyu ile paylaşmıştır.¹⁷⁶ Asadov, *“Karabağ'a çok sayıda silah taşınmaktadır. Biz bunu biliyoruz ve operasyonlarımızı sürdüreceğiz. Bize gelen bilgilerde Azerbaycan köylerinin isimlerinin değiştirildiği, vatandaşlarımızın baskılara maruz kaldığı bildirilmektedir. Demek ki Ermenilerin Karabağ'la ilgili başka planları var. Ama biz olduğumuz sürece Karabağ'ı kimse alamayacak”* açıklamasında bulunmuştur. Azerbaycan'ın Baş Savcısı İsmet Gayıbov da *“Biz olduğumuz sürece Karabağ'ı kimse alamaz”* diyerek Azerbaycan'ın resmi tavrını bir kez daha ortaya koymuştur.¹⁷⁷ Bir süre sonra ise onların her ikisi Ermeni terörünün kurbanı olmuştur.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Nebi Hacıyev, “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Beynəlxalq Hüquq Müstəvisində Qiymətləndirilməsi (Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ Çatışmasının Uluslararası Hukuk Sisteminde Değerlendirilmesi)”, **Sosial və Humanitar Elmlərin Müasir Problemləri (Sosial ve İnsani İlmlerin Muasir Problemleri)**, 2019, s. 118.

¹⁷⁶ Allahverdi Asedov'un Video Arşivi, “Qarakənddə Öldürülən Generalın Bildiyi Sırr Nə İdi? (Garakent'te Öldürülen Generalın Bildiyi Sırr Neydi?)”, 29 Kasım 2019, (çevrimiçi), 13 Kasım 2020 tarihinde <https://youtu.be/gl5KnAwAJ-w> adresinden alınmıştır.

¹⁷⁷ “Qarakənddə Öldürülən Generalın Bildiyi Sırr Nə İdi? (Garakent'te Öldürülen Generalın Bildiyi Sırr Neydi?)”, 29 Kasım 2019, (çevrimiçi), 13 Kasım 2020 tarihinde <https://www.yeniavaz.com/az/news/index/125583/qarakendde-oldurulen-generalin-bildiyi-sirr-ne-idi-faktlar-video> adresinden alınmıştır.

¹⁷⁸ 20 Kasım 1991 - Garakent Olayları.

2.1.5. Azerbaycan ve Ermenistan'ın Bağımsızlık Elde Etmesi ve Dağlık Karabağ Sorununun İç Sorundan Uluslararası Çatışmaya Dönüşmesi

Ağustos ayında SSCB'de gerçekleşen başarısız darbe girişimi durumu tamamen değiştirmiştir. 30 Ağustos 1991 tarihinde Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. Yeni siyasi gerçeğin yönetimde yol açtığı boşlukları kullanarak bölücülük faaliyetlerinde daha da ileri giden Ermeniler, 2 Eylülde Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'nin Azerbaycan'dan ayrıldığını ve sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"nin oluşturulduğunu ilan etmiştir.¹⁷⁹ 23 Eylül'de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesindeki Ermenilerin kendi kaderlerini tayin ederek ikinci kez Azerbaycan topraklarında Ermeni devletinin kurulmasına çalışmıştır. 1991 yılında Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlık elde etmesi ile Dağlık Karabağ çatışmasını yeni bir aşamaya taşınmıştır. Dünya ülkelerinin, otorite sahibi uluslararası kuruluşların aynı zamanda BM'in Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'ın toprağı olarak tanınması Ermenilerin bu konudaki politikasını değiştirmemiştir. Sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti ilan edilse de hiçbir ülke aynı zamanda Ermenistan bu illegal yapıyı tanımamıştır. Çatışmanın ilan edilmemiş bir savaşa dönüşmesi ise iki ülke arasındaki ipleri tamamen koparmış, öncelikle Dağlık Karabağ'da yaşayan Azerbaycan Türklerini göçe zorlayan Ermeniler bölücülük ve terör eylemleri ile amaçlarına ulaşacaklarını düşünmüştür. Söz konusu olaylar 1991 yılının sonları 1992 yılının başlarından itibaren büyük çaplı silahlı çatışmaya, yani savaşa evrilmiştir.

Bağımsızlığın hemen ardından Rusya ve Kazakistan'ın arabuluculuk faaliyetlerine başlamıştır. Fakat Eylülde tekrar saldırılara başlayan Ermeniler, Azerbaycan Türklerinin bölgeden göç ettirilmesi amacıyla geniş kapsamlı askeri operasyonlara başlamıştır. Önce Hocavend bölgesine saldırı düzenleyen Ermeniler, 16 Ekimde rotayı Hadrut bölgesine çevirmiştir. Çatışmalar sırasında Dağlık Karabağ'da Azerbaycan Türklerinin yaşadığı köylerin birçoğı işgal edilmiştir. 31 Ekim 1991 tarihinde Hadrut'un Tuğ köyünde sivillere yönelik düzenlenen terörle Azerbaycan Türklerinin korku ve panik içinde yaşadıkları toprakları terketmesi amacı ile gerçekleştirilmiş, benzeri olaylar aynı yılın sonuna kadar farklı bölgelerde sürdürülmüştür. 21 Kasım 1991'de Azerbaycanlı, Rus ve Kazak diplomatlarının içinde olduğu helikopter Garakend bölgesinde Ermeniler tarafından vurulmuştur. Helikopterde Devlet Katibi Tofik İsmailov, Baş Savcı İsmet Gayıbov, Devlet Müşaviri Muhammed Asedov, Başbakan Yardımcısı Zülfü Hacıyev, Milletvekilleri Vagif Caferov ve

¹⁷⁹ Nağı, a.g.e, s. 30-31.

Veli Memmedov, Cumhurbaşkanlığı İdaresinde Şube Başkanı Osman Mirzeyev gibi Azerbaycan'ın en önemli siyasilerinin hayatını kaybettiği terör olayında onlarla birlikte helikoptere binen Rus Generallarının izine rastlanmamıştır. Soruşturma sırasında helikopterin vurulmamasından önce içinde silahlı çatışma çıktığı, helikopter düşürüldükten sonra ise ASALA terör örgütünün üyeleri Malik Paşayan ve Safur Alamzaryan'ın onların silahlarına el koydukları ortaya çıkmıştır.¹⁸⁰ Aradan geçen uzun yıllara rağmen olayın iç yüzü açıklığa kavuşmamış, daha da önemlisi failler cezalandırılmamıştır. Olay, Rusya ve Kazakistan'ın öncülük ettiği barış misyonunu da helikopterle birlikte toprağa gömmüştür. 24 Kasım'a gelindiğinde ise Hocalı ve Şuşa tamamen kuşatılmış, bu bölgelere sadece havadan ulaşım mümkün olmuştur. Ermenilerin illegal saldırgan tavırlarına, ayrıca Garakent terörüne karşılık olarak Azerbaycan Milli Meclisi, 26 Kasım tarihinde Dağlık Karabağ'ın özerkliğini iptal etmiş ve onun ülkenin diğer bölgeleri ile aynı statüde olduğunu beyan etmiştir.¹⁸¹

2.1.6. Hocalı Katliamı

Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinin merkezi olan Hankendi'de Ermenilerin Azerbaycan Türklerine yönelik etnik temizleme girişimleri 26-28 Aralık 1991 tarihlerinde daha sert bir hal almış, olaylar şehrin tamamen işgali ile sonuçlanmıştır.¹⁸² Hankendi'de tam kontrolü sağlayan Ermeniler etraf köyleri ve kasabaları da işgal ederek burada yaşayan Azerbaycan Türkleri kaçırmaya mecbur bırakmıştır. Fakat sadece en şanslıları kaçmayı başarmış, diğerleri ise kurbana dönüşmüştür. Olayların ara vermeden devam ettiği bu dönemde vatandaşların içinde oldukları zor süreçle ilgili yeterli ve sistematik bilgiler toplanmamış ve dünya basınına ulaştırılmamıştır. Bu konuda devletin bir çalışması olmamış, sadece bireysel çabalarla o döneme az da olsa ışık tutulmuştur. Ermeni terörünün gerçek yüzü, 25-26 Şubat tarihinde Hocalı'da yapılan katliamın canlı belgeleri ve video görüntüleriyle

¹⁸⁰ Sevinç Abdullayeva, "Qarakənd Faciəsi: Erməni Məkrinin Daha bir Qanlı "Əsəri" (Karakent Faciası: Ermeni Hiylesinin Daha Bir Kanlı "Eseri")", 19 Kasım 2019, (çevrimiçi), 13 Kasım 2020 tarihinde <https://ikisahil.az/post/qarakend-faciyesi-ermenimekrinin-daha-bir-qanlı-eseri> adresinden alınmıştır.

¹⁸¹ Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Kanunlar Toplusu, "Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Ləğv Etmək Haqqında Qanunu (Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin İptal Edilmesine Dair Kanunu)", 26 Kasım 1991, (çevrimiçi), 12 Eylül 2020 tarihinde <http://www.e-qanun.az/framework/6783> adresinden alınmıştır.

¹⁸² "Xankəndinin İşğalından 28 İl Ötür (Hankendi'nin İşgalından 28 Yıl Geçiyor)", 13 Kasım 2020, (çevrimiçi), 28 Aralık 2019 tarihinde https://azertag.az/xeber/Xankendinin_igsalindan_28_il_otur-1377713 adresinden alınmıştır.

dünya birliğinin gözleri önüne serilmiştir. Fakat Hocalı'dan sonra dünyanın bilmediği için değil, istemediği için yaşanan olayları görmediği belli olmuştur (**Resim 3**.¹⁸³).

Hankendi'nin 10 kilometre güney doğusunda, Ağdam-Şuşa, Esgeran-Hankendi yollarının üzerinde bulunan ve bölgede hava alanına sahip olan tek şehir olan Hocalı, konumu itibarıyla Ermenilerin işgalcilik faaliyetinin sürdürülmesi için büyük bir önem arz etmiştir.¹⁸⁴ Daha 1991 senesinin Ekim ayından itibaren etrafı sarılan Hocalı'ya kurudan ulaşım tamamen kesilmiş, havadan ulaşım ise helikopterlerle sağlanmıştır. Hocalı'ya sonuncu helikopter ise 28 Ocak 1992'de gelmiştir. Şuşa üzerinde sivil helikopterin vurulması ve onlarca insanın ölümü ile sonuçlanan terör olayından sonra şehre giriş çıkış tamamen kapanmıştır. Hatta 2 Ocak'tan itibaren şehrin elektrik enerjisi bile kesilmiş, her an saldırı korkusu ile yaşayan Azerbaycan Türkleri zor durumda kalmıştır.¹⁸⁵ Şubat ayının ikinci yarısı itibarıyla Ermeniler tarafından her gün saldırılara maruz kalan Hocalı, Rusların 366 sayılı alayının Ermenilere verdiği destekle felakete sürüklenmiştir. Böylelikle 1992 yılı Şubat ayının 25'den 26'sına geçtiği gece, tarihten silinemeyecek bir insanlık suçu işlenmiştir. SSCB döneminde Hankendi şehrine konumlandırılmış 366 sayılı alayın mühimmat ve askeri yardımı ile Ermeniler Hocalı'yı işgal etmiştir. 25 Şubat gününün ikinci yarısından itibaren şehre ateş açan işgalci birliklerin faaliyeti sonucu kentte yangınlar çıkmış ve 26 Şubat gecesi şehir tamamen alevler içinde kalmıştır. Bölgedeki vatandaşlar Ağdam iline ulaşma umudu ile Hocalı'yı terk etmek zorunda kalmıştır. Şehre 3 yönden saldırıların başlaması Hocalıları Esgeran yönüne kaçmaya mecbur bırakmış, fakat Nahçevanik köyüne yakın bölgede bunun bir taktik olduğu ortaya çıkmıştır. Azerbaycan Türkleri yoğun ateş altında kalarak öldürülmüş, kaçmaktan yorgun düşenler ise büyük bir acımasızlıkla katledilmiştir.¹⁸⁶ İşgalciler şehir merkezini ele geçirmekle yetinmemiş, sivilleri işgencelerle öldürerek insanlık suçu işlemiştir. Katledilen 613 kişiden 63'ü çocuk, 106'sı, 70'i ise yaşlılar olmuştur. 8 ailenin tamamen yok olduğu bu gecede 25 çocuk her iki ebeveynini, 130 çocuk ise ebeveynlerinden birini kaybetmiştir. 487 kişi farklı derecelerde yaralar almıştır ki, yaralananlardan 76'sı çocuk olmuştur. 1275 kişi Ermeniler tarafından esir alınmış, 150 kişidense bir daha hiçbir zaman haber alınamamıştır.¹⁸⁷ 27 Şubat - 1 Mart tarihleri arasında

¹⁸³ İlgar Caferov, Hocalı Katliamı'nın Kurbanları, [Resim], Azerbaycan Fotoğrafçıları Birliği, 1992.

¹⁸⁴ Mihraban Alekberzade, **Tarixin Bir Günü və Bir Günü Bu Günü (Tarihin Bir Günü ve Bir Günü Bu Günü)**, Bakü, Tahsil, 2005, s. 60.

¹⁸⁵ "Xocalı Soyqırımı - Qan Yaddaşımız! (Hocalı Soyqırımı - Kanlı Hafızamız!)", 26 Şubat 2020, (çevrimiçi), 12 Kasım 2020 tarihinde <https://apa.az/az/blog/Xocali-soyqirimi-qan-yaddasimiz!-36> adresinden alınmıştır.

¹⁸⁶ Akif Aşırılı, **Türkün Xocalı Soyqırımı (Türkün Hocalı Soyqırımı)**, Bakü, Nurlan, 2005, s. 57.

¹⁸⁷ Tatyana Goldman, "Beynəlxalq Hüquq Xocalı Qətliamının Soyqırımı Olduğunu Birmənalı Təsdiqləyir (Uluslararası Hukuk Hocalı Katliamı'nın Soyqırım Olduğunu Kesin Bir Dille Onaylıyor)", **Azərbaycan Qəzeti (Azerbaycan Gazetesi)**, 23 Şubat 2010, s. 6.

geçici ateşkesle ilgili mutabakat elde edilmesine rağmen Ermeniler saldırılara devam etmiş ve öldürülen insanların cesedini almak için giden helikopterlere ateş açmıştır. Azerbaycan hükümeti böyle bir dönemde Hocalılara yardım edememiş, ilk helikopterler yalnızca 28 Şubatta Hocalı'ya iniş yapabilmiştir. Yerli gazetecilerin bulunduğu iki helikopterle sadece 4 cesedi almak mümkün olmuştur (**Resim 4**.¹⁸⁸). 1 Mart'ta ise yerli ve yabancı gazetecilerin bulunduğu grup Hocalı'ya inmiş ve görülen manzara karşısında kelimelerle ifade edilemeyecek bir suç işlendiği ortaya çıkmıştır.¹⁸⁹

Hocalı Katliamı'nın yaşandığı dönemde Ermeni işgalci birlikleri Hocavend'in Garadağlı köyünde de Hocalı Katliamı'na benzer katliam düzenlemiştir. 17 Şubat 1992 tarihinde gerçekleşen katliamın Hocalı'daki olaylar kadar basına yansımaması ve konunun araştırılmasında yeterli kaynakların olmaması Garadağlı Katliamı'nın kurbanlarıyla ilgili bilgilerin az olmasına neden olmuştur. Olay sırasında sağ kalmayı başaran İlgar Aliyev yaşadıklarını şöyle anlatmıştır:

*Ermeniler köy sakinlerine ateş açıyor, ölmeyen insanları bile kuyulara atıp üstünü kapatıyordu. Benimle birlikte 100'den fazla köy sakinini esir almıştılar. Yolda bize işgenceler veren Ermeniler 2 kişinin kafasını tokmakla yararak öldürdü. Lingin köyünde aramızdan 3, Malıbeyli'de 12 kişiyi öldürdüler. Sonra bizi Hankendi'ye götürdüler, buradaki hapishanede 8 kişi açlıktan öldü. Ermeniler 26 Şubat'ta Hocalı'yı işgal ettiklerinde Hankendi'de hapisteydim. O zaman yüzlerle esir getirdiler. Olayın ertesi günü gözlerimin önünde 60'a yakın kişinin kafası kesildi. Onların içinde kadınlar ve çocuklar da vardı. Çok sonra Hocalı'nın işgal edildiğini, getirenlerin ise Hocalılı olduğunu öğrendim.*¹⁹⁰

Bu katliamlar, 1988'den beri sivillere yönelik açık baskıların ve terör saldırılarının zirve noktası olduğundan hem Dağlık Karabağ'da hem de onun çevresindeki illerde yaşayan Azerbaycan Türklerinin korku ve endişelerini en yüksek had safhaya yükseltmiştir. Bu katliamlar aynı zamanda zorunlu göçlerin gerçekleşmesi konusunda Azerbaycan Türklerine yönelik fiziki baskı ile birlikte daha çok psikolojik baskının unsuru olmuştur. Tomas de Waal'ın Ermenistan'ın eski Cumhurbaşkanı ve Hocalı Katliamı'nı gerçekleştiren Ermeni

¹⁸⁸ Reza, Kardeşlerinin Cesedini Bulan Adam Çılgık Atıyor, [Resim], Ağdam, Getty Images Avrupa, 1992.

¹⁸⁹ Hocalı İlçe Müdürlüğü resmi internet sayfası, Xocalı Soyqırımı (Hocalı Soyqırımı)", t.y, (çevrimiçi), 13 Kasım 2020 tarihinde <http://xocali-ih.gov.az/page/9.html> adresinden alınmıştır.

¹⁹⁰ Muharrem Zülfügarlı, **Dağlıq Qarabağda Erməni Terroru: Qaradağlı Faciəsi (Dağlık Karabağ'da Ermeni Terörü: Garadağlı Faciası)**, Bakü, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2010, s. 13.

kumandanlardan biri olan Serj Sarkisyan'la yaptığı konuşma bu uluslararası cinayetin bilinçli ve kasten gerçekleştirildiğini ortaya koymuştur: *“Biz bu konuda yüksek sesle konuşmamayı üstün tutuyoruz... Fakat kanaatimce, Hocalı'ya kadar Azerbaycanlılar bizimle oyun oynayabileceklerini, Ermenilerin sivillere el kaldıramayacağını düşünüyordular. Biz bu streotipi (önyargı) kırmayı başardık.”*¹⁹¹

2.1.7. Şuşa ve Laçın'ın İşgali

Ermenilerin Karabağ'ın kalbi Şuşa şehrine son saldırısı 1992 yılının 7-8 Mayıs'ında gerçekleşmiştir. Ermeniler her taraftan şiddetli ateşe maruz bıraktıkları Şuşa'yı Hankendi ve Kerkicahan yönlerinden girerek işgal etmiştir. Şuşa işgal edildiğinde nüfusu 25 bin olmuştur. Kentin işgali sırasında 195 sivil öldürülmüş, 165 kişi ise yaralanmıştır. Esir alınan 114 Azerbaycan Türkü ise işgencelere maruz bırakılarak katledilmiştir. Kayıplara karışan 58 kişinin kaderi ile ilgili bugüne kadar hiçbir bilgi alınamamıştır.¹⁹² Şu anda Şuşa'dan uzakta Azerbaycan'ın 58 ilinde 34.300 Şuşalı Şuşa'ya döneceği günü beklemektedir.¹⁹³ Şuşa'nın Ermeniler tarafından işgali Azerbaycan tarihi, kültürü ve sosyal hayatı için büyük bir hezimet olmuştur. Bölgenin Türk nüfusunun en önemli dayanağı olan Şuşa şehrinin kaybedilmesi bu nüfusu mecburi göçküne dönüştürmekle birlikte Azerbaycan Türklerinin yüz yıllar içinde oluşturduğu medeni mirasını tehlikeye atmıştır. Bu yüzden de Azerbaycan'ın sanat beşiği olan bu şehrin sadece Şuşalı veya sadece Karabağlıların değil tüm Azerbaycanlıların milli kimliğinin oluşumundaki müstesna yeri Şuşasız geçen 28 yıl içinde muhafaza edilmiştir.

Şuşa'nın işgalinden sonra radikal milliyetçi resmi Erivan ve Dağlık Karabağ'ın siyasi merkezi Hankendi'nde oluşturulmuş illegal hunta rejiminin tam ortasında kalan Laçın ilinin savunmasında birden fazla grubun olması ve hiçbir grubun yeterli imkanlara sahip olmaması bölgenin işgalini kaçınılmaz kılmıştır. 17 Mayıs 1992'de Laçın'ın işgal edilmesi sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti ile Ermenistan'ın kurudan bağlantı kurmasına neden olmuş ve böylelikle de Ermenilerin işgalcilik girişimleri daha geniş arazilere yayılmıştır.¹⁹⁴

¹⁹¹ Thomas de Waal, **Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan Sülh və Savaş Yollarında (Karabağ: Ermenistan ve Azerbaycan Barış ve Savaş Yollarında)**, çev. Yusuf Ahundov, Bakü, İlay MMC, 2008, s. 201.

¹⁹² Azerbaycan Devlet Televizyonu, “Şuşanın İşgalından 28 İl Ötür (Şuşa'nın İşgalinden 28 Yıl Geçiyor)”, 8 Mayıs 2020, (çevrimiçi), 9 Kasım 2020 tarihinde <http://www.aztv.az/index.php/az/news/6897/susanin-isgalindan-28-il-otur> adresinden alınmıştır.

¹⁹³ “Şuşa – Azərbaycanın İncisi (Şuşa - Azerbaycan'ın İncisi)”, 7 Mayıs 2020, (çevrimiçi), 9 Kasım 2020 tarihinde <http://xalqgazeti.com/az/news/47199> adresinden alınmıştır.

¹⁹⁴ Faig İsmayılov, **Laçın: Həqiqətlər, Müləhizələr, Tarixi Dəyərlər (Laçın: Gerçekler, Çıkarımlar, Tarihi Değerler)**, Bakü, Nurlar, 2002, s. 43.

2.1.8. Dağlık Karabağ Çevresindeki İllerin ve Diğer Bölgelerin İşgali

Laçın'ın işgal edilmesinden sonra 3 tarafı Ermeniler tarafından kuşatılmış Kelbecer ili Dağlık Karabağ'ın çevresindeki en büyük arazi birimi olarak işgal tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Ağdere bölgesinin işgalinden sonra bölgenin ülkenin diğer kısımlarına sadece Murov Dağı üzerinden bağlantısının olması burada yaşayan nüfusun durumunu daha da zorlaştırmıştır. Rus ve Ermenilerden oluşan alayların Kelbecer'in 11 köyünü işgal etmesinden sonra bölge nüfusunun zorunlu göçü toplu hal almıştır. 1993 Mart ayının sonlarından itibaren ölümle karşı karşıya kalan Kelbecerliler, havanın soğuk, yolun ise sadece Murov Dağı'ndan olması nedeniyle 2 Nisan'da ilin tamamen işgaline kadar bölgeden göç etmiştir. 50 binden fazla sivilin zorunlu göç ettiği Kelbecer, Ermenilerin hedeflerinin sadece Dağlık Karabağ olmadığını ortaya koymuştur. Tek kurtuluş yolu olan Murov Dağı'nın bazı yerlerinde 70 sm, bazı yerlerinde 1 metreye değin kar yığınlarının olması kadın, çocuk, yaşlı ve hastaların bölgeden çıkarılmasını daha da zorlaştırmıştır.¹⁹⁵ Tüm bu olayların yaşandığı dönemde uluslararası teşkilatların barış çağrısı¹⁹⁶ yanıtız kalmıştır. 1993'ün ilkbaharı itibariyle Ermenilerin Dağlık Karabağ sınırları içinde olmayan bölgeleri işgal etmesi bölgedeki insani trajediyi daha da derinleştirmiştir.¹⁹⁷

Rus askeri birliklerinin desteğı ile Ermenistan'ın işgalci siyasi yönetimi Şuşa, Laçın ve Kelbecer gibi önemli stratejik noktalarda kontrolü sağladıktan sonra Dağlık Karabağ'ın çevresindeki arazi ve nüfus olarak en büyük il olan Ağdam yeni hedefe dönüşmüştür. Ermeniler bu bölgeyi işgal etmek için geniş kapsamlı askeri operasyonlara 11 Haziran 1993 tarihinden başlamıştır. Fakat çatışmanın bundan önceki 5 yılı içinde Azerbaycan'ın diğer bölgeleri gibi Ağdam da işgalcilere karşı güçlü mukavemet sergilemiştir. Ermeniler 23 Temmuz'da Ağdam'ın merkezini dahil olmuş, 12 Mayıs 1994'e kadar devam eden askeri operasyonlarda bu ilin yaklaşık 846,7 kilometre karelik alanını, yani toplam arazisinin yüzde 77,4'ünü işgal etmiştir. Ağdam'ın savunmasında 5 binden fazla Azerbaycan Türkü asker ve sivil hayatını kaybetmiş, 126 bini ise mecburi göçküne dönüşmüştür. En fazla kan Ağdam kenti ve 87 köyünün işgal edildiğı çatışmalar sırasında dökülmüştür.¹⁹⁸ Ağdam'ın işgalinden sonra diğer çevre iller adeta domino efekti ile bir birinin ardınca işgal edilmiştir.

¹⁹⁵ Kelbecer İl Müdürlüğü, "Kəlbəcərin İşgali (Kelbecer'in İşgali)", t.y, (çevrimiçi), 12 Kasım 2020 tarihinde <https://www.kalbajar.com/isgal-tarixi> adresinden alınmıştır.

¹⁹⁶ Bu konuda kapsamlı bilgi ilerleyen bölümlerde verilmiştir.

¹⁹⁷ "Qarabağ Müharibəsi (Karabağ Savaşı)", 14 Şubat 2019, (çevrimiçi), 27 Ekim 2020 tarihinde <https://www.ens.az/az/qarabag-muharibesi> adresinden alınmıştır.

¹⁹⁸ Bakhşeyiş Abbasoğlu, *Ağdam Ağrıları (Ağdam Acıları)*, Bakü, Şuşa, 2003, s. 4.

23 Ağustos 1993 tarihinde Dağlık Karabağ'ın çevre illerinin işgal edilmesi yönünde Ermeniler, Azerbaycan'ın daha iki bölgesini Cebrayıl ve Füzuli'yi işgal etmiştir. Füzuli ilinin arazisi 1 386 kilometre kare, nüfusu 105 bin kişi olmuştur ki, bu nüfus ülkenin farklı bölgelerinde mecburi göçküne dönüşmüştür. Bölgede süren çatışmalar sonucu Füzuli'nin 13 kasabası ve 20 köyü işgalden kurtulmuştur ki, bu kasabaların 12'sinde 51 bin mecburi göçkün iskan etmiştir. Yüzölçümü 1.050 kilometre kare olan Cebrayıl'ın işgali sonucunda ise 61 bin 110 Azerbaycan Türkü mecburi göçküne dönüşmüştür.¹⁹⁹ 802 kilometre kare arazisi olan Gubadlı ilinin Ermeniler tarafından işgal edildiği 31 Ağustos 1993 tarihinde 30 bin Azerbaycan Türkü kendi yerinden edilerek ülkenin 47 bölgesine saçılmıştır. Son olarak yüzölçümü 707 kilometre kare olan Zengilan ili 30 Ekim 1993'de işgal edilmiş, 35 bin Zengilanlı ülkenin 43 ilinde mecburi göçkün hayatı yaşamaya mahkum olmuştur.²⁰⁰

Söz konusu çevre illerin işgali ile birlikte Ermeni işgalinin başladığı diğer Azerbaycan toprakları hakkında bilimsel çevrelerce gerekli araştırmalar yapılmamış, bu bölgeler çoğu zaman hatta Azerbaycan Türklerinin kendileri tarafından hesabı sorulmayan topraklara dönüşmüştür. Daha çatışmanın başlarından Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin Kerki kasabası, Gazakh ilinin ise 7 köyü Ermenistan'ın işgalcilik politikasının hedefine dönüşmesi, Ermenilerin Dağlık Karabağ'daki faaliyetlerinin kendi kaderini tayin etme ilkesine değil, sadece topraklarını işgal faaliyeti ile genişlendirme politikasına dayandığını gözler önüne sermiştir.²⁰¹ Savaş sırasında genel olarak Gazakh ilinin 12 köyü işgal edilmiştir ki, bu köylerden 5'i savaşın sürdüğü yıllardan kurtarılmıştır. Bağanis Ayrım, Heyrımli, Aşağı Eskipara, Yukarı Eskipara, Barhudarlı, Sofulu ve Gızılhacılı gibi köyler ise Ermenistan işgali altında kalmıştır.²⁰²

2.1.9. Azerbaycan'ın İşgalci Ermenistan'a Yönelik Karşı Atak Hamleleri

Çalışmada Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ Savaşı ile ilgili bilgilerin verilmesi, Azerbaycan'da Ülke İçinden Yerinden Olunmuş Kişiler grubunun hangi şartlar altında meydana geldiğini açıklamak amacı taşımaktadır. Bu yüzden de savaştan daha çok

¹⁹⁹ “Füzuli və Cəbrayıl Rayonlarının İşğalından 23 İl Ötür (Füzuli ve Cebrayıl İllerinin İşgalinden 27 Yıl Geçiyor)”, 23 Ağustos 2016, (çevrimiçi), 12 Kasım 2020 tarihinde <https://az.trend.az/azerbaijan/karabakh/2651677.html> adresinden alınmıştır.

²⁰⁰ Aslan Celilov, “Erməni Terrorçuların Soykırım Siyasətinin Nəticələri (Ermeni Teroristlerinin Soykırım Siyasətinin Sonuçları)”, **Qəbələ (Gebele Gazetesi)**, 11 Nisan 2013, s. 5.

²⁰¹ “Erməni İşğalı Altında Olan Sərhəd Kəndləri (Ermeni İşgali Altında Olan Sınır Köyleri)”, 24 Ocak 2011, (çevrimiçi), 12 Kasım 2020 tarihinde https://musavat.com/news/ermeni-ısgali-altında-olan-serhed-kendleri_93325.html?d=1 adresinden alınmıştır.

²⁰² Gazakh İl Müdürlüğü, “Erməni Hərbi Təcavüzü (Ermeni Askeri Tecavüzü)”, t.y, (çevrimiçi), 12 Kasım 2020 tarihinde <http://www.qazax-ih.gov.az/page/43.html> adresinden alınmıştır.

işgal tarihlerine odaklanılmıştır. Bununla birlikte, savaşın gidişatında ve özellikle 1992 yazından itibaren düşmana yönelik çok sayıda karşı atak operasyonlarının gerçekleştirildiği belirtilmelidir. Çalışmada, bu operasyonların başarılı veya başarısız sonuçlanması itibarile kategorilendirilmemesi Azerbaycan halkının milli mücadelesinin anlam ve öneminden kaynaklanmıştır. Ordu kuruculuğunun yeni başladığı, askerlere yeterli eğitimin verilmesi konusunda zamanın neredeyse hiç olmadığı bir dönemde on binlerce gönüllü vatanını savunmak için cepheye gitmiştir. Bu askeri gruplar arasında lojistik bağlantıların sağlanamamasına rağmen büyük başarılar da elde edilmiştir. 6 sene süren savaş döneminde Azerbaycan halkı binlerce şehit vermiş fakat topraklarından vazgeçmemiştir. Şuşa ve Laçın'ın işgalinden sonra karşı atağa geçen Azerbaycan, ilk olarak Ermenilerin Şaumyan (Goranboy), Göygöl ili yönünde hazırladıkları saldırı planını engellemek amacıyla Şaumyan Operasyonu'na başlamıştır. Fakat bu sırada Ermenilerin dikkatini dağıtmak için ilk atak Ağdam'dan Esgeran yönüne doğru başlamıştır. Esgeran ve Şaumyan Operasyonlarını Ağdere Operasyonu izlemiştir.²⁰³ Bu operasyonların hemen ardından geniş çaplı Goranboy-Ağdere Operasyonu, Hocavend ve Laçın Koridoru Operasyonları düzenlenmiştir ki, milli birliğin mevcut olduğu bu kısa sürede önemli ilerlemeler kayda alınmıştır. 1993'de yeniden ülkede siyasi sabitliğin bozulması ardından cephede büyük kayıplara neden olsa da yeniden büyük karşı atak hamlelerine başlanmıştır. 1993-1994 kışında düzenlenen Horadiz ve Murovdağ Operasyonları da Azerbaycan'ın düşmana karşı en önemli adımlarından olmuştur. Sonuçlarından bağımsız olarak karşı atak operasyonları Azerbaycan tarihinde önemli yere sahip olmuştur. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, Azerbaycan'da ve dünyada Dağlık Karabağ Savaşı ile ilgili yüzlerce yayın olsa da olayların sadece siyasi tarafı ele alınmış, askeri operasyonlar ve sonuçları yeterince araştırılmamıştır. Bu durumun siyasi nedenlerden kaynaklandığını dikkate alırsak operasyonlarla ilgili objektif değerlendirmelerin oldukça zor ancak bir o kadar da gerekli olduğunun altı çizilmelidir.

Murovdağ Operasyonu'nun sonlarına doğru bir kez daha Rusya'nın güçlü desteğini alan Ermenistan, yeniden terör saldırılarına başlamıştır. Azerbaycan Demiryollarında gerçekleştirilen sivillerin ölümü ve yaralanması ile sonuçlanan bu terör saldırıları daha önceki girişimlerde olduğu gibi cezasız kalmıştır. Bununla birlikte Azerbaycan'ın cephede geri çekilmesi için yeni saldırılar düzenlenmiştir. Genel olarak ise bütün bu son olaylar

²⁰³ Sehavet Memmed, "25 İl Öncə Baş Vermiş Yay Hücümünün Detalları (25 Sene Önce Gerçəkleşən Yaz Saldırısının Detayları)", 13 Haziran 2017, (çevrimiçi), 14 Kasım 2020 tarihinde <https://olke.az/read/92942/25-il-once-bas-vermis-yay-hucumunun-detallari-emeliyyatin-istirakcisi-serh-edir-92942/> adresinden alınmıştır.

Azerbaycan'ı büyük ödün vereceği sözleşmelerle itmek olmuştur.²⁰⁴ 6 yıl süren savaş her iki tarafın büyük kayıplar vermesine neden olsa da savaşın Azerbaycan için sonuçları daha ağır olmuştur. 4 Mayıs 1994'de tarafların ateşkes imzalamasına dair teklifi Rusya vermiştir. Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te bir araya gelen Ermenistan ve Azerbaycan, Rusya'nın taktim ettiği sözleşme şartları konusunda mutabakata gelememiştir. Bunun en önemli nedeni ise belgede Azerbaycan ve Ermenistan'ın yanı sıra Dağlık Karabağ'ın Ermeni topluluğuna da taraf olarak yer verilmesi olmuştur.²⁰⁵ Azerbaycan temsilcisi, Ali Sovyet Başkan Yardımcısı Afiyeddin Celilov belgeyi imzalamamıştır. 8 Mayıs 1994'de Cumhurbaşkanı ve Cumhurbaşkanı'nın teşebbüsü ile toplanan Azerbaycan devlet resimleri belgenin metninde değişikliklerin edilmesi gerektiğine karar vermiştir. İlk olarak "gözlemci" sözünün karşısına "uluslararası" sözünün eklenmesi teklif edilmiş, böylelikle ateşkesin sağlanmasında Rusya'nın tek başına kontrolünün karşısı alınmıştır. İkinci olarak ise işgal altındaki toprakların sadece ve sadece böyle nitelendirilmesi gerektiğine dair bir teklif olmuştur. Böylelikle ise belge üzerinde işgal faktörü resmileştirilmiştir. Ayrıca belgede Karabağ'ın Azerbaycanlı topluluğunun temsilcisinin de imzası gerektiği dile getirilmiş ve bu istek gerçekleştirilmiştir.²⁰⁶ Ateşkesin elde edilmesi sürecinde Rusya'yı temsil eden AGİK Minsk Grubu Eşbaşkanı Vladimir Kazimirov, belgenin metnine yapılan değişikliklerin zaman kaybı olduğunu belirtmiştir: *"Bu sonuçta bir sözleşme ve hukuki belge değildi, tamamen siyasi bir belgeydi."*²⁰⁷ Rusya temsilcisinin süreçle ilgili Azerbaycan tarafına yönelik ileri sürdüğü fikirler onun subjektifliğini ortaya koymuştur. Bişkek Protokolü'ne yönelik yaklaşım Azerbaycan'da tek yönlü olmamış, bu belge ile ilgili uzun süre tartışmalar sürmüştür. Fakat Azerbaycan tarafının bu belgeyi değişiklikler edilmesinden sonra imzalaması Kazimirov'a göre her ne kadar anlam ifade etmese de Azerbaycan'ın sürecin sonraki dönemlerinde hakkını savunması için büyük önem arz etmiştir. Öyle ki Azerbaycan belgede "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" ifadesinin yer almasına izin vermemiş, Dağlık Karabağ'ın Ermeni topluluğu ile birlikte Azerbaycanlı topluluğunun da söz sahibi olduğu yinelemiştir. Fakat Bişkek Protokolü'ne eklenen notta Azerbaycanlı topluluğunun temsilcisi olarak belirtilen Nizami

²⁰⁴ Azerbaycan Milli İmler Akademisi Tarih Enstitüsü, **Azərbaycan Tarixi 1941-2002 (Azerbaycan Tarihi 1941-2002)**, C. VII, Bakü, İlm, 2008, s. 271.

²⁰⁵ "Azərbaycan və Ermənistan Arasında Ateşkes Necə Elan Olunub - Bişkek Müqaviləsi (Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Ateşkes Nasıl İlan Edildi – Bişkek Anlaşması)", 12 Mayıs 2020, (çevrimiçi), 14 Kasım 2020 tarihinde https://youtu.be/rzjFC_HuH8A adresinden alınmıştır.

²⁰⁶ Vladimir Kazimirov, **Peace to Karabakh. Russia's Mediation in the Settlement of the Nagorno-Karabakh Conflict**, Çev. Alexei Zverev, Satterwaite Margret, Moskova, VES MIR, 2014, s. 206-207.

²⁰⁷ Kazimirov, a.g.e, s. 207.

Behmenov'un Bakü'de bulunmadığı belirtilmiştir.²⁰⁸ Rus uzman, Moskova Devlet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nün profesörü Sergey Markedonov, Bişkek Protokolü'nün tarafları ateşkese davet eden bir çağrı olduğunu dile getirerek, ateşkes anlaşması ile bu protokolün sık sık karıştırılmasının yanlış olduğunu vurgulamıştır. Markedonov, 3 aşamada imzalanan ateşkes anlaşmasının Bişkek Protokolü değil, tarafların bu ateşkes çağrısına verdiği yanıt olduğuna dikkat çekmiştir.²⁰⁹ 12 Mayıs 1994'de uygulanmaya başlanan ateşkesle askeri çatışmalar durdurulsa da ateşkesin ihlal edilmediği bir gün neredeyse hiç olmamıştır.²¹⁰

2.1.10. Azerbaycan Siyasetindeki Çalkantıların Savaşa Yansıması

Ermenistan-Azerbaycan savaşının gerçekleştiği 1990'lı yılların ilk yarısı her iki ülke için karmaşık siyasi ilişkiler ve amaçlar ile tarihe geçmiştir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, olayların iç yüzü siyasi literatür veya tarih kitaplarının incelenmesi ile anlaşılamayacak kadar derin ve çok yönlüdür. Çalışmamızın ana konusu Ermenistan-Azerbaycan savaşından ziyade bu savaş sonucunda kendi topraklarını terk etmek zorunda kalan insanların kaderi olduğundan Ermenilerin Azerbaycan topraklarını işgal etme sürecindeki ince detaylara varmanın araştırma konusunun dışına çıkılmasına neden olacağı düşünülmüştür. Fakat olayların basit bir etnik çatışmadan kaynaklanmadığı, bölgedeki olayların dış güçler özellikle de Rusya tarafından yönetildiği belirtilmelidir. SSCB'nin dağılmasının hemen ardından bölgenin yeniden Rus etki alanına tabi edilmesi Soğuk Savaş'ın mağlup tarafı için hayati önem taşımıştır. Batıda ise güç dengelerinin değiştiği yeni düzenden dolayı net fikrin oluşmaması, ABD ve Avrupa'nın bölgeyi Rusya kadar iyi tanınamaması ve aynı zamanda bölgeye dair sistematik bir politikasının olmayışı Rusya'nın elini kolunu açmıştır. Her iki tarafla köklü ve komplike bağlantıları olan Rusya, dönemin şartlarını maksimum derecede iyi kullanmıştır. Bu yüzdendir ki savaş sürecine şahit olan her iki ülke vatandaşları Rusya'yı dönem dönem karşı tarafı desteklemekle suçlamıştır. Özellikle Tomas de Waal'ın **Black Garden** isimli kitabında Azerbaycanlılar ve Ermenilerle yapılan çok sayılı sohbetlerden bu durumu anlamak mümkün olmuştur. Ancak silahlı çatışmanın devam ettiği bütün süreç boyunca Rusya'nın Ermenistan'a desteği çok sayıda delillerle ispatlanmıştır. Ermenilerin Türklere yönelik nefretinin ya da bunun tersininin

²⁰⁸ “Бишкекский Протокол (Bişkekский Protokol)”, 5 Mayıs 1994, (çevrimiçi), 15 Kasım 2020 tarihinde <http://www.vn.kazimirov.ru/doc9.htm> adresinden alınmıştır.

²⁰⁹ Sergey Markedonov, “Bişkek Protokolü Ateşkese Çağırın Bir Beyanattır, Diplomatik Bir Layihə Deyil (Bişkek Protokolü Ateşkese Çağırın Bir Beyanattır, Diplomatik Proje Değildir”, 15 Mayıs 2020, (çevrimiçi), 15 Kasım 2020 tarihinde <https://ordu.az/az/news/165213/biskek-protokolu-ateskese-cagiran-bir-beyanattir,-diplomatik-bir-layihe-devil-sergey-markedonovun-meqalesi-> adresinden alınmıştır.

²¹⁰ Hagani Caferli, “Ateşkesin 26 İli (Ateşkesin 26 Yılı)”, 14 Mayıs 2020, (çevrimiçi), 15 Kasım 2020 tarihinde <https://sozcu.az/at-sk-sin-26-ili/> adresinden alınmıştır.

oluşumunda, Ermeni-Azerbaycanlı etnik çatışmasının ortaya çıkmasında Rus politikasını suçlamak oldukça subjektif ve yanlıştır. Fakat Rus politikasının bu durumu her zaman sadece kendi çıkarları doğrultusunda kullandığını söylemek tarihi tecrübenin mantıksal sonucudur. Etnik çatışmanın 1988-1994 dönemi bu anlamda önemli bir tarihi ders olmuştur. Daha çatışmanın ciddi boyutlara ulaşmadığı dönemden ateşkesin elde edildiği zamana kadarki bütün gelişmelerde ve süreçte Rusya belirleyici rol oynamıştır.²¹¹

Azerbaycan Türkleri için Şuşa ve Laçın'ın işgali savaşın kaderini tamamen değişen ve olayları kontrolsüz kılan en ağır yenilgi olmuştur. Bu dönemde resmi Bakü'de siyasi istikrarın bir türlü sağlanamaması, sık sık hükümet değişikliklerinin gerçekleşmesi ve siyasi arenada kendi bireysel çıkarları doğrultusunda Rusya ile açık veya gizli işbirliğine giren askeriye üyeleri veya siyasilerin olması yenilginin en önemli nedenlerindendir. Dikkate almak gerekir ki, o dönemde Ermenistan da Azerbaycan gibi yeni bağımsızlık elde etmiş, ekonomik ve askeri açıdan da üstünlüğü olmamıştır. Böyle bir dönemde Ermenistan'ın işgalcilik politikasında başarı elde etmesinin belirleyici nedeni hem de olayların siyasi ayağı olmuştur. Azerbaycan Komünist Partisi Başkanı, Azerbaycan'ın ilk Cumhurbaşkanı Ayaz Mütellibov²¹², Moskova'nın bölgedeki gücünü dikkate alarak olaylar karşısında temkinli olmaya çalışmıştır. Bu durum Azerbaycan Halk Harekatı'nın önde gelen üyelerinin itirazına neden olmuş ve milli siyasi gücün oluşumu kaçınılmaz olmuştur. 1969'dan beri Sovyet Azerbaycan'da önemli mevkilerde görev yapmış Haydar Aliyev taraftarları da aynı dönemde aktif siyasi faaliyete katılmıştır.²¹³ Görünüşte siyasi mücadelenin 3 önemli kanadı olsa da her kanatta farklı siyasi görüşlere ve amaçlara sahip olan kişi veya kişiler mevcut olmuştur. Hocalı Katliamı'nda Rus silahlı güçlerinin doğrudan katılımı Mütellibov'un iktidarını istifaya götürmüş, onun yeniden iktidara gelme teşebbüsü ise Şuşa ve Laçın'ın kaybedilmesi ile başarısız olmuştur. Haziran ayında ülkede ilk demokratik seçimlerin gerçekleştirilmesi ve Azerbaycan Halk Cephesi Partisi Başkanı Ebülfez Elçibey'in iktidara gelişi²¹⁴, Rus etkisinin azalacağı konusunda umutları yeşertmiştir. Rus silahlı birliklerini ülkeden çıkararak²¹⁵ en önemli başarısına imza atan AHCP yönetimi, dış güçlerden ve ülkenin iç kaosundan beslenen

²¹¹ Nazim Ceferov, Araz Aslanlı, "Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya", **Ermeni Araştırmaları**, No: 53, 2016, s. 242.

²¹² 8 Eylül 1991.

²¹³ Rasim Musabeyov, "Qarabağ Münaqişəsi və Azərbaycanın Demokratikləşmə (Karabağ Çatışması ve Azərbaycan'da Demokratikləşmə)", **The Limits of Leadership: Elites and Societies in the Nagorny Karabakh Peace Process**, İsviçre, Accord, No: 17, 2005, s. 63.

²¹⁴ 7 Haziran 1992.

²¹⁵ Azadlıq Radyosu, "Rus Qoşunları Azərbaycandan Necə Çıxarıldı? (Rus Güçləri Azərbaycan'dan Nasıl Çıkarıldı?)", 3 Mart 2014, (çevrimiçi), 15 Kasım 2020 tarihinde <https://www.azadliq.org/a/25283776.html> adresinden alınmıştır.

güçlerin karşısında duramayarak parçalanmıştır. Haydar Aliyev'in hakimiyete gelmesinden sonra OHAL'ı uzatarak daha da sertleştirmesi²¹⁶ ve merkeze tabi olmaktan kaçınan güçlerin nötrleştirilmesi²¹⁷ ilk izlenim olarak her ne kadar anti demokratik olsa da mevcut şartlarda alternatif yönetim şeklinin yani demokrasinin mümkünlüğü ve pragmatikliği tartışılabilir. Haydar Aliyev yönetiminin ilk yıllarında kapalılığın yüksek düzeyi, Azerbaycan siyasi literatürünün dönemin basınından beslenememesi ve dolayısıyla tek yönlü olması araştırma konusunda zorluklar oluşturmuştur. Fakat top yekun olarak 1991-1994 yılları içinde yani savaşın mevcut olduğu yıllarda Azerbaycan'ın siyasi istikrarsızlığı, karşı tarafın ve bölgeyi kontrol altında tutmak için imkanlarını ortaya koyan Rusya'nın elini güçlendirmiştir. 11 Kasım 1991 – 3 Şubat 1998 yıllarında Ermenistan'da hükümet değişikliğinin olmaması²¹⁸, Levon Ter-Petrosyan'ın iktidarda olması bu açıdan Ermenistan için olumlu sonuçlar oluşturmuştur. 2020 Ermenistan-Azerbaycan savaşından hemen sonra ülkesinin iç savaş tehlikesinden kaçınması gerektiğini büyük bir kararlılıkla savunan eski Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın 1990'lı yıllarda Azerbaycan'ın içinde olduğu durumdan ders aldığını göstermiştir.²¹⁹ Bütün bunlarla birlikte Azerbaycan topraklarının işgal altında kaldığı 30 yıla yakın bir süre içinde maalesef dönemin sistematik bir şekilde araştırılması ve karanlık noktaların açıklığa kavuşturulması yerine, iç politikada aktif olan geçmiş ve güncel siyasi grupların tek yönlü suçlamaları son bulmamıştır.

2.2. Ermenistan-Azerbaycan Çatışmasının Sonucunda Göç Hareketleri ve İç Göçün Azerbaycan Demografik Yapısına Etkileri

1991'de bağımsızlığını kazanarak dünyanın siyasi haritasında egemen ülke olarak yerini alan Azerbaycan Cumhuriyeti, dönemin şartları dolayısıyla siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel olarak da büyük bir değişimin içine girmiştir. Bu köklü değişim süreci, ülkenin nüfus yapısını büyük ölçekte etkilemiştir. Çalışmanın bir önceki bölümlerinde de belirtildiği gibi siyasi çalkantıların, savaş ve işgal sürecinin, aynı zamanda büyük bir ekonomik krizin tam ortasında kalan Azerbaycan, demografik sorunlarla baş etme konusunda zorluklar yaşamıştır.

²¹⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, "Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi'nin 666 Sayılı Kararı", 29 Temmuz 1993, (çevrimiçi), 15 Kasım 2020 tarihinde <http://www.e-qanun.az/framework/8501> adresinden alınmıştır.

²¹⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, "Azerbaycan Milli Meclisi'nin 989 Sayılı Kararı", 22 Mart 1995, (çevrimiçi), 16 Kasım 2020 tarihinde <http://www.e-qanun.az/framework/9205> adresinden alınmıştır.

²¹⁸ Hatem Cabbarlı, "Ermenistan Cumhuriyeti'nin Siyasal Dönüşüm Süreci", **Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi**, C. IV, No: 1, 29 Mayıs 2020, s. 129.

²¹⁹ "Levon Ter Petrosyan: İç Savaş Tehlikesinden Kaçınmalıyız", 10 Kasım 2020, (çevrimiçi), 12 Kasım 2020 tarihinde <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/24857/levon-ter-petrosyan-ic-savas-tehlikesinden-kacinmaliyiz> adresinden alınmıştır.

Bu bağlamda, çalışmanın ana konusu olan zorunlu iç göçlerin hangi şartlar altında gerçekleştiğini irdelemek için öncelikle savaşın yol açtığı yıkımlar gözden geçirilmelidir.

1988-1994 yılları içinde Ermenistan silahlı güçlerinin Azerbaycan'a yönelik askeri saldırılarıyla ile Azerbaycan topraklarının beşte birinin işgal edilmesi, sadece Azerbaycan için değil tüm bölge için yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. 1988 yılından başlayan süreç içinde yüz binlerce insanın büyük baskılar sonucu Ermenistan'dan Azerbaycan'a göç etmesi, sonrasında ise savaş ve işgal süreci nedeniyle ülkede bir milyona değin kaçkın ve mecburi göçkün nüfus oluşmuştur. Azerbaycan'ın 62 il ve ilçesinde, 1600'den fazla yerleşim noktasında geçici olarak iskan eden mecburi göçkünlerin yanı sıra işgal edilmiş bölgelerle sınırı olan topraklarda da güvenlik sorunu nedeniyle 100 binden fazla insan daimi yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Bu insanlar genel olarak Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Ağcabedi, Ağstafa, Füzuli, Terter, Goranboy, Gədəbəy, Gazax ve Tovuz illerinde cephe hattına yakın bölgelerden göç etmeye mecbur olmuştur.²²⁰ Dağlık Karabağ ve çevresinin işgali ile oluşan maddi hasarın toplam tutarını hesaplamak mümkün değildir. Özellikle benzersiz kültürel yapıların tahrip ve mahvedilmesi sadece Azerbaycan için değil tüm dünya için kayıp anlamına gelmektedir. İlk araştırmalara göre çatışmadan kaynaklı hasarın 60 milyar Amerikan doları olduğu belirtilmiştir.²²¹ Daha sonra kayıp ve maddi hasarların hesaplanması için oluşturulan grup, toplam hasarın 819,15 milyar dolar olduğunu açıklamıştır. İnsanların sağlığını ve yaşam şartlarını kaybetmesi, şahsi emlaklarının yıkılması, devlete sosyal ve ekonomik açıdan hasarın verilmesi, ekoloji ve doğal servetlere yönelik sorumsuz davranışlardan kaynaklı zarar, tarihi ve kültürel yapıların mahvedilmesi, işgale ilişkin olarak askeri harcamalar ve kayıplar hesaplanarak tahmini olarak bu rakam verilmiştir.²²² Süregelen yıllar içinde ise bu hasarın hacmi daha da büyümüştür.²²³

²²⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi resmi internet sayfası, "Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlər (Kaçkınlar ve Mecburi Göçkünlər)", t.y, (çevrimiçi), 25 Ekim 2020 tarihinde <http://supremecourt.gov.az/static/view/178> adresinden alınmıştır.

²²¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Bünyesinde Çalışmalar İdaresi, "Münaqişənin Fəsadları (Münakaşanın Fesatları)", **Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi (Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Münakaşası)**, Bakü, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2005, s. 123.

²²² "Ermənistanın Azərbaycana Vurduğu Zərərin Məbləği (Ermenistan'ın Azerbaycan'a Verdiği Hasarın Miktarı)", 22 Şubat 2020, (çevrimiçi), 21 Kasım 2020 tarihinde <https://lent.az/news/268238> adresinden alınmıştır.

²²³ 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan geniş kapsamlı savaş sırasında Azerbaycan'ın büyük şehirleri dahil olmak üzere sivil yaşam birimlerine yönelik saldırılar konuyla ilişkili olmadığından ortaya çıkan hasara dair verilere atıfta bulunulmamıştır.

2.2.1. Dağlık Karabağ ve Çevresi İşgallerinin İnsani Açıdan Olumsuz Sonuçları

Bağımsızlığın ilk yıllarında - 1991-1994 yılları içinde Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde ve diğer sınır bölgelerinde gerçekleşmiş savaş sonucunda 11 bin 557 Azerbaycan askeri şehit olmuştur.²²⁴ Bu süreç içinde toplam 20 binden fazla Azerbaycan vatandaşı hayatını kaybetmiş, 50 bin kişi yaralanmış, binlerce insan esir alınmış veya kaybolmuştur. 900'den fazla yaşam alanı, 1025 eğitim, 798 sağlık, 1510 medeniyet müessesesi yok edilmiştir.²²⁵ Savaş sonucu hayatını kaybedenlerin tahminen 2700'ü 20 yaşa kadar, 2700'ü ise 40 yaştan yukarı yaşta olanlar olmuştur. 20-45 yaşları arasında 15 000'e kadar insan hayatını kaybetmiştir ki, bu da Azerbaycan'ın demografik profilini ciddi anlamda olumsuz etkilemiştir.²²⁶ Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik askeri tecavüzü sonucunda insan hakları toplu ve kaba bir şekilde ihlal edilmiştir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi²²⁷, Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme²²⁸, İşgencelere ve diğer Zalimane, Gayrı İnsani ve Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşme²²⁹, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme²³⁰, Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme²³¹, Çocuk Haklarına Dair Sözleşme²³² gibi

²²⁴ “Qarabağ Müharibəsi (Karabağ Savaşı)”, 14 Şubat 2019, (çevrimiçi), 27 Ekim 2020 tarihinde <https://www.ens.az/az/qarabag-muharibesi> adresinden alınmıştır.

²²⁵ Şahbaz Muradov, Cengiz Bakış, **Azərbaycan Respublikasında Etno-Demografik Proseslər: Tarixi Dəyişikliklər və Realqlar (Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Etno Demografik Süreçler: Tarihi Değişiklikler ve Gerçeklikler)**, Bakü, Azerbaycan Milli İlmmler Akademisi Ekonomi Enstitüsü, 2013, s. 40.

²²⁶ Aybeniz Gasıмова, **Ермәнистанının Силahlı Тесавүзү Нәтичесиндә Азәрбајҹанının Мәруз Qaldığı İtki və Тәләфатların Qiymәtlәndirilmәsi (Ermenistan'ın Silahlı Tecavüzü Neticesinde Azerbaycan'ın Maruz Kaldığı Kayıp ve Telefathların Değerlendirilmesi)**, Bakü, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, 2017, s. 23.

²²⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi resmi internet sayfası, “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”, t.y, (çevrimiçi), 15 Kasım 2020 tarihinde <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/203-208.pdf> adresinden alınmıştır.

²²⁸ İstanbul Bilgi Üniversitesi, İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, “Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme”, t.y, (çevrimiçi), 16 Kasım 2020 tarihinde <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/MedeniVeSiyasiHaklaraIliskinSozlesme.pdf> adresinden alınmıştır.

²²⁹ T.C. Danıştay Başkanlığı resmi internet sayfası, “İşkencenin Önlenmesine Dair Birleşmiş Milletler Sözleşmesi”, t.y, (çevrimiçi), 16 Kasım 2020 tarihinde https://www.danistay.gov.tr/upload/iskence_ve_diger_zalimane_gayri_insani_veya_kucultucu_muamele_veya_cezaya_karsi_sozlesme.pdf adresinden alınmıştır.

²³⁰ Türkiye Büyük Millet Meclisi resmi internet sayfası, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme”, 16 Kasım 2020 tarihinde <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c016/tbmm22016089ss0148.pdf> adresinden alınmıştır.

²³¹ İstanbul Bilgi Üniversitesi, İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, “Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme”, t.y, (çevrimiçi), 16 Kasım 2020 tarihinde

uluslararası hukukun temel norm ve prensiplerini oluşturan belgelerin yükümlülükleri Ermenistan tarafından ihlal edilmiştir. Ermenistan ayrıca 18 Ekim 1907 tarihli Karada Savaş Yasalarına İlişkin Lahey Sözleşmesi'nin (IV. Sözleşme)²³³, 12 Ağustos 1949 tarihli Cenevre Sözleşme'sinin²³⁴, Uluslararası Silahlı Çatışma Kurbanlarının Korunması Hakkında 12 Ağustos 1949 Cenevre Sözleşmesi'ne Ek Protokolünün²³⁵ (1977 yıl), BM Genel Kurulu Silahlı Çatışma Sırasında Kadın ve Çocukların Korunması Hakkında 14 Aralık 1974 3318. (XXIX) Kararnamesinin²³⁶ hükümlerini hiçe saymıştır.²³⁷

Savaş sırasında 54'ü çocuk, 323'ü kadın, 410'u yaşlı olmak üzere 4852 Azerbaycan Türkü kayıplara karışmıştır. İlk zamanlar bu insanların tümünün kaderiyle ilgili hiçbir bilgi olmamış, daha sonra onlardan 1368'i esirlikten kurtulmuştur. Esirlikten kurtululardan 169'u çocuk, 338'i kadın, 286'sı ise yaşlı insanlar olmuştur. O dönem Ermenistan tarafından esir alındığı bilinen 783 kişi ise Azerbaycan'a geri gönderilmemiştir. Uluslararası Kızılhaç Örgütü'nün verdiği bilgilere göre 439 Azerbaycan Türkü esir tutulduğu sırada hayatını kaybetmiştir. 1 Ekim 2020 resmi verilerine göre ise Dağlık Karabağ çatışması ile ilişkin 3 bin 890 kişi kayıp olarak kayda alınmıştır. Bu kişilerin 872'sinin esir alındığına dair bilgi alınmıştır. 1480 kişinin ise esirlikten kurtarıldığı belirtilmiştir.²³⁸

<https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/IrkAyrimciligininOrtadanKaldirilmasinadaDairSozlesme.pdf> adresinden alınmıştır.

²³² UNICEF Türkiye Milli Komitesi, “Çocuk Haklarına Dair Sözleşme”, t.y, (çevrimiçi) 15 Kasım 2020 tarihinde

https://www.unicefturk.org/public/uploads/files/UNICEF_CocukHaklarinaDairSozlesme.pdf adresinden alınmıştır.

²³³ Library of Congress, “Convention Respecting The Laws and Customs of War on Land”, t.y, (çevrimiçi), 17 Kasım 2020 tarihinde <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000001-0631.pdf> adresinden alınmıştır.

²³⁴ Birleşmiş Milletler Resmi Sayfası, “Geneva Convention Relative to The Protection of Civilian Persons in Time of War of 12 August 1949”, t.y, 17 Kasım 2020 tarihinde https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.33_GC-IV-EN.pdf adresinden alınmıştır.

²³⁵ Uluslararası Kızıl Haç Komitesi resmi internet sayfası, “Protocols Additional to The Geneva Conventions of 12 August 1949”, Mayıs 2010, (çevrimiçi), 17 Kasım 2020 tarihinde https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc_002_0321.pdf adresinden alınmıştır.

²³⁶ Birleşmiş Milletler resmi internet sayfası, “Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict”, t.y, (çevrimiçi), 17 Kasım 2020 tarihinde https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.19_declaration%20protection%20women%20armed%20conflict.pdf adresinden alınmıştır.

²³⁷ Elhan Süleymanov, Vurgun Süleymanov, **Ermənistanın Azərbaycana Qarşı Silahlı Təcavüzü və İşğalın Ağır Nəticələri (Ermenistan'ın Azerbaycan'a Yönelik Silahlı Tecavüzü ve İşğalın Sonuçları)**, Bakü, CBS, 2012, s. 56-57.

²³⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Esir, Rehin ve Kayıp Kişilere İlişkin Devlet Komitesi, “İstatistiki Bilgiler”, 1 Ekim 2020, (çevrimiçi), 21 Kasım 2020 tarihinde <http://www.human.gov.az/az/view-page/27/%C6%8FS%C4%B0R%2C+G%C4%B0ROV+V%C6%8F+%C4%B0TK%C4%B0N+D%C3%9C%C5%9EM%C3%9C%C5%9EL%C6%8FR#.X7jMIGUzbiU> adresinden alınmıştır.

2.2.2. Kaotik ve Kontrol Edilemeyen Göçlerin Neden Olduğu Sorunlar

Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden elde etmesi, onu uluslararası ilişkilerin ve uluslararası sistemin öznesine dönüştürmüştür. Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti göç hareketlerinde göçmen alan ve veren ülke olarak tanınmıştır. Ancak Azerbaycan'ın göç süreçlerine katılımını onun bağımsızlık elde etmesi ile bağlamak doğru değildir, ülke daha öncesinde de SSCB çerçevelerinin içinde göç süreçlerinin aktif öznesi olmuştur. SSCB'nin dağılması, yeni göç hareketlerinin oluşumunu beraberinde getirmiş, Sovyet yönetimi döneminde ortaya çıkan göç süreçlerine yeni özellikler kazandırmıştır. Belirtmek gerekir ki, Azerbaycan SSCB'nin içinde olduğu dönemde de göçmenlerin kabul edilmesi konusunda belirli bir tecrübeye sahip olmuştur. Özellikle komşu Ermenistan ve Gürcistan'dan gelen göçler, Sovyet ekonomik sisteminin bir parçası olarak kabul görmüştür.²³⁹ Göç süreçleri ile ilgili alınan kararlar tek bir devlet içinde gerçekleştirilen kompleks hareketler olarak değerlendirilmiştir.²⁴⁰ 1980'lerin ikinci yarısı - 1990'ların birinci yarısında yaşanmış olaylarla birlikte Azerbaycan'a yönelik göç akını, alışagelmışin dışında oldukça büyük bir süreç olarak ortaya çıkmış ve sonuç olarak cumhuriyetin sosyoekonomik ve siyasi durumunu negatif yönde etkilemiştir. Aynı şekilde bu dönemde ülkenin dışarıya büyük bir göç vermesi öngörülebilir, doğal bir süreç olmuştur. Nüfusun bir kısmının kaderinin bu yönde değişmesi yani onların başka ülkelere göç etmeleri sosyopolitik gerilimin hafifletilmesi açısından kısa vadede kısmen olumlu sonuçlara sebebiyet vermiş olsa da uzun vadede bu durumun negatif bir süreç olduğu anlaşılmıştır. Azerbaycan'da devletçiliğin zayıf olduğu, aynı zamanda göç süreçlerin düzenlenmesi açısından gerekli bir hukuki zeminin olmadığı dönemde Azerbaycan'a gelen göç hareketinin yoğun bir hal alması ile kontrol edilemez bir süreç olmuştur. Sürecin kontrol edilmesinde hukuki alt yapıdan ziyade hükümetin kararları büyük rol oynamış, zorunlu iç ve dış göç hareketlerinin sonucunda oluşmuş nüfusa dair Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin Statüsüne İlişkin Kanun 1999 senesinde kabul edilmiştir.²⁴¹ Göç akını büyük anlamda homojen yapıları olduğu için böyle bir kontitusyonel boşluk ciddi önem arz

²³⁹ Örneğin, 1948-1952 Azerbaycan Türklerinin Ermenistann SSC'den sınır dışı edilmesi;

²⁴⁰ Şamil Garayev, Şamil Mamedov, "Азербайджан в Миграционных Процессах (Azerbaydjan v Migracionnıkh Prochessakh)", *İrs*, C. VII, No: 19, 2006, s. 12.

²⁴¹ "Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin (Ölkə Daxilində Köçürülmüş Şəxslərin) Statusu Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Kaçkın ve Mecburi Göçkünlərin (Ülkə İçinde Yerinden Olunmuş Kişilerin) Statüsü Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu", 21 Mayıs 1999, (çevrimiçi), 17 Kasım 2020 tarihinde <https://migration.gov.az/content/pdf/71243a36977f8eef0e2b7d40548635d6.pdf> adresinden alınmıştır.

etmemiştir.²⁴² Öyle ki 1990'lı yıllarda gelen göç dalgasının en büyük kısmını Türkler teşkil etmiştir. Ermenistan'dan zorla kovulan Azerbaycan Türkleri, Özbekistan'dan gelen Ahıska Türkleri ve geçmiş Sovyetler Birliği ülkelerinden özellikle Gürcistan'dan kendi vatanlarına dönen Azerbaycan Türkleri yerli vatandaşlarla uyum içerisinde olmuş ve büyük bir adaptasyon sorunu yaşamamıştır. Gürcistan'da milliyetçi Gamsahurdiya'nın Cumhurbaşkanı vazifesine gelmesinden sonra kabul edilen 16 Temmuz 1991 tarihli Gürcistan Cumhuriyeti'nde Göç Süreçlerinin Ayarlanması Hakkında Kanun, Gürcistan'da yaşayan Gayri Gürcü azınlıkların özellikle de Azerbaycan Türklerinin baskı görerek ülkeyi terk etmesine neden olmuştur.²⁴³ Bu bağlamda, Gürcistan'la ilişkilerin iyi düzeyde olması ve diğer siyasi nedenler dolayısıyla Gürcistan'dan gelen göçler yeterince araştırılmamıştır. Göç hareketlerinin yoğunlaşması doğal olarak işsizliğe, sosyal gerilimlere ve diğer sorunlara yol açmıştır. Tüm bunlara rağmen dış göçlerin neden olduğu problemler zorunlu iç göç hareketleri sonucu meydana gelen sorunların yanında neredeyse hafif kalmıştır.

2.2.3. Kaçkın Nüfusa İlişkin İstatistik Veriler

Ermenistan SSC'den sınırdışı edilen Azerbaycan Türklerinin büyük bir kısmı Azerbaycan'da kaçkın nüfusa dönüşmüştür. Etnik çatışma sonucu Özbekistan'dan gelen Ahıska Türkleri de kaçkın nüfusa eklenmiştir. 1996 senesine kadar gelen göçmen-kaçkın nüfusun 196 845'ni etnik Azerbaycan Türkleri, 51 549'nu ise Özbekistan'dan gelen Ahıska Türkleri teşkil etmiştir.²⁴⁴ Bu istatistik Ermenistan'dan gelen kaçkınların sayısı ile ilgili sadece bir versiyondur. Başka bir olası versiyona göre "1988-1989 yıllarında resmi verilere göre komşu ülkelerden Azerbaycan'a 219,776 kişi gelmiştir."²⁴⁵ Sayılar arasındaki farkı açıklamak dönemin muhasebeye alma konusundaki zorluklarıyla ilgili olarak hiç kolay değildir, çünkü Ermenistan'dan gelen kaçkınların istatistiği siyasi bir konu olmuştur. Tüm bunlara rağmen Azerbaycanlı uzmanların söylediklerine veya Azerbaycan mediasında yer alan yazıların büyük bir kısmına göre kaçkın sayısının 200-250 bin arasında değiştiğini söylemek mümkündür. Azerbaycan resmi kaynaklarında da bu rakam 250 bin olarak

²⁴² Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kaçkın ve mecburi göçkünlere yönelik politikası ile ilişkin bilgiler ilerleyen kısımlarda verilmiştir.

²⁴³ Kamuran Ramazanlı, **Borçalı: Dünən, Bu Gün və Sabah (Borçalı: Dün, Bugün ve Yarın)**, Bakü, Adiloğlu, 2009, s. 41.

²⁴⁴ United States Committee for Refugees and Immigrants, "U.S. Committee for Refugees World Refugee Survey 1997 – Azerbaijan", 1 Ocak 1997, (çevrimiçi), 17 Kasım 2020 tarihinde <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=printdoc&docid=3ae6a8af30> adresinden alınmıştır.

²⁴⁵ Sergey Romyanchev, "Беженцы и Вынужденные Переселенцы в Азербайджане: Политический Контекст (Bejençhı i Vınujdennıye Pereselençhı v Azerbaydjane: Politicheskiy Kontekst)", КАРИМ ВОСТОК (KARİM VOSTOK), 2013, s. 2.

gösterilmiştir.²⁴⁶ İlk aşamada oluşan karışıklıklar nedeniyle kaçkın nüfusun kayda alınması konusunda aksaklıklar olmuştur. 1991'de Azerbaycan Yüksek Sovyeti, elinde kimlik belgesi olan kaçkınların sayımının gerçekleştirilmesi konusunda karar almıştır. Karar gereğince, Bakü'de 84 785 kişi (18 820 aile), Gence'de 18 337 kişi (3 966 aile), Sumgayıt'ta 18 355 kişi (2 966 aile) kaçkın olarak kayıtlara geçmiştir. Ayrıca Şemkir'e bağlı köylerde 13 800 kişi (2 700 aile), Göygöl'de 19 351 kişi (3 850 aile), İsmayılı'da 3 596 kişi (745 aile), Goranboy'da 2 697 kişi (657 aile) kaçkın olduğu belirlenmiştir. 1993 yılının Mayıs ayına kadar Ermenistan'dan gelen kaçkınlar Azerbaycan'ın 56 şehir ve ilçesinde iskan etmiştir.²⁴⁷

Milliyetçiliğin baş kaldırdığı 1980-1990'lı yıllarda, Gürcistan'da yaşayan birçok Azerbaycan Türkü Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Örneğin, 1990-1995 yıllarında 20,2 bin kişi Gürcistan'dan Azerbaycan'a gelmiştir. Daha sonraki senelerde ise Azerbaycan Türklerine yönelik tutumun yumuşaması ile göç edenlerin sayısında düşüş gözlemlenmiştir. 2001-2005 yıllarında Gürcistan'dan Azerbaycan'a 1,1 bin, 2006-2010'da 966, 2011-2015'de 1.972 kişi göç etmiştir.²⁴⁸ Ülkenin kısa süre içinde bu kadar göç kabul etmesine bir de Dağlık Karabağ Savaşı sonucunda oluşan zorunlu iç göç hareketleri eklenmiştir. Azerbaycan hükümeti kaçkın ve mecburi göçkünlerin barınması için yeterli konuta ve maliye gücüne sahip olmamıştır. Savaş döneminde Azerbaycan, ekonomik düşüşün neden olduğu 3-4 basamaklı enflasyonla baş etmek zorunda kalmıştır.²⁴⁹ Sovyet ekonomisinden bağımsızlaşan ulusal ekonomi, savaşın finansal boyutları ile birlikte mecburi göçkünlerin sorunlarını halledemez duruma gelmiştir. Bu yüzden de kaçkın ve mecburi göçkünlerin büyük bir kısmı çadır kamplarına, çamur kulübelerine sığınmıştır. 1998'de kabul edilen Vatandaşlık Yasası ile 1988-1992 yılları içinde Azerbaycan'a gelen kaçkınlarla vatandaşlık verilmiştir. Kanunun 5. Maddesinin 1. Fıkrasının 2. kısmına göre 1 Ocak 1988 – 1 Ocak 1992 tarihleri arasında Azerbaycan'a gelerek burada iskan eden kaçkınlar, yani vatandaşlığı olmayan kişiler, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin vatandaşı olmuştur.²⁵⁰ Böylelikle tahminen 200 bin

²⁴⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi resmi internet sayfası, "Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlər (Kaçkınlar ve Mecburi Göçkünlər)", t.y, (çevrimiçi), 25 Ekim 2020 tarihinde <http://supremecourt.gov.az/static/view/178> adresinden alınmıştır.

²⁴⁷ Okan Yeşilot, *Реванские Тюрки (Revanskiye Tyurki)*, İstanbul, Yeditepe, 2016, s. 156-157.

²⁴⁸ Neriman Paşayev, Zakir Eminov, Nizami Eyyubov, "*Azərbaycan Respublikasının İqtisadi, Sosial və Siyasi Coğrafiyası (Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Coğrafiyası)*", Bakü, Çırag, 2010, s. 449-450.

²⁴⁹ Tabib Hüseyinov, "Return and its Alternatives: A Case Study on The Armenian-Azerbaijani Conflict", *Forced Displacement in The Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives*, Londra, Conciliation Resources, Ağustos 2011, s. 35.

²⁵⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, "Azərbaycan Respublikası Vətəndaşlığı Haqqında Qanun (Azerbaycan Cumhuriyeti Vatandaşlığı Hakkında Kanun)", 30 Eylül 1998, (çevrimiçi), 17 Kasım 2020 tarihinde <http://e-qanun.az/framework/3187> adresinden alınmıştır.

Ermenistan'dan gelen Azerbaycan Türkü ve 50 bin Özbekistan'dan gelen Ahıska Türkü vatandaşlık elde etmiştir. Aynı zamanda söz konusu yasa, vatandaşlığı kabul etmenin gelecekte onların kendi topraklarına geri dönme haklarının ellerinden alınmadığını onaylamıştır. Ermenistan'a dönüşün çok düşük bir olasılık olduğu kabul edildiğinden bu yasanın kaçkınların topluma entegre edilmesi konusunda önemli yere sahip olmuştur.²⁵¹

2.2.4. Azerbaycan Dış Göç Hareketleri

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'dan göç etmenin nedenleri oldukça farklılık göstermiştir. Bu nedenler öncelikle niceliksel ve niteliksek olarak yeni bir devletin oluşturulması ile ilgili meydana gelmiştir: milletler arası çatışmalar, yönetim sistemindeki köklü değişikliklerin yol açtığı problemler²⁵², sosyoekonomik sorunlar. Bahsedilen sorunların sonuncu grubu işçi göçmen kategorisinin oluşumunda büyük bir etken olmuştur. İşçi göçü büyük ölçekte ekonomik krizler (ülke ekonomisinin zor bir dönemden geçmesi) veya işsizlik oranının aşırı seviyeye ulaşması sebebinden kaynaklanmıştır. 1990'lı yıllarda Azerbaycan'ın karşı karşıya kaldığı zorluklar, işçi göçünün sürekliliğine neden olmuştur. Dolayısı ile Azerbaycan'dan giden işçi göçünün büyük bir kısmını Rusya Federasyonu kabul etmiştir. Sürecin ölçeği ve yoğunluğu, bugün bile Azerbaycan'dan gelen göçmenlerin Rusya pazarlarında belli bir yer elde etmesine katkı sağlamıştır.²⁵³ Bu dönemde özellikle Rusça konuşan ülke vatandaşlarının büyük bir kısmı ülkeden ayrılmıştır. Bu nüfusun içinde Ruslar, Ermeniler ve Yahudiler de olmuştur. Rusya'nın oldukça büyük bir bölgeye yayılması, burada iş imkanlarının diğer post-Sovyet ülkelerine kıyasla oldukça fazla olması, uzun süre aynı sistem dahilinde yer alındığı için kültürel açıdan yakınlık gibi özellikler bu ülkeyi göçmenler için daha çekici kılmıştır. 1989 senesinden sonra Azerbaycan'da Rusların sayısı 250,6 bin kişi veya yüzde % 63,9 azalarak, 1999'da ise onların sayısı tüm ülke vatandaşları içinde yüzde % 1,8'lik bir paya sahip olmuştur.²⁵⁴ Göç istatistiklerine göre 1990-1995 yılları içinde Azerbaycan'dan Rusya'ya 205,4 bin, 1996-2000 yılları içinde ise 45,2 bin kişi göç etmiştir. Bu göçmenler içinde sadece Ruslar değil, Ermeniler, Ukraynalılar ve aynı zamanda da çok

²⁵¹ Hüseynov, a.g.e, s. 35.

²⁵² Birçok insan Sovyet yönetimi döneminde mevcut olan sisteme bağlı kalmak istemiş, bu sistemin Rusya kaynaklı olduğuna inanmıştır.

²⁵³ Garayev, Mamedov, a.g.e, s. 13.

²⁵⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti İstatistikler Komitesi. **Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri (Azerbaycan'ın Demografik Göstergeleri)**, Bakü, Azerbaycan Cumhuriyeti İstatistikler Komitesi, 2017, s. 54.

sayıda Azerbaycan Türkleri olmuştur.²⁵⁵ Azerbaycan'dan giden göçmenler için en cazip ülkeler Rusya, Ukrayna, Kazakistan, İsrail, Almanya ve Türkiye olmuştur.²⁵⁶

Aynı zamanda Dağlık Karabağ bölgesi hariç Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde yaşayan etnik Ermenilerin büyük bir kısmı da Azerbaycan'dan göç etmiştir. Sovyetlerin Azerbaycan'da sonuncu nüfus sayımına göre 1989'da ülkede 390,500 Ermeni yaşamıştır. 1999 yılında bağımsız Azerbaycan'ın yaptığı ilk nüfus sayımına göre ülkede olan 120,700 etnik Ermeni kayıt altına alınmıştır. 2009 senesinde ikinci nüfus sayımında Ermenilerin sayısı 120,300 olarak belirlenmiştir.²⁵⁷ İstatistik verilerden 1990'lı yıllarda 270 bin Ermeninin Azerbaycan'ı terkettiği görünmektedir. Bazı kaynaklarda 1990'lı yılların başından itibaren Azerbaycan'ı terk eden Ermeni sayısının 300 bin olduğu, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinden Ermenistan'a göç eden Ermenilerin bir kısmının ise geri döndüğü bildirilmiştir. Tüm bunlarla birlikte 2015 sayımına göre işgal edilmiş Azerbaycan topraklarında nüfus 150,932 kişiye ulaşmıştır ki, Ermeniler bu nüfus içinde ezici çoğunluğu oluşturmuştur.²⁵⁸ Bu konuda dikkate alınması gereken çok önemli bir husus vardır: 1989 nüfus sayımında Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenilerle ilgili veriler doğrudan alınmış olsa da bağımsızlık döneminde işgal nedeni ile Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenilerin nüfus sayımı doğal yollarla gerçekleştirilememiştir.²⁵⁹ Aynı zamanda Azerbaycan Cumhuriyeti'nde nüfusa alma sırasında vatandaşların milliyeti onların kendi beyanına esasen gerçekleştirilmiştir. Milletler arası gerilimden kaynaklı olarak bazı Ermeniler milliyetlerini beyan ederken yanlış bilgi vermiş, dolayısıyla istatistiksel hatalar ortaya çıkmış olabilir. Azerbaycan'da özellikle de başkent Bakü'de 20-30 bin Ermeninin yaşadığı faktiki olarak bilinmektedir. Devlet resimleri ve milletvekilleri yaptıkları açıklamalarda sık sık Azerbaycan vatandaşlarının arasında yeterince Ermeninin olduğunu dile getirmiştir. Örneğin, 2011'de Azerbaycan'ın Rusya Büyükelçisi Polat Bülbüloğlu, gazetecilerin sorularını yanıtlarken, *“Bugün Azerbaycan'da 30 bine yakın Ermeni yaşamaktadır. Bu, birlikte yaşamının mümkün olduğunu gösteriyor”*

²⁵⁵ Paşayev, Eminov, Eyyubov, a.g.e, s. 55.

²⁵⁶ Azer Allahverenov, Resmiye Aliyeva, Turkhan Sadıgov, **Социальные Последствия Эмиграции Исельско-Городской Миграции Вцентральной и Восточной Европе (Sochialniye Posledstviya Emigrachii i Selsko-Gorodskoy Migrachii v Chentralnoy i Vostochnoy Yevrope)**, [Rapor], Azerbaycan, Avrupa Komisyonu, 2012, s.2.

²⁵⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti İstatistikler Komitesi, “Əhalinin Milli Tərkibi (Nüfusun Milli Yapısı)”, 2009, (çevrimiçi), 17 Kasım 2020 tarihinde https://www.stat.gov.az/source/demography/az/001_11-12.xls adresinden alınmıştır.

²⁵⁸ Minority Rights Group International, “World Directory of Minorities and Indigenous Peoples - Nagorny Karabakh (Unrecognised State)”, Nisan 2018, (çevrimiçi), 22 Kasım 2020 tarihinde <https://www.refworld.org/docid/4954ce4b23.html> adresinden alınmıştır.

²⁵⁹ Ermenistan yönetiminin Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarında nüfusu illegal yollarla artırdığına dair deliller vardır. Bu konuya ilerleyen kısımlarda değinilmiştir.

ifadelerini kullanmıştır. Fakat onlardan çok azı milliyetini beyan ederken Ermeni olduğunu dile getirmiştir. Bunun bir diğer nedeni ise onların Ermeni kimliğine bağlı kalmak istememesidir.²⁶⁰ Bununla birlikte belirtilmelidir ki, Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmesi, bu döneme kadar hayatlarını Azerbaycan vatandaşı olarak sürdürmüş Ermenilerin de haklarının ihlal edilmesi anlamına gelmiştir. Özellikle Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve diğer işgal edilmiş bölgelerinde yaşayan Ermeniler, birçok doğal hakkını kaybetmiştir. Örneğin, onlar Ermenistan veya Rusya'nın himayesini kabul etmeden yurt dışı seyahati yapamamış, herhangi bir ülkenin vatandaşlarına tanıdığı haklardan yararlanamamıştır. Onlar aynı zamanda Ermenistan tarafından başka devlet ve kuruluşlardan yardım toplamak ve diğer siyasi amaçlar için kullanılmıştır.²⁶¹

2.2.5. Mecburi Göçkünlerin Demografik Profili

Azerbaycan Devlet İstatistikler Komitesi Başkanı Tahir Budagov, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin Azerbaycan'daki Temsilcisi Guido Ambroso ile 6 Eylül 2019 tarihli görüşmesinde kaçkın ve mecburi göçkünlerle ilgili şu bilgileri vermiştir: *"Resmi istatistiklere göre, Azerbaycan nüfusunun 1,2 milyonu veya yüzde 12,4'ü kaçkın veya mecburi göçkündür. Dünyada her 122 kişiden 1'i kaçkın ve mecburi göçkün olduğu halde, Azerbaycan'da her 8 kişiden 1'i kaçkın ve mecburi göçkün hayatı yaşıyor."*²⁶² BMMYK'nın 1 Ocak 2020 tarihine olan verilerine göre Azerbaycan'da 652,326 mecburi göçkün olduğu bildirilmiştir²⁶³. Mecburi göçkünlerin yüzde 90'ı Dağlık Karabağ'ın çevresindeki işgal edilmiş illerden ülkenin diğer yerlerine göç etmiştir.²⁶⁴ Mecburi göçkün olarak ifade edilen Azerbaycan vatandaşlarının durumu diğer vatandaşlara oranla değerlendirildiği zaman, sorunların sadece bu insanların yaşamları ile sınırlanmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Öyle ki bu süreç, ülke içinde yerinden edilmiş kişilerle birlikte nüfusun diğer kısımlarını da farklı derecelerde etkilemiştir. Savaş döneminde ve sonrasında devam eden ağır sosyal ve

²⁶⁰ "Azərbaycanda Yaşayan Ermənilərin Sayı Açıqlandı (Azerbaycan'da Yaşayan Ermenilerin Sayısı Açıklandı)", 5 Mart 2014, (çevrimiçi), 21 Kasım 2020 tarihinde <https://news.day.az/society/471768.html> adresinden alınmıştır.

²⁶¹ "İşğal və Azərbaycanın Açıqaldılan Erməni Vətəndaşları (İşgal ve Azerbaycan'ın Küçük Düşürülen Ermeni Vatandaşları)", 23 Haziran 2020, (çevrimiçi), 21 Kasım 2020 tarihinde <https://report.az/analitika/i-sgal-ve-azerbaycanin-alcaldilan-ermeni-vetendaslari-serh/> adresinden alınmıştır.

²⁶² "Azərbaycandakı Qaçqın, Məcburi Köçkün və Vətəndaşlığı Olmayan Şəxslərlə Bağlı Statistik Məlumatlar (Azerbaycan'daki Kaçkın, Mecburi Göçkün ve Vatandaşlığı Olmayan Kişilere İlişkin İstatistik Bilgiler)", 6 Eylül 2019, (çevrimiçi), 22 Kasım 2020 tarihinde <https://azertag.az/xeber/1326527> adresinden alınmıştır.

²⁶³ Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, **Azerbaycan**, Bakü, www.unhcr.org, 2020, s. 1.

²⁶⁴ European Commission Humanitarian Aid, "Azerbaijan: Analysis of Gaps in the Protection of Internally Displaced Persons (IDPs)", **The UN Refugee Agency**, 2009, s. 10.

ekonomik sorunların üzerine zorunlu göçler de eklenince problemlerin çözüm sürecinde göçer maruz kalmayan vatandaşların omuzlarına da ekstra yük binmiştir. Toplumun söz konusu bölümü bu hususta bazı mülkiyet haklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Ayrıca devletin günümüze kadar devam eden mecburi göçkün politikası, gelir düzeyi itibarile ortalamanın altında olan kişilerin bazı konularda memnuniyetsizliğine yol açmıştır.²⁶⁵ Süregelen yıllar içinde nüfusun mecburi göçkün olan kısmı ile yerel nüfus arasındaki farklılık azalmış olsa da onlar toplumun en hassas sosyal grubu olarak kalmıştır.

Mecburi göçkünler kentsel bölgelerde yerel nüfusla birlikte karışık bir şekilde yaşadığı halde kırsal alanlarda daha çok il ve ilçe merkezlerinden uzak mesafelerde bulunan alanlarda yaşamıştır. Onların yerel nüfusla ilişkileri çoğunlukla dostluk temelleri üzerine kurulmuştur. Yerel nüfusun mecburi göçkünlerin içinde bulundukları duruma karşı oldukça hoşgörülü olması toplumsal huzurun en önemli elementi olmuştur. 2007’de her yaştan kadın ve erkeklerin katılımı ile yapılan değerlendirme sonucunda, mecburi göçkünlerin genellikle toplumun diğer grupları tarafından kabul gördüğü ve onların bu konuda ayrımcılık hissetmediği kanısına varılmıştır. Ayrıca bu çalışma esnasında görüşülen mecburi göçkünler de kendilerine yönelik olumsuz tavır ve davranış görmediklerini belirtmiş, bazı durumlarda ortaya çıkan negatif durumların genelde onların mecburi göçkün statüsü ile ilgili olmadığını beyan etmiştir.²⁶⁶ Hükümetin mecburi göçkünlere ve onların sorunlarına yönelik pozitif ayrımcılığı, Dağlık Karabağ ve çevresindeki illerin işgali sonucu meydana gelen kayıpların onarılması konusunda tüm halkın sorumluluk sahibi olmasını gerektirmiştir. Bu bağlamda yerel nüfus arasında hükümetin kaçkın ve mecburi göçkün politikalarına yönelik bazı anlaşmazlıklar olsa da bu durum hiçbir zaman toplumsal çatışmaya varacak seviyeye gelmemiştir. Özellikle zorunlu göçün gerçekleştiği ilk zamanlarda barınma sorunu ile karşı karşıya kalan mecburi göçkünlerin yerel nüfusa ait mülklere dahil olması ve bu durumda mağdur olan her iki tarafın çıkarlarını temin edilmesinin mümkünsüzlüğü devleti oldukça zora sokmuştur. Bu sorunların çözümü sürecinde yerel nüfusun mecburi göçkünlere karşı oldukça bilinçli davranmıştır.

Mecburi göçkünleri yaşam koşulları, gelir düzeyleri ve diğer birçok açıdan farklı kategorilere ayırarak onların sorunlarını daha kapsamlı bir şekilde irdelemek mümkündür. Zorunlu iç göçün meydana geldiği ilk yıllardan itibaren bu tür farklılıklar olmuştur. Fakat bu farklar onların içinde bulundukları süreç dolayısıyla oldukça az olmuştur. Bu yıllarda mecburi

²⁶⁵ Bu konu ile ilgili kapsamlı bilgi ilerleyen kısımlarda verilmiştir.

²⁶⁶ European Commission Humanitarian Aid, a.g.e, s. 11.

göçkünlerin hemen hepsi için en temel ihtiyaçlar konusunda bile yardım gerekmiştir. Fakat yıllar içinde mecburi göçkün gruplarının özellikleri de farklılaşmıştır. Örneğin Azerbaycanlı uzman Azer Allahverenov, çalışmalarında mecburi göçkünlerin topluma entegrasyon düzeyini baz alarak onları birkaç kategoriye ayırmıştır:

1. Toplumun diğer grupları ile ilişkileri bağlamında günlük hayata daha iyi entegre olmuş mecburi göçkünler genellikle Bakü, Sumgayıt ve ülkenin diğer büyük şehirlerinde (Gence, Mingeçevir) ikamet etmektedir. Resmi verilere göre, mecburi göçkünlerin % 47,4'i bu şehirlerde yaşamaktadır ve bu insanlar diğer mecburi göçkünlere göre toplum hayatında aktif rol oynamaktadır. Bu grup topluma iyi düzeyde entegre olmuş, aynı zamanda kimliklerini de muhafaza etmiştir.
2. Asimile olan mecburi göçkün grubu ise genellikle işgal edilmiş toprakların çevresindeki bölgelere yerleşen kesimlerdir. Yerel nüfusla geniş kapsamlı temas, karma evlilikler ve bölgenin altyapısı ile birçok açıdan yakınlık mecburi göçkünlerin farklılıklarının hissedilmeyecek seviyeye indirgemıştır. Asimile olan mecburi göçkünlerin genel mecburi göçkün sayısı içinde % 19,6'lık paya sahip olduğu tahmin edilmiştir.
3. Dağlık Karabağ çatışmasının silahlı aşamaya dönüşmediği dönemde milli zeminde gördükleri baskı yüzünden bölgeden ayrılan mecburi göçkünlerin göçü diğerlerine kıyasla daha yumşak şartlarda olduğu için onlar kompakt yaşama imkanı elde etmiştir. Acele kurulan fin evlerde yaşamını sürdürmüş bu grup kendi grup özelliklerini daha güçlü bir şekilde muhafaza ederek izole olmuştur. Bu grup mecburi göçkünlerin tahminen % 12,7'lik kısmını teşkil etmiştir.
4. Birinci Karabağ savaşının sonuçlarını ağır bir şekilde ödeyen, topraklarının bir kısmı işgal edilmiş Terter, Ağdam ve Füzuli'de yeniden inşa edilmiş yerleşim birimlerinde yaşayan mecburi göçkünler ise “geri dönenler” grubunun ilkleri olmuştur. Onların birçoğu işgal edilmiş farklı bölgelerden olsa da gelecekte mecburi göçkünlerin geri dönüşünü sorunsuz bir şekilde teşkil etmek konusunda bir rol model olacaktır. Bu kısım şu anda toplam mecburi göçkünlerin yüzde % 20,3'lük bölümüdür.²⁶⁷

Mecburi göçkünlerin 2020 itibarıyla yeniden kendi topraklarına dönme imkanı elde etmesi, hükümeti “Büyük Geri Dönüş” Politikasını geliştirme konusunda harekete geçirmiştir.

²⁶⁷ Azer Allahverenov, “The Return of Refugees and Internally Displaced People to Their Homeland: A View from Azerbaijan”, **Forced Displacement in The Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives**, Londra, Conciliation Resources, Ağustos 2011, s. 50-51.

Bu bağlamda, mecburi göçkünlerin sosyal ekonomik durumları ve onları geri dönüş konusundaki motivasyonları büyük önem arz etmiştir. Bu amaçla, çalışmanın son kısmında mecburi göçkünlerin bu isteğinin hangi düzeyde olduğu mümkün olduğunca gözden geçirilmiş, basında yer alan muvafık bilgilerle karşılaştırılmıştır.

2.3. Dağlık Karabağ Çatışmasının Hukuki Boyutu ve Uluslararası Arabuluculuk Faaliyetleri

SSCB'nin çöküşü ve bağımsız cumhuriyetlerin kurulması arefesinde Dağlık Karabağ, daha öncesinde olduğu gibi Azerbaycan sınırları içinde olmuş ve uluslararası sistemin tüm üyeleri tarafından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin arazisi olarak tanınmıştır. SSCB döneminde oluşturulan Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'nin Ermenistan Cumhuriyeti ile kurudan hiçbir ilişkisinin olmaması, Ermenilerin bölgeyi işgal ve ilhak etme planlarının karşısında engel olmuştur. Öncelikle bu bölgenin Ermenistan'a birleştirilmesi talebini ileri süren Ermeniler, sonrasında çatışmanın direkt tarafı olarak Ermenistan'ı göstermemek amacıyla bölgenin bağımsızlığını istemiştir. Dağlık Karabağ'da çatışmanın açık faza geçmediği dönemde Ermeni nüfusun çoğunlukta olması Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün yeniden ihlal edilmesi konusunda büyük riskler oluşturmuştur. Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'nin Azerbaycan yönetimi tarafından ayrımcılığa maruz kaldığına dair iddiaların gerçekliği ifade etmediğine dair güçlü sosyal ve ekonomik delillerin olmasına rağmen Ermeniler işgalcilik planlarının altını doldurmak için söz konusu iddiaları ileri sürmüştür. Azerbaycan SSC hükümeti, Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'ne yönelik her zaman özenle davranmış, bütçe hazırlandığında bile memnuniyetsizliğin oluşmaması için bu bölgeye daha çok pay ayrılmıştır. Bunun sonucunda Dağlık Karabağ, Azerbaycan'ın en önemli tarım sanayi bölgesi olarak gelişmiştir. Burada Ermenilerin kültürel gelişimleri, kendi dillerinde eğitim alma ve diğer medeni hakları sonuna kadar desteklenmiş, bu konuda hiçbir yasak getirilmemiştir. Bu durum, herhangi toplumsal çatışmayı önlemek yerine Ermenilerin etnik egoizmini körüklemiştir.²⁶⁸ Ekonomik yönden ise bölge birçok alanda hem Azerbaycan'ın genel göstergelerinden, hem Ermenistan'dan ileride olmuş, en kötü halde ise Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ile beraber göstergelere sahip olmuştur.²⁶⁹ Bölgenin işgal edildiği süre boyunca ekonomik açıdan tamamen dış kaynaklara bağlı olması, onun sosyoekonomik yönden yapaylığını ispatlamıştır. Öyle ki bu bölge

²⁶⁸ Çakmaklı, a.g.e, s. 40-42.

²⁶⁹ Nazim Mamedov, "Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində Şəxsi Yardımçı Təsərrüfatların İnkişafı (Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'nde Şahsi Yardımçı Tarımın Gelişimi)", **Tarix və Onun Problemləri (Tarih ve Onun Problemleri)**, Bakü, Bakü Devlet Üniversitesi, No: 4, 2009, s. 106.

zamanında ülkenin diğer bölgeleri ile güçlü ekonomik bağlara sahip olduğu gelişmiştir. Ermenistan'ın Sovyet döneminden itibaren mevcut olan sınırları sadece idari sınırlar olarak görmesi durumu çıkmaza sokmuştur. Ermenilerin bu iddiasının gerçek olduğunu varsayarsak ise bugünkü Ermenistan topraklarının büyük bir kısmının Azerbaycan toprakları olduğu açık bir şekilde ifade edilmelidir. Nitekim Sovyet yönetimi sırasında Azerbaycan'dan koparılarak Ermenistan'a verilen topraklara ilişkin çalışmanın daha önceki bölümlerinde kapsamlı bilgi verilmiş, çalışmanın bu kısmında ise Ermenistan ve Azerbaycan tarafının resmi yaklaşımının hangi hukuki dayanakları olduğuna dikkat çekilmiştir. Azerbaycan tarafı, Dağlık Karabağ'daki Ermeni iddialarının top yekun bir siyasi aklın mahsulü olduğunu savunarak Ermenistan'ın çatışmanın tarafı olduğunu belirtmiştir. Ermenistan ise önce taraf olarak ortaya çıkmış olsa da sonrasında kendisini bölgedeki etnik Ermenilerin destekçisi olarak ifade etmeyi tercih etmiştir. Fakat çatışmanın çözümü sürecinde Ermenistan'ın taraf olarak tanınması, Dağlık Karabağ savaşlarında Ermenistan'ın doğrudan katılımı bu tezi çürütmüştür. Ermenilerin Dağlık Karabağ'da kendi kaderini tayin etme hakkının olduğunu savunan Ermenistan, Azerbaycan topraklarında ikinci kez aynı senaryoyu oynamaya çalışmıştır. Fakat bölgeye göç politikaları sonucu gelmiş Ermeni halkının Azerbaycan topraklarında “kendi kaderini tayin etme hakkını” daha önce kullandıkları tarihi gerçekliktir.

2.3.1. SSCB Anayasası ve Uluslararası Hukuk Bağlamında Dağlık Karabağ Sorunu

SSCB Anayasası'nın 71. maddesine göre, SSCB 15 müttelik cumhuriyetten oluşmuştur ki, bu cumhuriyetlerin kuruluşunda milli faktörler esas alınmıştır. Cumhuriyetlerin içinde ise yine milli faktörler dikkate alınarak özerk cumhuriyetler, özerk vilayetler ve milli daireler oluşturulmuştur. 72. Maddeye göre ise bu birimler içerisinde SSCB'den kendi kararı ile ayrılma hakkı sadece cumhuriyetlere tanınmıştır.²⁷⁰ Dağlık Karabağ çatışması SSCB'nin iç meselesi olarak ortaya çıkmış ve uluslararası norm ve prensiplerden ziyade Sovyet hukuk sistemi içinde yapılanmıştır. Bu bağlamda, milli azınlıkların hakları Leninist bakış açısı çerçevesinde ifade edilmiş ve azınlıkların siyasileştirilmesi cumhuriyetlerin tek merkezden yönetilmesi konusunda SSCB'ye kolaylık sağlamıştır. Dağlık Karabağ, SSCB Anayasası'nın 86. Maddesi uyarınca, muhtar vilayet statüsüne sahip olmuştur. 87. Maddenin 3. Fıkrasına

²⁷⁰ Верховный Совет СССР (Verkhovnyy Sovet SSSR), Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик (Konstituchiya (Osnovnoy Zakon) Soyuzu Sovetskikh Respublik), Moskova, Политиздат (Politizdat), 1977, s. 55-57.

göre ise Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan SSC'nin içinde muhtar vilayet olduğu belirtilmiştir.²⁷¹ Muhtariyete sahip olan birimlerin içinde olduğu cumhuriyetlerden ayrılması ise söz konusu cumhuriyetin onayı olmadan mümkün olmamıştır. Ermenilerin talebi ile Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'a birleştirilmesinin, aynı zamanda bağımsızlık ilan etmesinin yasal olmadığı SSCB Anayasası'nın 78. Maddesinde tespit edilmiştir: *“Müttefik cumhuriyetin (SSCB'ye dahil olan 15 cumhuriyet) arazisi onun onayı olmadan değiştirilemez. Müttefik cumhuriyetler arasındaki sınırlar söz konusu cumhuriyetler arasında imzalanmış anlaşma ile değiştirilebilir. Bu ise SSCB tarafından onaylanmalıdır.”*²⁷² SSCB'nin, cumhuriyetlerin toprak bütünlüğü konusundaki prensipli yaklaşımını ve Ermenilerin her iki talebinin SSCB'nin mevcudluğu döneminde ileri sürüldüğü göz önünde bulundurulursa her iki teşebbüsün Anayasa'yı ihlal ederek illegal olduğunu söylemek doğrudur. Ermenistan'ın yasal olmayan davranışları, SSCB tarihe karıştıktan sonra da devam etmiştir. Müttefik cumhuriyetlerin SSCB'den ayrılma süreci (21.12.1991) Alma-ata²⁷³ Bildirgesi ile hukuki zemine oturtulmuştur ki, bu beyannamenin şartları da Ermenistan Cumhuriyeti tarafından bilinçli bir şekilde ihlal edilmiştir. Bildirgede, devletlerin her birinin diğer devletlerin toprak bütünlüğünü, aynı zamanda sınırlarının dokunulmazlığını tanıdığı ve buna saygı duyduğu vurgulanmıştır.²⁷⁴ Bağımsızlığını yeni elde eden devletlerin mevcut sınırlarının içinde tanınması konusunda kabul ettikleri bu yükümlülükler, Ermenistan'ın işgalcilik politikasına engel olmamıştır.

Azerbaycan'ın ve Ermenistan'ın bağımsızlık elde ederek uluslararası sistemin beraber haklara sahip olan üyelerine dönüşmesi, Dağlık Karabağ konusunun sadece SSCB hukuk sistemi çerçevesinde değerlendirilmesini yetersiz kılmıştır. Uluslararası hukuka göre tarafların yaklaşımının hangi düzeyde doğru olduğu araştırma konusu olmuştur. Bilindiği üzere, kendi kaderini tayin etme ilkesi uluslararası sistemde önemli yere sahiptir. BM Mevzuatı'nda ve diğer bir dize uluslararası anlaşmalarda bu prensibe yer verilmiş olsa da konunun kapsamlı açıklaması BM Genel Kurulu tarafından hazırlanmıştır. BM Genel Kurulu'nun 1514²⁷⁵,

²⁷¹ A.e, s. 66.

²⁷² A.e, s. 61.

²⁷³ “Alma-ata” Almatı adıyla tanınan şehrin eski adıdır. Kazakistan'ın eski başkenti olan Almatı, şu anda da ülkenin en fazla nüfusu olan şehridir.

²⁷⁴ Правда (Pravda), “Алма-Атинская Декларация (Alma-Atinskaya Deklaratsiya)”, 21 Aralık 1991, (çevrimiçi), 29 Kasım 2020 tarihinde <https://www.gorby.ru/userfiles/file/alma.pdf> adresinden alınmıştır.

²⁷⁵ BM Enformasyon Merkezi UNIC- Ankara, “Sömürge İdaresi Altındaki Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine İlişkin Bildiri”, 14 Aralık 1960, (çevrimiçi), 29 Kasım 2020 tarihinde https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020095937bm_38.pdf adresinden alınmıştır.

1541²⁷⁶, 2625²⁷⁷ sayılı kararnamelerinde kendi kaderini tayin etme ve kolonilerden çıkma konusuna açıklık getirilmiştir. 2625 sayılı Kararnamede kendi kaderini tayin etme hakkının tüm halklara tanındığı ve tüm devletlerin buna saygı duyması gereken bir vazife olduğu belirtilmiştir. Kaba tabirle, kendi kaderini tayin etme hakkı yalnız halklara tanınmıştır, farklı devletlerin içinde olan azınlıklar konusu ise kolonilerden ayrılma olarak nitelendirilmiştir. Ermeni halkı ise daha önce kendi kaderini tayin etme hakkını kullanarak kendi devletini kurmuştur. Kendi kaderini tayin etme ve devletin toprak bütünlüğü ilkesi arasında diyalektik uyumsuzlukların olması bu ilkelerin uygulamada da anlaşmazlıklara yol açmasına sebebiyet vermiştir. Bu konuda tarafların subjektif yaklaşımları ile birlikte dayandıkları hukuki çerçeve de önem ifade etmiştir. Dağlık Karabağ çatışması bağlamında Azerbaycan topraklarını işgal eden Ermenistan'ın uluslararası hukuku tek taraflı ihlal ettiği gerçeği bir yana dursun bu işgale hak kazandırmak amacı ile kendi kaderini tayin etme ilkesini kendine hukuki baz olarak görmesi ironik bir durum olmuştur. Çünkü bu hakkı "savunurken" yine uluslararası hukukun en önemli ilkelerinden biri olan toprak bütünlüğü ilkesini ihlal etmiştir. BM Genel Kurulu'nun 2625 sayılı Kararnamesinde, kendi kaderini tayin etme ilkesinin yanlış tafsir edilmemesine ilişkin önemli vurgular yapılmıştır:

*Yukarıda belirtilmiş şekilde halkların beraber haklara sahip olması, kendi kaderini tayin etmeye uygun davranarak ırkından, milliyetinden veya renginden bağımsız olarak bir araziye ait olan tüm halkı temsil eden hükümete sahip, egemen ve bağımsız devletlerin toprak bütünlüğünü, siyasi birliğini tam veya kısmen parçalayacak herhangi bir eyleme yetki verecek veya teşvik edecek şekilde yorumlanamaz.*²⁷⁸

Ayrıca 1 Ağustos 1975 tarihli Helsinki Nihai Senedi'nin 8. Maddesinde, kendi kaderini tayin etmenin devletlerin toprak bütünlüğü ve uluslararası hukukun diğer prensipleri ile kısıtlandığı belirtilmiştir:

Katılımcı devletler herhangi zamanda BM Mevzuatı'nın amaç ve prensiplerine ve devletin toprak bütünlüğü de dahil uluslararası hukukun normlarına uygun faaliyet

²⁷⁶ United Nations General Assembly, "Principles Which Should Guide Members in Determining Whether or not an Obligation Exists to Transmit the Information Called for under Article 73 e of the Charter", 15 Aralık 1960, (çevrimiçi), 29 Kasım 2020 tarihinde [https://www.undocs.org/A/RES/1541\(XV\)](https://www.undocs.org/A/RES/1541(XV)) adresinden alınmıştır.

²⁷⁷ United Nations General Assembly, "Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation Among States in Accordance with the Charter of the United Nations", 24 Ekim 1970, (çevrimiçi), 29 Kasım 2020 tarihinde [https://www.undocs.org/A/RES/2625\(XXV\)](https://www.undocs.org/A/RES/2625(XXV)) adresinden alınmıştır.

²⁷⁸ A. e, s. 124.

*göstererek halkların beraber haklara sahip olmasına ve onların kendi kaderini tayin etme hukukuna saygı duyacaklar.*²⁷⁹

Helsinki Antlaşması'nda tespit edilen bu durum daha sonra Paris (1990), Lizbon (1994), İstanbul (1999) Zirve Toplantılarında da yinelenmiştir.

2.3.2. Uluslararası Örgütlerin Çatışma Konusundaki Tavrı

Sovyetlerin son yıllarında Dağlık Karabağ çatışmasının açık faza geçmesi her ne kadar yıkıcı özellikleri olan bir süreç olsa da bu olaylar uluslararası sistemde gerekli yankıyı uyandıramamıştır. Öyle ki sorun SSCB'nin iç meselesi olarak ortaya çıkmış ve Sovyetlerin bölge üzerindeki yönetiminin sonunu getiren çatışmalardan biri olmuştur. Sovyet Rusya, kontrolü sağlamak amacıyla genelde etnik çatışmaların oluşumunda ilgili taraf olsa da olaylar bir anda bumerang etkisine neden olmuştur. Büyük güçlerin mücadele arenasında ise milletlerarası çatışmalar ve sivil insanların kaderi önem arz etmemiştir. Böylelikle de uluslararası sistem, sebeplerden çok sonuçlarla ilgilenererek insani trajedilerin oluşumuna engel olmamıştır. SSCB her ne kadar kapalı bir sistem olsa da halkların dünya ile iletişimi aynı derecede olmamıştır. Sistemin içinde neredeyse kendi kimliğini unutmanın eşiğine gelen Azerbaycan'dan farklı olarak Ermenistan Ermeni lobisinin imkanlarından yararlanma kapasitesinde olmuştur. O dönem dünyanın bir numaralı gücüne dönüşmüş ABD, Ermeni lobisi ile derin ilişkiler içinde olmuştur. 1989'un Haziran ve Kasım aylarında daha SSCB'nin var olduğu dönemde ABD Kongresi'nin Dağlık Karabağ'la ilgili iki kararname kabul etmesi ve bu kararnamelerde Kongrenin Ermenilere yönelik desteğinin açık ifade edilmesi Ermeni lobisinin başarısı olmuştur. 1992'de ABD Kongresi, Özgürlükleri Destekleme Yasası'na 907 sayılı Ek'le birlikte Azerbaycan'ı her türlü destekten mahrum bırakarak onu saldırganlıkla suçlamıştır. Bu belge, bağımsızlığını yeni elde etmiş Azerbaycan Cumhuriyeti için büyük bir darbe olmuştur ki, bu darbe de Ermeni lobisinin doğrudan katılımı ile gerçekleştirilmiştir.²⁸⁰ Söz konusu durum Avrupa için de geçerli olmuş, özellikle Fransa, Ermeni lobisinin en etkin olduğu merkezlerden biri haline gelmiştir. Dünyadaki Azerbaycan Türklerine nazaran sayı itibarıyla oldukça az olan Ermeniler, örgütlenme konusunda müteşekkil davranmayı başarmıştır. Bu örgütlenmenin başında Ermeni Kilisesi gelmiştir. Faaliyetini dini

²⁷⁹ OSCE, "Helsinki Final Act", 1 Ağustos 1975, s.7, (çevrimiçi), 29 Kasım 2020 tarihinde <https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf> adresinden alınmıştır.

²⁸⁰ Mübariz Ahmetoğlu, "İran Azərbaycanı Özbaşına və ya ABŞ və İsrailin Sözü ilə Şuşasız Qoyub" ("İran, Azərbaycan'ı Tek Başına veya ABD ve İsrail'in Sözü ile Şuşasız Bırakmıştır", **Ədalət (Adalet Gazetesi)**, 11 Şubat 2011, s. 4.

özelliklerden çok siyasi amaçlar üzerine kuran kilise ile beraber ayrı ayrı örgütler de Ermeni lobisinin güçlenmesinde belirli rol oynamıştır. 13 adet terör ve bölücülük temelli Ermeni örgütünün en büyük hedefi Türkiye, Azerbaycan devletleri, diplomatları ve halkları olmuştur.²⁸¹ Ermenilerin uluslararası sistemde oluşturduğu “kurban” imajı, onların terör faaliyetleri ile birlikte işgalcilik politikalarının da perdelenmesi için zemin olmuştur. Bunun sonucudur ki, Ermenistan’ın Azerbaycan’a yönelik saldırganlığı uluslararası sistemin üyeleri tarafından zamanında ve doğru bir şekilde değerlendirilmemiştir. BM, AGİT, Avrupa Birliği gibi önemli kuruluşlar, çatışmaya dair belirli teklif ve beyanatlar ileri sürseler de bu belgelerde münakaşanın gerçek sebepleri yeterince değerlendirilmemiştir. Ayrıca bu belgelerde işgalci ve işgale maruz kalan taraf net bir şekilde ifade edilmemiştir.

Mart 1992’de BM’in üyesi olan Azerbaycan, ilk olarak Ermenistan’ın işgalci faaliyetlerine dikkat çekerek teşkilatı bu süreci önlemeye çağırmıştır. Konuya ilişkin çekimserliğini ortaya koyan BM, AGİK’in faaliyetlerini desteklediğini açıklamakla yetinmiş, yalnızca Şuşa’nın işgalinden sonra duruma ilişkin endişe duyduğunu açıklamıştır. Bildirgede mecburi göçkühlere derhal yardım gösterilmesi gerektiği ifade edilmiş ve taraflar güç kullanmaktan çekinmeye davet edilmiştir. Bunun ardınca yine de benzeri açıklamalarda bulunulmuş, uluslararası sistemin sorumsuz tavrı sonucunda çatışmanın kapsamı ve Ermenistan’ın işgalcilik faaliyetlerinin sınırları büyümüştür.

2.3.3. İlk Arabuluculuk Girişimleri

Sovyet Rusya ve sonrasında Rusya Federasyonu, Dağlık Karabağ’daki çatışmaların açık ve gizli şekilde katılımcısı olsa da sorunun çözümü konusunda da ilk arabuluculuk misyonunu üstlenen taraf olmuştur. 1991’de Rusya Başkanı Boris Yeltsin ve Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev münakaşanın çözüm sürecini başlatma girişiminde bulunmuştur. Azerbaycan devlet resmleri, Rusya ve Kazakistan’dan arabuluculuk misyonunu gerçekleştirmek amacıyla görevlendirilen diplomatların içinde bulunduğu helikopter Garakend üzerinde Ermeniler tarafından vurulmuştur.²⁸² Böylelikle de durumun incelenmesi için çatışma bölgesine giden arabuluculuk misyonuna yönelik komplo, çatışmanın başlarında daha efektif olabilecek çözüm sürecini de engellemiştir. Bu olayların sonrasında çatışmanın çözüm süreci ile ilgilenecek özel bir kurum veya misyonun olmaması, ayrı ayrı devlet ve

²⁸¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, “Erməni Terror Təşkilatları (Ermeni Terör Təşkilatları)”, t.y, (çevrimiçi), 23 Kasım 2020 tarihinde <http://supremecourt.gov.az/static/view/183> adresinden alınmıştır.

²⁸² Garakend Olayı’na dair bilgiler savaş süreci ile yakından ilişkili olduğu için tezin daha önceki kısımlarında verilmiştir.

uluslararası teşkilatların konu üzerine etkili olmayan teklifler ileri sürmesi bununla paralel olarak ise silahlı çatışmaların boyutunun büyümesi durumu daha da zora sokmuştur. 1992'nin başlarında Avrupa Konseyi²⁸³ ve AGİK'in çatışmaya yönelik ilk kararlarında Ermenistan ve Azerbaycan taraf olarak kaydedilmiş ve sorunun barışçıl yollarla çözülmesine dair taraflara çağrılar yapılmıştır.^{284,285}

Uluslararası teşkilatların yanı sıra ayrı ayrı devletler de çatışmanın çözüm sürecinde belirli faaliyetler gerçekleştirmiştir. Bu konuda Rusya ile birlikte Türkiye, Kazakistan, İran ve Gürcistan gibi ülkeler de çaba sarfetmiş, arabuluculuk girişimlerinin enstitüsyonel seviyeye ulaşılmasında belirli rol oynamıştır. Türkiye, bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'la ilk günden itibaren olumlu ilişkiler içine girmiş, iki ülke arasında tüm alanlarda işbirliği inşa edilmiştir. AGİK'in üyesi olan Türkiye, diğer üyelerden farklı olarak işgalci ve işgale maruz kalan tarafı net olarak ifade etmiş ve işgalci devlete yönelik yardımların durdurulmasına dair çağrıda bulunmuştur. Toprak bütünlüğü bozulan ve uluslararası destekten mahrum kalmış tarafın Azerbaycan olmasına rağmen Ermenistan'a yönelik yardımlar durdurulmamıştır. Türkiye'nin arabuluculuk faaliyetleri Ermenistan tarafından kesinlikle kabul edilmediğinden bu girişimler etkisiz kalmıştır. Fakat Azerbaycan'ın haklı davasının uluslararası çevrelere ulaştırılması konusunda Türkiye'nin rolü çok büyük olmuştur. Örneğin, Ermenistan'ın 1992 Aralık ayındaki saldırılarından sonra Türkiye Dışişleri Bakanlığı, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın Beyanatını yayarak NATO, AGİT, BM'e durumla ilgili objektif bilgiler vermiştir.²⁸⁶

Çatışmanın çözüm süreci ile ilgili ilk arabulucu devletlerden biri de İran olmuştur. İran İslam Cumhuriyeti, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü savunsa da onun çatışmanın gidişatındaki tavrı, Ermenistan'a yönelik büyük çaplı desteği onun arabuluculuk misyonunu şüphe altına almıştır. Öncelikle 1991'de İran Dışişleri Bakanı Ali Akber Velayeti,

²⁸³ Avrupa Konseyi sözkonusu dönemde Güney Kafkasya bölgesine yönelik yayılma isteği içinde değildi, ayrıca bu teşkilatın Azerbaycan'la ilgili tutumu olumlu yönde olmamıştır. Azerbaycan, uluslararası sistemde kendisine yönelik objektif fikir oluşturma konusunda gecikmiştir. Adil Veliyev, **Azərbaycan və Avropa Şurası (Azerbaycan ve Avrupa Konseyi)**, Bakü, Avrasya Press, 2009, s. 29.

²⁸⁴ “Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi Avropa Şurasında (Dağlık Karabağ Çatışması Avrupa Konseyi'nde)”, 2012, (çevrimiçi), 23 Kasım 2020 tarihinde https://garabagh.net/content_252_az.html adresinden alınmıştır.

²⁸⁵ Azerbaycan Milli Kütüphanesi. Karabağ, Uluslararası Belgeler, “Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT))”, 12 Ağustos 2016, (çevrimiçi), 23 Kasım 2020 tarihinde <http://anl.az/el/emb/QARABAG/beynelxalq-senedler/atet.pdf> adresinden alınmıştır.

²⁸⁶ Havva Mamedova, “Türkiyə Respublikası (Türkiye Cumhuriyeti)”, **Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi (Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dış Politikasında Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Çatışması)**, Bakü, İlm, 2009, s. 141-145.

Azerbaycan'a gelmiştir. 1992'de İran, tarafların üçlü görüşmelerini düzenlemiş ve çatışmanın durdurulmasına dair ortak bildirge imzalanmıştır. Fakat bu bildirgenin imzalanmasından kısa bir süre bile geçmeden Ermenistan Şuşa'yı işgal etmiş ve böylelikle de İran'ın arabuluculuk girişimi hezimete uğramıştır.²⁸⁷ Resmi Tahran'ın ister çatışma döneminde isterse de sonrasında Ermenistan'a gösterdiği hayati destek, onun siyasi ritoriği ile davranışlarının çelişkili olduğunu göstermiştir. İran'ın bu tavrı Amerikan stratejisti Zbigniew Brzezinski'nin tek bu cümlesiyle açıklanabilir: *"Eğer Azerbaycan siyasi ve ekonomik gelişimde sürekli başarılar elde ederse o zaman İran Azerbaycanlıları arasında Büyük Azerbaycan kurma ideali kuvvetlenecektir."*²⁸⁸

1992 Ağustos ayında Kazakistan'ın, Eylül ayında ise Rusya ve Gürcistan'ın girişimleri ile gerçekleştirilen görüşmelerde çatışmanın durdurulması ve ateşkese dair bir dizi kararlar alınsa da bu kararlar sadece kağıt üzerinde kalmıştır.²⁸⁹ İlk arabuluculuk girişimleri çatışmayı durdurma ve çatışmanın yıkıcı sonuçlarını önleme konusunda başarılı olmasa da sürecin sonraki gelişmelerinde oldukça önemli rol oynamıştır. Böylelikle Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ çatışmasına yönelik uluslararası sistemin genel yaklaşımı şekillenmiştir.

2.3.4. BM Kararnameleri

Dünya devletlerinin büyük çoğunluğunun temsil olunduğu, dünyanın en büyük uluslararası kuruluşu olan BM'in imkanları Dağlık Karabağ çatışmasının çözümünde yeterince kullanılmamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri BM Güvenlik Konseyi'nin 5 daimi üyesinden 3'ünün çatışma konusunda açık bir şekilde taraflı olmasıdır ki, böyle bir süreçte Azerbaycan'ın Ermenistan'ın işgalcilik faaliyetini gündeme sokabilmesi bile büyük başarı olarak görülebilir.²⁹⁰ BM Güvenlik Konseyi'nin çatışmaya ilişkin ilk kararnamesi, Azerbaycan'ın Kelbecer ilinin Ermenistan tarafından işgalinden sonra kabul edilmiştir. Dağlık Karabağ'ın sınırları içinde olmayan bu bölgenin işgalinden sonra Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın BM'deki daimi temsilciliğinin uzun süren uğraşları sonucunda 30 Nisan 1993 tarihinde BM Güvenlik Konseyi'nin 822 sayılı Kararnamesi kabul edilmiştir. Kararnamede, Ermenistan ve Azerbaycan ilişkilerinin gerginliğinden duyulan endişeler dile getirilerek

²⁸⁷ Vüsal Gasımlı, Zaur Şiriyev, Zülfıye Veliyeva, **İran-Ermənistan Münasibətləri: Geosiyasi Reallıq və Siyasi İddialar (İran-Ermenistan İlişkileri: Jeopolitik Gerçeklik ve Siyasi İddialar)**, Bakü, 2011, s. 27.

²⁸⁸ Zbigniew Brzezinski, **Büyük Satranç Tahtası (Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jestratejik Gereklilikleri)**, çev. Yelda Türedi, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2005, s. 205.

²⁸⁹ Araz Aslanlı, "Karabağ Sorununda Ateşkesin Kısa Tarihi", **SETA**, Perspektif, s. 2.

²⁹⁰ Fikret Memmedov, "BMT-nin "Dışsiz" Qətnamələri (BM'in "Dışsiz" Kararnamələri)", **Yeni Müsavat Gazetesi**, s. 11.

bölgede tüm devletlerin egemenliği ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca bölgede askeri operasyonların sınırlarının genişlemesi ve Kelbecer'in "yerel Ermeni güçleri" tarafından işgal edilmesinin insani durumun olağanüstü düzeyde kötüleşmesine neden olduğu belirtilmiştir. Belge, uluslararası sınırların dokunulmazlığını ve toprak elde etme amacı ile güç kullanılmasının kabul edilemez olduğunu yinelemiştir: *"Ateşkesin sağlanması amacıyla tüm askeri operasyonlar ve düşmanlık faaliyetleri derhal durdurulsun, aynı zamanda tüm işgalçi güçler Kelbecer ilinden ve bu yakınlarda Azerbaycan'ın diğer işgal edilmiş illerinden derhal çıkarılsın ve barış görüşmeleri başlasın."*²⁹¹ Kararnamede işgalci tarafın Ermenistan olduğunun gösterilmemesi, bunun yerine "yerel Ermeni güçler" ifadesinin kullanılması kararname maddelerinin uygulanmamasına neden olmuştur. Çünkü kararnamenin uygulanması konusunda sorumluluk ifade edilmemiş, uygulanmama konusunda ise hiçbir embargo veya yaptırım söz konusu olmamıştır. Kararname, tavsiye karakterli olduğundan BM Güvenlik Konseyi Azerbaycan topraklarının işgaline göz yummuş ve işgalin sonraki aşamaları konusunda işgalci tarafın faaliyetini kısıtlamamıştır.

Sonuç olarak kısa süre sonra Azerbaycan'ın Ağdam bölgesi Ermenistan tarafından işgal edilmiş ve bunun ardından BM Güvenlik Konseyi, 822 sayılı Kararname'ye benzer 853 sayılı Kararnameyi kabul etmiştir. Ağdam'ın işgali ve işgallerin Azerbaycan'da toplu yer değiştirmeye yol açmasına dair endişe ifade edilerek, bir kez daha Azerbaycan ve diğer devletlerin egemenliği ve toprak bütünlüğüne saygı talep edilmiştir. 853 sayılı Kararname'de "çatışmada iştirak eden işgalci güçlerin" Ağdam ve Azerbaycan'ın diğer işgal edilmiş bölgelerinden derhal, tam ve kayıtsız-şartsız çıkarılması gerektiği bildirilmiştir.²⁹² Ermenistan'ın belgede net bir şekilde işgalci devlet olarak ifade edilmemesi, bunun yerine "işgalci güçler" ifadesinin kullanılması Ermenistan'ı hukuki sorumluluktan "kurtarmıştır". İşgalcinin uluslararası hukuk çerçevesinde cezalandırılmaması ve bölgede yaşayan insanların kaderine yönelik BM'in umursamaz tavırları Azerbaycan topraklarının işgalinin devam etmesine sebebiyet vermiştir. 14 Ekim 1993'de BM Güvenlik Konseyi'nin Dağlık Karabağ çatışmasına dair bir sonraki 874 sayılı Kararnamesi hukuki açıdan önceki kararnamelerin bir tekrarı olmuştur. Azerbaycan'ın egemenliği ve toprak bütünlüğünü destekleyen bu Kararname, bölgedeki tüm devletleri çatışmanın büyümesine neden olan, barış ve güvenliği

²⁹¹ BM Güvenlik Konseyi, 822 Sayılı Kararname, 30 Nisan 1993, (çevrimiçi), 24 Kasım 2020 tarihinde <https://www.refworld.org/docid/3b00f15764.html> adresinden alınmıştır.

²⁹² BM Güvenlik Konseyi, 853 Sayılı Kararname, 29 Temmuz 1993, (çevrimiçi), 24 Kasım <https://www.refworld.org/docid/3b00f15a60.html> adresinden alınmıştır.

bozan davranışlardan ve müdahalelerden çekinmeye çağırmıştır.²⁹³ Her 3 Kararnamenin çatışmanın gidişatında hiçbir etkisi olmamasına karşın Azerbaycan'ın Zengilan ve Horadiz bölgelerinin işgalinden, sivillere yönelik sürekli saldırıların kınanması adına 12 Kasım 1993 tarihinde 884 sayılı Kararname kabul edilmiştir. Bu belgede de Ermenistan'dan işgalci taraf yerine “ilgili taraf” olarak bahsedilmesi BM'in çatışmanın çözümü konusunda önemli bir rolünün olmayacağını bir nevi ispatlamıştır.²⁹⁴ Fakat bu 4 Kararname ateşkes imzalanmasından sonra görüşmeler sürecinde sürekli masada olmuş, çatışma sonucunda zorunlu göçe maruz kalarak mecburi göçküne dönüşen nüfusun bir an önce kendi topraklarına geri dönmesi gerektiğinin hukuki bazı olmuştur. Kararnamelerde işgal edilmiş bölgelerin “derhal boşaltılması” ve mecburi göçkünlerin “kayıtsız-şartsız” geri dönme hakları olduğunun altı çizilse de hiçbir zaman bu belgelerin uygulanması için Ermenistan tarafına baskı gösterilmemiştir.

2.3.5. AGİT Minsk Grubu'nun Faaliyetleri

Azerbaycan, 30 Ocak 1992 tarihinde Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'na üye olarak katılmış, Şubat ayı itibarıyla ise Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının müzakeresine başlanılmıştır. Örgüt, 28 Şubat 1992 tarihinde Prag'da düzenlediği oturumunda, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde ateşkesin temin edilmesi, ülkenin iç ve dış sınırlarının dokunulmazlığı konusu, aynı zamanda karşılıklı düşmanlık oluşturan propagandaların durdurulmasına dair karar kabul edilmiştir. Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a mensup olduğunu onaylayan söz konusu belgede sınırların değiştirilmemesi şartı ile çatışmanın barışçıl yollarla çözülmesi konusunda taraflara çağrıda bulunulmuştur. 24 Martta AGİK Dışişleri Bakanları Konseyinin Helsinki'de toplandığı görüşmede ise AGİK'in talep ettiği sorumluluk ve prensiplere uygun olarak Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ çatışmasının görüşmeler formatını yapılandırmak amacıyla Minsk konferansının düzenlenmesi kararı alınmıştır.²⁹⁵ Mayıs ayında Minsk Konferansının ayrıntıları, toplantının şartları ve kapsamı konusu müzakere edilmiştir. Bu süreç içinde Ermenistan tarafı Dağlık Karabağ Ermenilerinin konferansa taraf olarak katılmasını teklif etmiştir. Azerbaycan ise Dağlık Karabağ Ermenilerinin sadece Azerbaycan temsilci heyetinin içinde konferansa katılımının mümkün

²⁹³ BM Güvenlik Konseyi, 874 Sayılı Kararname, 14 Ekim 1993, (çevrimiçi), 25 Kasım 2020 tarihinde <https://www.refworld.org/docid/3b00f1684.html> adresinden alınmıştır.

²⁹⁴ BM Güvenlik Konseyi, 884 Sayılı Kararname, 12 Kasım 1993, (çevrimiçi), 25 Kasım 2020 tarihinde <https://www.refworld.org/docid/3b00f16520.html> adresinden alınmıştır.

²⁹⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Münaqişənin Həlli Prosesi (Münakaşanın Çözüm Süreci)”, 2008, (çevrimiçi), 23 Kasım 2020 tarihinde <https://mfa.gov.az/az/content/111/munaqisenin-helli-prosesi> adresinden alınmıştır.

olacağını bildirmiştir. Ermenistan'ın Dağlık Karabağ Ermenilerini taraf olarak siyasi süreçlerin içine sokmaya çalışması aynı zamanda onun Azerbaycan'a yönelik işgalci politikasını gizleme çabasından kaynaklanmıştır. Bu sürecin sürdüğü Mayıs ayında Ermenistan'ın Laçın ve Şuşa'yı işgal etmesi, onun görüşmeler sürecinde ilgili olmadığını göstermiştir. 1 Haziran 1992 tarihinde Roma'da Minsk Grubu'nun arabuluculuğu ile görüşmeler sürecinin ilk evresi başlamıştır. ABD, Türkiye, Almanya, İtalya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, İsveç, Belarus, Fransa, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinin katılımıyla düzenlenen toplantılarda Ermenistan Dağlık Karabağ Ermenilerinin katılımı konusunda ısrarcı tavır sergilemiş, buna karşın olarak Azerbaycan bu durumda Dağlık Karabağ Azerbaycanlılarının da sürece katılması gerektiğini ifade etmiştir. Böylelikle de bölücü rejimin temsilcileri katılımdan vazgeçmiş, çatışmanın barışçıl yollarla çözümünü istemediğini ortaya koymuştur. Bu görüşmelerin sonucu olarak askeri güçlerin Laçın ve Şuşadan çıkarılmasına ve mecburi göçkünlerin topraklarına geri dönmesine karar verilmiştir.²⁹⁶ 15-20 Haziran 1992'de Roma'da görüşmelerin ikinci aşaması başlamıştır. Ermenistan, önceki aşamada silahlı güçlerin Şuşa ve Laçın'dan çıkarılmasına dair kabul edilen karara Goranboy ve Ağdere'nin de eklenmesini talep etmiştir. Azerbaycan ise kendi topraklarının nefsi müdafası kapsamında böyle bir teklifi kabul etmeyeceğini bildirmiştir. Ayrıca Ermenistan, Türkiye'nin AGİK'in Dağlık Karabağ'la ilgili toplantılarına katılmasına itiraz etmiştir. Bu gibi destrüktif adımlar görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 29 Haziran – 7 Temmuz ve 31 Temmuz – 4 Ağustos tarihlerine planlanan görüşmeler ise Ermenistan'ın prensiplere uymaması nedeniyle iptal edilmiştir.²⁹⁷ AGİK'in hiçbir yaptırım sisteminin olmaması, kabul edilen kararların öneri niteliğinde olması atılan adımların başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Bu esnada Rusya, çatışmanın çözüm sürecinde daha fazla girişimci olarak bölgede kendisini “barışın garantörü” olarak göstermeye ve azalan otoritesini bu sayede tekrar kazanmaya çalışmıştır. Bu yüzden de Rusya AGİK'in üyesi olmasına rağmen çatışmanın kendi kontrolü altında olması için çatışma bölgesinde sadece kendi güçlerini konuşlandırmak istemiştir. Rusya'nın barış için yaptığı “istekli” girişimlerinin arka yüzünde ise işgalci Ermenistan'a illegal yollarla silah sevkiyatı olmuştur. Dağlık

²⁹⁶ Elşad Abdullayev, **Dağlıq Qarabağ Problemi Beynəlxalq Hüquq Müstəvisində (Dağlık Karabağ Problemi Uluslararası Hukuk Sisteminde)**, Bakü, Tahsil, 2004, s. 43.

²⁹⁷ Firudun Zeynalov, “ATƏT-in Minsk Qrupunun Dağlıq Qarabağ Probleminin Həlli Üzrə Fəaliyyəti (AGİT Minsk Grubu'nun Dağlık Karabağ Probleminin Çözümü Üzerine Faaliyeti)”, **Tarix və Onun Problemləri (Tarih ve Onun Problemleri)**, Bakü, Bakü Devlet Üniversitesi, No:4, 2014, s. 249.

Karabağ savaşının en vurucu zamanlarının yaşandığı 1993'den itibaren Rusya'nın Ermenistan'a değeri 1 milyar dolardan fazla olan silah sevkettiği 1997'de ortaya çıkmıştır.²⁹⁸

12 Mayıs 1994 senesine gelindiğinde taraflar arasında ateşkes elde edilmiş, böylelikle zorlu süreçten sonra arabuluculuk misyonu masada önemli bir başarı elde etmiştir. Bunun ardından 5-6 Aralık tarihinde AGİT'in Budapeşt'te gerçekleşen Zirve Toplantısında, AGİK'in barışçıl güçlerinin bölgeye konumlandırılması ve bunun için görevlendirilecek grubun faaliyetleri konusunda kararlar müzakere edilerek kabul edilmiştir. Ayrıca Teşkilat çerçevesinde arabuluculuk görevinin yapılandırılması amacı ile Minsk konferansı eşbaşkanlık kurumunun oluşturulması konusunda karara varılmıştır. Eşbaşkanlara çatışmanın sonuçlarından kaynaklı sorunların çözülmesi ve siyasi mutabakata gelinmesi konusunda çalışmalar yapılması için önemli görevler verilmiştir.²⁹⁹

AGİK'in 2-3 Aralık 1996'da düzenlenen Lizbon zirve toplantısında ise Minsk Grubu Eşbaşkanları ve AGİK Başkanı, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ çatışmasının çözümüne dair prensipler teklifi ileri sürmüştür, prensipler 53 ülke tarafından beğenilmiştir. Ermenistan, AGİK'in 54 üyesi içinde bu teklifi kabul etmeyen tek devlet olarak çözüm sürecini aksatmaya başlamıştır. Bu prensipler, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıyarak çatışma taraflarının Ermenistan-Azerbaycan olduğunu yinelemiştir. Azerbaycan diplomasisi için olumlu kabul edilen bu sürecin Azerbaycan'ın çıkarlarını tamamen temin etmediği dönemin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından dile getirilmiştir.³⁰⁰

Söz konusu prensipler aşağıdakilerdir:

- *Ermenistan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğü;*
- *Dağlık Karabağ'a Azerbaycan'ın içinde en yüksek düzeyde özerklik derecesi veren kendi kaderini tayin etmeye dayanan anlaşmada belirtilmiş Dağlık Karabağ'ın hukuki statüsü;*

²⁹⁸ Elçin Ahmedov, "Ermənistanın Azərbaycanı Təcavüzü və ATƏT (Ermenistan'ın Azerbaycan'a Təcavüzü ve AGİK)", 7 Eylül 2016, (çevrimiçi), 24 Kasım 2020 tarihinde <https://aggression.az/?p=95> adresinden alınmıştır.

²⁹⁹ Rüstəm Memmedov, Sima Süleymanlı, Hatai Abbasov, **Azərbaycanlı Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin Problemləri Beynəlxalq Təşkilatlar Müstəvisində (Azerbaycanlı Kaçkın ve Mecburi Göçkünlər Uluslararası Təşkilatlar Müstəvisində)**, Bakü, Seda, 2016, s. 130.

³⁰⁰ "Tarixi Lissabon Sammiti: Erməni Təbliğatına Ağır Zərbə (Tarihi Lizbon Zirvesi: Ermeni Propagandasına Ağır Darbe)", 4 Aralık 2018, (çevrimiçi), 24 Kasım 2020 tarihinde https://525.az/site/?name=xəber&news_id=111136#gsc.tab=0 adresinden alınmıştır.

- *Belirtilen prensiplerin bütün taraflarca gereğinin yerine getirilmesine dair karşılıklı sorumluluklar dahil olmak üzere Dağlık Karabağ ve onun tüm sakinlerinin güvenliğine garanti.*³⁰¹

Lizbon toplantısından sonra 1 Ocak 1997 tarihinden başlayarak AGİK Minsk Grubu'na Fransa, Rusya ve ABD'nin eşbaşkanlık yapmaya başlamasına karar verilmiştir. AGİT Minsk Grubu'nun Dağlık Karabağ çatışması konusunda başarısız faaliyeti, 1994 ateşkesi dışında hiçbir ilerlemenin kaydedilememesi ile birlikte teşkilatın aralıksız süren çalışmalarını gözardı etmek doğru değildir. Elde edilen ateşkes geçen yıllar içinde her ne kadar hassas olsa da ateşkesin sağlanması sadece tarafların sorumluluğunda olmuş, AGİT Minsk Grubu ise gözlemcilik fonksiyonunu gerçekleştirmiştir. Bütün bunlarla birlikte sonuç vermemesine rağmen AGİT Minsk Grubu'nun ileri sürdüğü çözüm paketleri çatışmanın hukuki mekanizmaları konusunda belirli bir sistem oluşturmuştur.

2.3.6. Sorunun Çözümüne Yönelik Teklifler

“Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözümü için Kapsamlı Anlaşma” başlığı ile AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanları tarafından Haziran 1997’de sunulan teklif, siyasi literatürde “paket çözüm” olarak geçmiştir. Çatışmanın çözümüne yönelik bu versiyon, iki anlaşmadan oluşmuştur. Birinci anlaşmada silahlı güçlerin bölgeden çıkarılması, barışçıl güçlerin çatışma bölgesine konumlandırılması, mecburi göçkünlerin geri dönmesi ve güvenli bir şekilde çatışmanın durdurulması öngörülmüştür. İkinci anlaşmada ise Dağlık Karabağ’ın son statüsünün belirlenmesi konusu yer almıştır.³⁰² Öncelikle “paket çözüm” hukuki olarak BMGK’nin çatışmaya yönelik Kararnamelerine dayandırılmamış, Lizbon Zirvesinin prensipleri temelinde çözüm sürecine ilişkin net bir mekanizma veya bir takvim ileri sürmemiştir. Paralel şekilde gerçekleştirilecek görüşmelerle çatışmanın çözülmesiyle ilgili sunulan bu teklifler paketi, belirsizliği ve boşlukları ile Azerbaycan için de tamamen optimal versiyon olmamıştır. Buna rağmen Azerbaycan, sürecin ilerlemesi açısından bu tekliflere soğuk bakmamış, Ermenistan ise Dağlık Karabağ’daki Ermenilerin itirazını ve Lizbon Zirvesi’nde sunulan teklifleri kabul etmediğini ileri sürerek “paket çözüm”ü reddetmiştir.³⁰³ Eylül ayında çatışmanın “aşamalı” bir şekilde çözülmesine dair sunulan yeni teklifte ise

³⁰¹ OSCE, “Lisbon Document”, Lisbon, OSCE, 1996, s. 15.

³⁰² Azerbaycan Milli Kütüphanesi, Karabağ - Uluslararası Belgeler, a.g.e.

³⁰³ Elşad Mirbəşiroğlu, “Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Munaqişəsinin Tənzimlənməsi Prosesində ATƏT-in Minsk Qrupunun Fəaliyyəti (Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözülmesi Sürecinde AGİT Minsk Grubu'nun Faaliyeti)”, **Tarix və Onun Problemləri (Tarih ve Onun Problemleri)**, Bakü, Bakü Devlet Üniversitesi, No: 4, 2010, s. 149-150.

çözümün şu etaplardan geçerek elde edileceğine yönelik umutlara yol açmıştır: İlk etapta Dağlık Karabağ'ın çevresindeki illerin işgalden kurtulması, AGİK'in barışı elde etme operasyonlarının başlaması, mecburi göçkünlerin işgalden kurtulan bölgelere dönmesi ve çatışma bölgesinde iletişim kanallarının restorasyonu konuları öngörülmüştür. İkinci aşamada ise Laçın koridoru ve Şuşa şehri, aynı zamanda Dağlık Karabağ'ın statüsü konularının çözümü için AGİK Minsk konferansının düzenlenmesi planlanmıştır. 10 Ekim 1997'de Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanları ortak beyanat vererek eşbaşkanların ileri sürdüğü sonuncu teklifin Minsk Grubu bünyesinde görüşmelerin sürdürülmesi yönünde umut verici bir baz oluşturacağını belirtmişlerdir. Fakat ilerleyen zaman içinde Ermenistan'ın Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan'ın istifa etmesi ve 1998 Mart ayında Robert Koçaryan'ın iktidara gelişi süreci kötü yönde etkilemiştir. Ermenistan, resmi olarak çatışmanın “aşamalı” çözüm teklifine yönelik kararından dönmüştür.³⁰⁴ Ermenilerin çatışma konusunda diyaloga hazır olmaması, işgal ve kanunsuz faaliyetlerini Türklerden alınan “intikam” ve “büyük zafer” olarak görmesi durumu daha da çıkmaza sokmuştur.

9 Kasım 1998'de Eşbaşkanlar “genel devlet” temelli konseptle, Dağlık Karabağ'ın cumhuriyet şeklinde devlet ve arazi statüsü elde etmesi ve Azerbaycan'ın uluslararası düzeyde tanınan sınırları içinde Azerbaycan'la birlikte “genel devlet” olması yönünde teklifle geri dönmüştür. Bu teklif bir nevi Azerbaycan ve Dağlık Karabağ arasındaki ilişkilerin dikey değil yatay olacağını öngörmüştür. Teklif Azerbaycan'ın egemenliği ve Anayasası'na aykırı olduğundan Azerbaycan hükümeti tarafından reddedilmiştir.³⁰⁵ Minsk Grubu'nun girişimi ile Ermenistan ve Cumhurbaşkanlarının direkt görüşmeleri bağlamında yeni format oluşturulmuştur. Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan toprakların onun döneminde işgal edilmesine rağmen siyasi gerçeklerin bilincinde olarak Dağlık Karabağ'a Azerbaycan'ın içinde özerklik verilmesini Ermenistan için en iyi ihtimal olduğunu anlamıştır. Bu yüzden istifa vermek zorunda kalan Petrosyan'dan sonra Ermenistan'ın yeni Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan'ın geçmiş Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti sınırları ve Azerbaycan'ın Ermenistan'la sınır teşkil eden Laçın ve Kelbecer'in Ermenistan'a verilmesi konusunda ısrarcı tavırları ve yalnızca bundan sonra işgal edilen diğer toprakların geri verileceğini söylemesi görüşmelerin önemini minumuma indirmişti. Koçaryan, sözde

³⁰⁴ Jerayr Libaridyan, “Lazımı Vaxtda Ələ Keçməyən Lazımı Düstur (Gerekli Zamanda Ele Geçmeyen Gerekli Formül)”, **The Limits of Leadership: Elites and Societies in the Nagorny Karabakh Peace Process**, İsviçre, Accord, No: 17, 2005, s. 36.

³⁰⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı resmi internet sayfası, “Münaqişənin Həll Prosesi (Çatışmanın Çözüm Süreci)”, t.y. (çevrimiçi), 27 Kasım 2020 tarihinde <https://www.mfa.gov.az/az/content/111/munaqisenin-helli-prosesi> adresinden alınmıştır.

“Dağlık Karabağ Cumhuriyeti”nin egemen devlet olarak tanınması veya Ermenistan’a birleştirilmesi talebiyle Ermenistan’ın görüşmelere sadece zaman kazanmak için katıldığını göstermiştir. Ki-West’te bir araya gelen Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanlarının görüşmesinden sonra süreç ciddi bir şekilde eleştirilmiştir “Toprak mübadelesi” olarak geçen yeni teklifler sisteminde ise Azerbaycan’la Azerbaycan’a bağlı olan Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti arasındaki Mehri’nin Azerbaycan’ın kontrolüne verilmesi, bunun karşılığında ise Dağlık Karabağ’dan vazgeçmesi öngörülmüştür ³⁰⁶ . “Toprak mübadelesi” teklifi Azerbaycan’da çok büyük bir itirazla karşılanmıştır, bununla birlikte birçok kaynakta bu teklife hiç değinilmemiştir.

2001’de Ki-West’te başlayarak sonrasında Paris Prensipleri adını alan süreç ilk 3 teklifin top yekun bir duruma getirilmesini, 2004’de ileri sürülen Prag Prensipleri ise “aşamalı” teklifin geliştirilmesini ihtiva etmiştir. 2007’de taraflara taktim edilen Madrid Prensipleri ise görüşmeler sürecinin sonraki döneminde sürekli masada olmuştur. Madrid Prensipleri genel hatları şu şekilde olmuştur:³⁰⁷

- *Güvenliğe ve uluslararası barış güçlerinin konuşlandırılmasına garanti verilmesi*
- *Ermeni silahlı güçlerinin Dağlık Karabağ ve çevresindeki işgal edilmiş bütün topraklardan çekilmesi, Kelbecer ve Laçın için özel şartlarla*
- *Mecburi göçkünlerin geri dönmesi*
- *Dağlık Karabağ’ın statüsüne referandumla belirlenmesi, buna kadar ise geçici statünün oluşturulması, tüm yolların açılması*

2010’da ileri sürülen Yenilenmiş Madrid Prensiplerinin farkı ise, Dağlık Karabağ’ın statüsünün referandumla değil, iradenin hukuki yolla ifade edileceği olmuştur.³⁰⁸

³⁰⁶ Kriz Grubu’nun 167 Sayılı Avrupa Bildirisi, “Dağlık Karabağ: Sülh Planı (Dağlık Karabağ Barış Planı)”, Tiflis/Brüksel, International Crisis Group, 2005, s. 15.

³⁰⁷ Azadlıg Radyosu, “Madrid Prinsipleri Ne Demektir?”, 17 Mayıs 2009, (çevrimiçi), 28 Kasım 2020 tarihinde <https://www.azadliq.org/a/1779183.html> adresinden alınmıştır.

³⁰⁸ Elşad Aliyev, “ATƏT-in Vəsətəçilik Missiyası və Sülh Təklifləri (AGİT-in Arabuluculuk Misyonu ve Barış Teklifleri)”, **Tarix və Onun Problemləri (Tarih ve Onun Problemleri)**, Azərbaycan Milli İlmmler Akademisi Tarih Enstitüsü, No: 3, 2014, s. 203.

2.3.7. “Ne Savaş, Ne Barış” Sendromu: Ermenistan ve Azerbaycan’ın Sürece Yönelik Tavrı

Çatışmanın çözüm süreci ertelendikçe ortaya çıkan durum uluslararası teşkilatlar tarafından yeterince değerlendirilmemiştir. Güney Kafkasya’da sürekli patlamaya hazır olan bu “bomba” uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmemekle birlikte ikinci geniş çaplı savaşa götürecek faktörler görmezden gelinmiştir. Öyle ki çözüm sürecinin neredeyse tamamen AGİT Minsk Grubu’nun tekeline geçmesi, bu teşkilatın ise işgalci devlete yönelik açık “hoşgörüsü” savaştan sonra oluşan statükonun yıllarca sürmesine neden olmuştur. Bu süre içinde ise Minsk Grubu’nun çözüm getireceğine dair umutlar bitmiştir, özellikle Azerbaycan toplumu kendisine yönelik bu denli adaletsiz tutumu kabul etmek istememiştir. Buna rağmen, Azerbaycan, devlet olarak uluslararası sistemin gereklerini yerine getirmeye ve görüşmelerde yapıcı taraf olmaya devam etmiştir. Bu bağlamda ilişkileri tamamen kopan, sadece görüşmeler masasında üst düzey temsilcilerin karşı karşıya geldiği süreç her iki tarafta toplumsal nefreti körüklemiştir. Görüşmeler süreci ile ilgili basında sürekli haberler yer almasına rağmen masada nelerin konuşulduğu konusunda her iki topluma oldukça kısıtlı bilgiler verilmiştir. Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün korunması konusunda Minsk Grubu ve diğer teşkilatlar hemfikir olsalar da, Dağlık Karabağ’ın statüsünün gelecekte belirleneceğine dair net olmayan ifadeler Azerbaycan’a güven vermemektedir. Çünkü en azından topluma açıklanan şartlarda bu konudaki hukuki boşluk ve belirsizlik açıkça görünmektedir ve bu durumun Azerbaycan’a karşı kullanılmayacağı kesinlikle istisna değildir. Aynı şekilde Ermenistan da Dağlık Karabağ’la ilişkilerinin tamamen kesilmesinden, Laçın koridorunun kaybedilmesinden ve savaşta “kazandıklarının” masada elinden gitmesinden çekinmiştir. Haklı-haksız gözetmeksizin her iki tarafın bir birine ve uluslararası sisteme yönelik güvensizliği “Ne savaş, ne barış” adı verilen süreci ortaya çıkarmıştır. Dağlık Karabağ çatışması konusunda uzman Thomas de Waal, oluşan durumu “Karabağ Tuzağı” olarak nitelendirmiş ve çözüm sürecinin bir türlü ilerlememesinin nedeni olarak büyük güçlerin her iki tarafa dair çıkarlarının olmasını göstermiştir. Bir yandan dünyanın en güçlü etki imkanlarına sahip olan Ermeni lobisi, bir yanda ise asla hafife alınamayacak enerji güvenliği ve işbirliği. Daha sürecin başından itibaren Ermenistan’la sıkı müttefiklik içinde olan Rusya, şu anda iki ülkeye ilişkin daha dengeli politika uygulamaya çalışmaktadır.³⁰⁹ Aynı şey savaşın başladığı dönemde Ermeni lobisinin etkisi altında Azerbaycan’ı insani

³⁰⁹ Thomas de Waal, **The Karabakh Trap: Dangers and Dilemmas of the Nagorny Karabakh Conflict**, London, Conciliation Resources, 2009, s. 4.

yardımlardan mahrum bırakan ABD için de geçerli olmuştur. Fakat Güney Kafkasya'nın ABD için hala diğer bölgelere kıyasla daha az önem arz ettiğini ve diplomatik imkanlarını burası için kullanmak istemediğini görmek mümkündür. Azerbaycan'ın ekonomik durumunun iyileşmesi ile birlikte mecburi göçkünlerin yaşam standartlarının yükselmesi görüşmeler sürecinde onların kaderine yönelik uluslararası sorumsuzluğu tırmandırmıştır. Tüm bunlarla birlikte, dünyada güç dengelerinin yeniden değişim sürecine girdiği bir dönemde Dağlık Karabağ'da süren “Ne barış, ne savaş” sendromunun kırılacağı, başarısız uluslararası arabuluculuk girişimlerinin hezimete uğrayacağı ve en önemlisi geciktirilen çözüm sürecinin yeni bir savaşa evrileceği sürpriz olmamıştır.

III BÖLÜM

KAÇKIN VE MECBURİ GÖÇKÜNLERİN SORUNLARI: DEVLETİN POLİTİKASI VE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

3.1. Mecburi Göçkünlerin Sosyoekonomik Sorunları ve Sorunlarla İlgili Çalışmalar

Azerbaycan, nüfus yapısı itibarıyla dünyada en fazla ÜİYOK'nin bulunduğu ülkelerden biri olmuştur. Zorunlu göç sorunu, 30 seneye yakın bir sürede, yani Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlık elde ettiği dönemden itibaren ülkenin karşı karşıya kaldığı temel problemlerinden birini teşkil etmiştir. Sorunun bu kadar geniş bir zaman dilimine yayılması, sürecin kendi içinde çelişkilerinin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Çalışmanın diğer bölümlerinde zorunlu iç göçün ülkede oluşturduğu demografik, sosyal ve ekonomik sorunlar gözden geçirilmiştir. Bununla birlikte, zorunlu göç sonucu mecburi göçküne dönüşmüş nüfusun genel problemlerinin incelenmesi zaruriyeti ortaya çıkmıştır. Çatışmanın çapının büyüyeceği ihtimali yeterince değerlendirilmediğinden zorunlu iç göç de öngörülmemiş, bölgede yaşayan vatandaşlar hayatta kalabilmek için kendi imkanları ile güvenli alanlara doğru hareket etmiştir. Zorunlu göç, vatandaşlar için ne kadar beklenilmez olmuşursa devlet için de aynı derecede “sürpriz” olmuştur. Bu göç sürecinde devletin kontrol etme ve yapılandırma konusunda geri planda kalması ilerleyen aşamalarda da belirli zorluklara neden olmuştur. Mecburi göçkün gruplarının farklı özelliklere sahip olması, onların yaşam şartları ve sorunları arasında da bazı farklılıkların oluşmasına yol açmıştır. Örneğin kırsal ve kentsel alanlara göç eden mecburi göçkünlerin yaşam standartlarında, ekonomik durumunda, sağlık ve diğer hizmetlere ulaşmaları konusunda eşit imkanlar mevcut olmamıştır. Tüm bunlarla birlikte, özellikle zorunlu göçün gerçekleştiği ilk yıllarda onların sorunları aşağı yukarı benzer olduğundan bu sorunların çözümü için daha genel ve net çalışmalara üstünlük verilmiştir. Yıllar içerisinde ise bu çalışmaların daha spesifik özelliklerle yenilenmesine, farklı faaliyet istikametlerinin hazırlanmasına gerek duyulmuştur. Sorunların ve şartların değiştiği süreç içinde çözüm yollarının da değiştirilerek evrimleşmesi zaruri olmuştur.

Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nin 19 Eylül 1989 tarihli Kararnamesi uyarınca, toplu göçlerin neden olduğu negatif durumlardan etkilenen insanların problemleri ile ilgilenmesi için yeni kurum oluşturulmuştur. "Daimi İkamet Yerlerini Terk Etmeye Zorlanan Kişilerle Çalışma Üzerine Devlet Komitesi" olarak kurulan bu idare, Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 5 Ocak 1993 tarihli Fermanıyla "Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi" adını almıştır.³¹⁰ 29 Eylül 1992 yılında "Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin Statüsü Hakkında" kabul edilen Yasaya uygun olarak toplumun söz konusu nüfus grubuna yönelik devlet siyaseti şekillenmeye başlamış, onlara ilk kez imtiyazlar verilmiş ve sosyal savunma politikaları bu kurum aracılığı ile yürütülmüştür.³¹¹ Savaş ve Yeni Dünya düzeninin getirdiği sürecin yükünü kaldırmakta zorlanan devlet, kaçkın ve mecburi göçkünlerin sorunlarının çözümü konusunda uluslararası teşkilatlardan yardım almıştır. Bu bağlamda devletin konuya yönelik politikası ile birlikte uluslararası yardım kuruluşlarının rolü büyük önem taşımıştır.

İşgal edilmiş bölgelerden ülkenin diğer kısımlarına göç etmek zorunda kalan insanların güncel yaşam şartları oldukça farklılık göstermiştir. Bunun nedeni ise yerleşim birimlerinin konumu, buna bağlı olarak iş imkanlarının yeterlilik düzeyi ve kamusal yapılanma olmuştur. İşgal sonrası zorunlu göçe maruz kalan Azerbaycan vatandaşları, savaş döneminin beraberinde getirdiği sıkıntıların yanı sıra temel ihtiyaçlarını karşılamak için en basit imkanlardan da olmuştur. Ailesinden, yakınlarından bir veya birkaç kişiyi kaybeden mecburi göçkünler, yaşananları psikolojik açıdan anlayıp sindiremeden kendilerini zorlu bir yaşam mücadelesinin ortasında bulmuştur. Mecburi göçkünlerin yoksulluk düzeyi, işsizlik, mülkiyet yetersizliği, hijyenik olmayan alanlardaki yaşam şartları, su teçhizatındaki sıkıntılar, yeni doğan bebekler arasındaki ölüm düzeyinin artışı, yetersiz yemek, sağlık sorunları ve geçici hastalıklar, eğitimin sürdürülememesi gibi sorunlar onları Azerbaycan nüfusunun en büyük savunmasız grubuna dönüştürmüştür. Yaşadıkları ülkelerden baskı gördükleri için Azerbaycan'a sığınmış kaçkınlar da mecburi göçkünlerle aynı sorunları paylaşarak devletin veya uluslararası yardım kuruluşlarının desteği ile hayatta kalma çabası içine girmiştir. Azerbaycan toplumunun yüzde 12'sini oluşturan kaçkın ve mecburi göçkün grubunun sorunları devlet siyasetinin en önemli istikametlerinden biri olduğu için bu konu hiçbir zaman güncelliğini kaybetmemiştir. Onların günlük hayatta karşı karşıya kaldıkları problemler

³¹⁰ "Komitenin Yaranma Tarihi (Komitenin Oluşturulma Tarihi)", 2020, (çevrimiçi), 5 Aralık 2020 tarihinde <http://idp.gov.az/az/content/1/parent/1> adresinden alınmıştır.

³¹¹ National Legislative Bodies / National Authorities, "Azerbaijan: Law of 1992 on the Status of Refugees and Forced Migrants", 29 Eylül 1992, (çevrimiçi), 5 Aralık 2020 tarihinde <https://www.refworld.org/docid/4d47eebc2.html> adresinden alınmıştır.

ülkenin diğer nüfus gruplarının ve ülke basınının sürekli gündeminde olmuştur. Genel olarak Bakü ve çevresinde yaşayan kaçkın ve mecburi göçkünlerin sorunları daha fazla araştırılmış, özellikle onların kompakt bir şekilde yaşadıkları konutların düşük yaşam standartları sık sık medyaya taşınmıştır. Tüm bunlarla birlikte bugünün gerçekliğine bakacak olursak “kaçkın” ve “mecburi göçkün” ifadeleri dile getirildiğinde toplumun ekonomik açıdan yetersiz kesimi anlaşılmamaktadır. Onların birçoğu sosyal hayata entegre olarak yaşam kalitelerini diğer Azerbaycan vatandaşları ile aynı veya yakın standartlara taşıyabilmiştir. Fakat süre gelen yıllar içinde onların kendi topraklarına dönme arzusu bitmemiş ve bu konu en büyük sorun olarak kalmıştır. Temel araştırma sorularından biri olan geri dönme isteğinin³¹² yüksek düzeyde olduğu ise çalışma sırasında iletişime geçilen mecburi göçkünler tarafından onaylanmıştır.

Problemlerin çeşitliliği çözüm çalışmalarının da çok yönlü olmasını gerektirmiştir. Bu bağlamda, özellikle sağlık, eğitim, istihdam konularındaki saha çalışmaları büyük önem taşımıştır. Fakat bu çalışmalarda mecburi göçkün gruplarının farklı özelliklerinin baz alınmaması, onların tek bir grup olarak nitelendirilmesi farkları azaltmak yerine daha da derinleştirmiştir. En ağır şartlarda yani vagonlarda, çadırlarda, hiçbir kamu hizmetinin olmadığı alanlarda yaşayan kişilerle devlet binalarına veya akrabalarının evlerine sığınmış kişilerin aynı yardımı alması sosyal adaleti sağlamamıştır. Tabii ki aradan geçen yıllar içinde yaşam alanlarının kalitesi artmış, bu tür konular belirli düzeyde anlamını yitirmiştir. Fakat kamusal yaklaşım aynı olduğundan süre gelen yıllarda söz konusu farklılıkları minimuma indirmek mümkün olmamıştır. Son yıllarda mecburi göçkünlere yönelik yaklaşımın yenileşmesi devletin imkanlarının daha etkili bir şekilde kullanılmasına zemin yaratmıştır. Hedef gruplarının ihtiyaçlara göre belirlenmesi yönündeki yeni yaklaşım, “Büyük Geri Dönüş” Politikası için de önem arz edecek, mecburi göçkünlerin kendi topraklarına dönerek hayatlarını sürdürmeleri konusunda rol model olacaktır.

3.1.1. Fiziksel ve Psikolojik Bağlamda Güvenlik Sorunu

Savaşın tüm olumsuzlukları ile birlikte sonrasındaki dönemde de fiziksel ve psikolojik³¹³ güvenliği sağlamak kolay olmamıştır. Temas hattına yakın bölgelerde insanlar sık sık karşı tarafın ateşine maruz kalmış ve günlük hayatlarını bu tehlike nedeniyle

³¹² Konuya ilişkin anket çalışması tezin son kısmında analiz edilmiştir.

³¹³ Burada psikolojik güvenlik konusu sağlık sorunu olarak değil, yaşam kalitesini düşüren bir etken olarak değerlendirilmiştir. Savaş, işgal ve zorunlu göçün beraberinde getirdiği psikolojik problemler sağlık sorunları başlığı altında gözden geçirilmiştir.

kısıtlamıştır. Vatandaşların geçim kaynağı genellikle tarım ve hayvancılık olduğu bu bölgelerde ortaya çıkan tehlikeli durum, yeni göçlere yol açmıştır. Bu bağlamda göç etmek zorunda kalan insanlar ülkenin başka bölgelerine göç ettikleri için herhangi bir destek görmemiştir. Söz konusu bölgelerde yerel nüfusla birlikte çok sayıda mecburi göçkün de yaşamaktadır. Temas hattında yaşayan mecburi göçkünlerin ve yerel nüfusun en büyük problemi ise her şeyden önce fiziksel ve psikolojik güvenlik konusudur. Öyle ki cephe hattı boyu topraklarda mayın ve diğer patlayıcı düzenekler savaştan sonra da can almaya devam etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Arazilerin Mayınlardan Temizlenmesi üzerine Milli Ajans (ANAMA)³¹⁴, bölgedeki ciddi anlamda bu tür tehlikelerden temizlemiştir. Fakat tüm çabalara rağmen 2016 yılının sonuna kadar toplam 2 bin 439 patlama sonucu 383 kişi hayatını kaybetmiş, 2 bin 056 kişi ise yaralanmıştır.³¹⁵ Sürdürülen çalışmalara büyük ölçekte sonuçlar vermiştir, bununla birlikte tehlikenin tamamen yok olmadığı sonraki yıllarda da kendini göstermiştir. 2019 yılında ANAMA, 11 kişinin yaralanmasına, 2 kişinin ise hayatını kaybetmesine neden olan 6 mayın patlaması kayda almıştır.³¹⁶ Bununla birlikte, 1994 yılından itibaren ateşkes anlaşması olmasına rağmen ateşkesin Ermenistan tarafından ihlal edilmediği bir gün olmamıştır.³¹⁷ Güvenlik konusundaki bu tür sıkıntılar ise işgal edilmiş bölgelere yakın topraklarda yaşam kalitesini düşürmüştür.³¹⁸ Yerel nüfusun ve mecburi göçkünlerin sözkonusu toprakları güvenlik nedeniyle kullanamaması tarıma ve hayvancılığa elverişli olan bu bölgelerin yeterince gelişmesine engel olmuştur. Tarlalarda çalışan, odun kesmek için evinden uzaklaşan veya sadece kendi yaşam alanında bulunan siviller karşı tarafın silahlı saldırısına maruz kalmıştır. Bu durum can kaybı, yaralanma vakaları ile birlikte toplum içinde korku ve panik durumuna yol açmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Baş Savcısı Kamran Aliyev basına verdiği açıklamasında, Ermenistan tarafının hiçbir zaman ateşkes rejimine uymadığını belirterek, onların askerlerle birlikte sivilleri de hedef aldıklarını bildirmiştir.³¹⁹ 12 Mayıs 1994 yılından itibaren 398 Azerbaycan askerinin ve 31 sivilin Ermenistan silahlı güçleri tarafından öldürüldüğünü söyleyen Aliyev, “*Ateşkes döneminde toplam 429 Azerbaycan*

³¹⁴ Bu kurum, 18 Temmuz 1998’de Azerbaycan Cumhurbaşkanı’nın 854 sayılı kararnamesi uyarınca oluşturulmuştur.

³¹⁵ Landmine and Cluster Munition Monitor, “Azerbaijan, Casualties and Victim Assistance”, 27 Ekim 2017, (çevrimiçi), 1 Kasım 2020 tarihinde <http://www.the-monitor.org/en-gb/reports/2020/azerbaijan/casualties.aspx> adresinden alınmıştır.

³¹⁶ ANAMA, “Problemin Miqyası (Sorunun Ölçeği)”, 2019, (çevrimiçi), 1 Kasım 2020 tarihinde <http://anama.gov.az/the-scale-of-the-problem> adresinden alınmıştır.

³¹⁷ Azerbaycan Savunma Bakanlığı resmi internet sayfası, “Cəbhə Xəbərləri (Cephe Haberleri)”, t.y, (çevrimiçi), 1 Kasım 2020 tarihinde <https://mod.gov.az/cebhe-xeberleri-arxivi-283/> adresinden alınmıştır.

³¹⁸ 27 Eylül, 2020 tarihinde geniş kapsamlı savaşın başlamasına kadar farklı yıllarda ortaya çıkan küçük veya büyük çaplı askeri çatışmaların yanı sıra ateşkes ihlali günlük rutine dönüşmüştür.

³¹⁹ Paylaşılan istatistiki bilgiler küçük çaplı çatışma veya savaşın mevcut olmadığı zamanlara aittir.

vatandaşı katledilmiştir” ifadesiyle durumun ciddiyetini özetlemiştir. Baş Savcı, ayrıca ateşkes döneminde 1038 askerin, 69 sivilin, toplam 1107 vatandaşın yaralandığına dikkat çekmiştir.³²⁰ Bu tür olumsuz vakalara rağmen 1994’ten sonraki dönemde temas hattına yakın bölgelerde yaşayan mecburi göçkünler ve yerel nüfus arasında göç etmeye yönelik güçlü eğilimler olmamıştır. Örneğin, arazisinin yüzde 77’si Ermenistan silahlı güçleri tarafından işgal edilmiş, diğer bölgeleri ise sürekli ateş altında olan Ağdam’da yapılan anketlerde, “Bu topraklardan göç etmeyi hiç düşünmüyor musunuz?” sorusuna genellikle aynı yanıtın verildiği sonucuna varılmıştır: “*Nisan Savaşlarına*³²¹ kadar bazen ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldığımızda aklımıza böyle fikirler geliyordu. Ama ordumuzun gücünü, zafer iradesini gördükten sonra bu düşünce aklımızın ucundan bile geçmiyor. İnsan kendi ocağından, yurdundan nereye gidebilir?”³²² Ermenistan işgaline uluslararası sistemde siyasi ve hukuki açıdan yeterince tepki verilmemesi, nüfusun bu konuda sadece kendilerine ve devlete güvenmesine yol açmıştır. Bu bağlamda can güvenliğinin olmadığı, Ermenistan’ın sivillere yönelik savaş suçu işlemekten kaçınmadığı 2020 Savaşında³²³ da Ağdam, Ağcabedi, Terter, Tovuz, Goranboy, Gence, Berde, Naftalan, Daşkəsən, Gədəbəy, Mingəçevir ve diğer gibi temas hattına yakın bölgelerde vatandaşların güvenli bölgelere göç etme gibi bir isteği olmamıştır.

3.1.2. Barınma Sorunu

1993 itibari ile Azerbaycan’ın birçok bölgesinde “çadır kentleri” kurulmuş, bu mecburi göçkün kampları başkent Bakü ve hemen yanındaki Sumgayıt şehirleri dahil, ülkenin

³²⁰ “Atəşkəs Dövründə Öldürülən Azərbaycanın Hərbçi və Mülki Şəxslərinin Sayı (Ateşkes Döneminde Öldürülen Azerbaycanlı Asker ve Sivil Şahıslarının Sayısı)”, 3 Ekim 2020, (çevrimiçi), 30 Kasım 2020 tarihinde https://525.az/?name=xeber&news_id=151114&fbclid=IwAR2lCrIXNsJfTLtPNFQoSKI_AChSCi0G_GBxUZUxXTZKldHoe9A72kDH4C6k#gsc.tab=0 adresinden alınmıştır.

³²¹ Ermenistan tarafının provokasyon girişimleri sonucu Nisan 2016’da gerçekleşen ve tarihe “Dört Günlük Savaş” olarak geçen Nisan Savaşları, Azerbaycan Ordusu’nun başarılı karşı atak operasyonları ile sonuçlanmış, bazı stratejik yükseklikler ve köyler dahil 2000 hektardan fazla arazi işgalden kurtarılmıştır. Dört Günlük Savaş, Dağlık Karabağ sorununun “dondurulmuş” çatışma olmadığını ve Azerbaycan’ın işgal durumunu kabul etmeyeceğini göstermiştir. Azerbaycan Savunma Bakanlığı resmi internet sayfası, “Silahlı Qüvvələrimiz Tərəfindən 2000 Hektardan Artıq Ərazi Azad Edilib (Silahlı Kuvvetlerimiz Tarafından 2000 Hektardan Fazla Arazi Azat Edilmiştir)”, 18 Mayıs 2016, (çevrimiçi), 5 Aralık 2020 tarihinde https://web.archive.org/web/20160518170532/http://www.mod.gov.az/index2.php?content=news%2F2016%2F20160518_ermeniler adresinden alınmıştır.

³²² İlgar Rüstəmov, Ziyəddin Sultanov, “Ağdam: Dəyanət, Döyüş Ruhu və İşğaldan Azadlığa Çağırış (Ağdam: Deyanet, Dövüş Ruhu ve İşgalden Özgürlüğe Çağrı)”, *Xalq Qəzeti (Halk Gazetesi)*, s. 10.

³²³ Çalışmanın araştırma kapsamına dahil olmadığından bilimsel karışıklığa neden olmaması amacıyla konuya bu kısımda geniş bir şekilde değinilmemiştir. “Sonuç” kısmında uluslararası arabuluculuk faaliyetlerinin yetersizliği değerlendirildiği için savaşın neden ve sonuçları yönünde gerekli bilgiler verilmiştir.

birçok bölgesinde mevcut olmuştur. Sadece Berde iline gelen mecburi göçkünlerin sayısı 90 binden fazla olduğu için ortaya çıkan durumun yönetimi oldukça zorlaşmıştır.³²⁴ Çadırlar, tahta ve kamıştan dikilen kulübeler yeterli olmadığı için mecburi göçkünler, sığınabilecekleri her türlü alanda yaşamlarını sürdürmeye çalışmış, tren vagonları, Sovyet döneminden kalma genel hamamlar, ahırlar, en iyi durumda kamu binaları, ana okul ve okullar, üniversitelerin yatakhaneleri, hastane ve pansiyonlarda zorlu şartlar altında hayata tutunmuştur (**Resim 5**.³²⁵). Bu bağlamda, 1991-1994 yıllarında gerçekleşen zorunlu iç göç sonucu mecburi göçkün statüsünü alan Azerbaycan vatandaşlarının yaşam alanları oldukça farklılık göstermiştir. Genel olarak bakıldığında Bakü ve Sumgayıt şehirlerine göç edenlerin iskan ettikleri binalar diğer bölgelere göç edenlere göre daha iyi durumda olmuştur. BM Genel sekreteri'nin İnsan Hakları Özel Temsilcisi Walter Kellin, 2010'un Mayıs ayında Bakü'ye yaptığı ziyaret sonrası on binlerce mecburi göçkünün terkedilmiş binalarda, oldukça sıkışık bir durumda hijyenik olmayan alanlarda yaşadığına dikkat çekmiştir. Ayrıca kötü beslenmenin yaygın oluşu, bebek ölümlerinin ülke genelinde ortalama yüzde 10 oranında olduğu halde nüfusun mecburi göçkün kısmında bu oranın yüzde 26'ya dayanması, işsizlik sorununun beraberinde getirdiği negatif sonuçların ciddiyeti durumu daha da ağırlaştırmıştır.³²⁶

Mecburi göçkünlerin sorunlarının başında her zaman barınma konusu gelmiştir çünkü bu sorun, diğer problemlerin oluşumu konusunda önemli bir baz olmuştur. Mecburi göçkünlerin kalitesiz yaşam şartları dolayısıyla yaşadıkları sağlık sorunları, barınma birimlerinde yeterli oyun ve ders alanlarının olmadığı için çocukların eğitimi, aynı zamanda kişisel gelişiminde oluşan eksiklikler, yetişkin ve çocukların yerel nüfusla ilişkilerinde karşılaştıkları sorunların büyük bir kısmı aslında barınma problemlerinden kaynaklanmıştır. Zorunlu göçün meydana geldiği ilk yıllarda mecburi göçkünlerin yaşam alanları konusunda sistematik bilgiler olmasa da barınma sorunu konusunda büyük çaplı çalışmaların gerçekleştirildiği, “çadır kentleri”nin birçoğunun iptal edildiği döneme ait rakamlar durumun ciddiyetini gözler önüne sermiştir. Örneğin, 1 Mayıs 2005 tarihine olan bilgilerle mecburi göçkünlerin toplu şekilde iskan ettiği konutların istatistiği paylaşılmıştır. Bu bilgilere göre,

Toplam: 176 258 aile, 686 586 kişi

³²⁴ Kerim Kerimli, “Azərbaycan - Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlər Ölkəsi: Hər 8-ci Adam Haqqında Policy Paper (Azerbaycan - Kaçkınlr ve Mecburi Göçkünlər Ülkesi: Her 8'ci Kişi Hakkında Policy Paper)”, 5 Mayıs 2010, (çevrimiçi), 5 Aralık 2020 tarihinde <http://hca-anc.org/?p=201> adresinden alınmıştır.

³²⁵ Elnur Babayev, Karabağ'dan Mecburi Göçkün Çocuklar, [Resim], Azerbaycan Fotoğrafçılar Birliği.

³²⁶ Allahveranov, a.g.e, s. 48.

1. Kamu binalarında – 22 191 aile, 81 917 kişi
2. Öğrenci yurtlarında - 20 760 aile, 83 029 kişi
3. Eğitim müesseseleri ve ana okul binalarında: 9 593 aile, 34 887 kişi
4. Sanatoryum, pansiyon, dinlenme tesisleri, turist konutlarında: 6 541 aile, 24 634 kişi
5. Çadır kamplarında: 11 843 aile, 47 608 kişi
6. Vagonlarda: 1 407 aile, 5 263 kişi
7. Fin evlerinden oluşan kasabalarda: 6 315 aile, 27 734 kişi
8. Akraba evlerinde: 24 321 aile, 95 620 kişi
9. Yerel nüfusun zapt edilmiş evlerinde ve yazlıklarında: 6 637 aile, 25 722 kişi
10. İnşaatı yarım kalan binalarda: 2 087 aile, 9 145 kişi
11. Çiftlik, sondaj ve yol kenarlarında: 5 946 aile, 26 757 kişi
12. Kaçkınlar ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi tarafından inşa edilmiş kasabalarda: 13 907 aile, 65 984 kişi
13. Uluslararası yardım kurumlarının desteği ile inşa edilmiş evlerde: 6 686 aile, 30 087 kişi
14. Ermenistan'la ve Azerbaycan işgal edilmiş bölgeleri ile sınır teşkil eden topraklarını terk ederek ülkenin diğer bölgelerindeki farklı konutlarda: 38 024 aile, 128 199 kişi daimi yaşam alanlarından göç ederek belirtilen yerlerde iskan etmiştir.³²⁷

Birleşmiş Milletler'in 1999 yılına ait hükümetin takdim ettiği bilgilere dayanan verilerine bakıldığında Azerbaycan'daki mecburi göçkünlerin yaklaşık dörtte birinin akraba veya yakın arkadaşlarının evlerinde, mecburi göçkün ailelerinin yaklaşık üçte ikisi tek odalı alanlarda ikamet etmiştir. Bu ailelerin % 70'inin mutfağı olmamış ve yüzde 40'ı tuvalet ve banyo alanlarını paylaşmak zorunda kalmıştır. Dünya Bankası'nın gerçekleştirdiği anket sonuçları da benzer şekilde barınma şartlarının hem kentsel hem de kırsal alanlarda oldukça kötü olduğu bir kez daha ortaya koymuştur. Çoğu tek odalı barınaklarda yaşayan mecburi

³²⁷ Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi'nin Özel Sayısı, **Ermenistan'da Gerçekleştirilen Etnik Temizleme ve Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Tarafından Azerbaycan'ın % 20 Arazisinin İşgali Sonucunda Oluşmuş Bir Milyona değin Kaçkın ve Mecburi Göçkün Hakkında Malumat. 1998-2005**, Bakü, Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi, 2005, s. 26.

göçkün ailelerinin yüzde 18'nin konutların içinde ve yakınında suya erişimlerinin olmadığı belirtilmiştir.³²⁸

Devletin bu yöndeki çalışmaları sonucu barınma sorununun büyük ölçekte çözülmesine rağmen hala bu konuda bazı eksiklerin olduğu dile getirilmelidir. Yeni yaşam alanları ile temin edilmeyen mecburi göçkünlerin yanı sıra yeni inşa edilmiş konutlarda yaşayanlar için de barınma konusu yeni sorunlara yol açmıştır. Örneğin, yeni yerleşim birimleri genellikle kırsal alanlarda il ve ilçe merkezlerine uzak yerlerde inşa edilmiştir. Kentsel alanlarda inşa edilen mecburi göçkün kasabaları için de izole durumu söz konusudur. Toplu taşıma araçlarının yetersiz olduğu veya hiç olmadığı alanlarda yerleşim birimlerinde yaşayan mecburi göçkünler için ise bu kez ulaşım sorunları zaman ve maliyet konusunda ciddiye kazanmıştır. Mali konularda yeterli imkanlara sahip olmayan mecburi göçkünler için ise bu durum yeni sıkıntılar oluşturmuştur.

3.1.3. İstihdam ve Ekonomik Sorunlar

Kaçkın ve mecburi göçkünlerin en önemli problemlerinden biri uzun yıllar boyunca işsizlik ve ekonomik sıkıntılar olmuştur. Ülkenin piyasa ekonomisi konusunda tecrübesinin olmaması yeni sisteme geçişin oldukça ağır ilerlemesine sebebiyet vermiş, bu duruma savaşın maddi hasarları eklenince ise büyük bir kriz ortaya çıkmıştır. Hiçbir ön hazırlık olmadan evlerini bırakarak göç etmek zorunda kalan mecburi göçkünler tüm birikimlerini kaybetmiş, böylelikle yeni bir hayata başlama konusunda maddi imkanları yeterli olmamıştır. Bu bağlamda, kaçkın ve mecburi göçkünler olumsuz ekonomik şartlar sonucunda meydana gelmiş işsiz nüfusun en büyük grubunu oluşturmuştur. Kaçkın ve Mecburi Gökünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi, 1999'da çalışma için uygun olan 301 bin 359 kişi kaçkın ve mecburi gökünün 196 bin 380'i yani yüzde 62'sinin işsiz olduğunu bildirmiştir.³²⁹ Uluslararası kuruluşların konuya dair verileri ise durumun daha da ağır olduğunu ortaya koymuştur. 1991 ve 2002 yıllarında Dünya Bankası tarafından yapılan araştırmalarda, yerel nüfusun mecburi göçkünlere kıyasla çok daha yüksek yüzdelerle ücretli istihdama sahip olduğu belirlenmiştir. 1999'da elde edilen verilerde mecburi göçkünlerin hane gelirinin dağılımında en büyük kaynak % 43'le devlet desteği olmuştur. Geçici işçilik, hayvancılık, satış veya diğer kayıt dışı işlerden elde edilen gelir % 30, gıda yardımları % 23, yardım

³²⁸ United Nations Development Programme, **Azerbaijan Human Development Report**, Bakü, UNDP, 1999, s. 49.

³²⁹ Elhan Süleymanov, Vurgun Süleymanov, **Ermənistanın Azərbaycana Qarşı Silahlı Təcavüzü və İşğalın Ağır Nəticələri (Ermenistan'ın Azerbaycan'a Karşı Silahlı Tecavüzü ve İşgalın Ağır Sonuçları)**, Bakü, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2012, s. 62.

kuruluşlarının küçük işletmeler kurmak için verdiği mikro krediler ise hane gelirinin % 4'ni teşkil etmiştir.³³⁰ 2002'de yapılan çalışmada yerel nüfusun gelirlerinin yaklaşık % 76'sının istihdamla ilgili faaliyetlerden geldiğini, mecburi göçkünlerin gelirlerinin ise yaklaşık % 39 veya % 48'nin istihdam kaynaklı olduğunu ortaya koymuştur. WFP'nin 2004 yılında yürütülmüş anketine göre ise sadece mecburi göçkünler arasında işsizlik düzeyinin 70%'e dayandığı belirtilmiştir.³³¹

Problemlerin ortaya çıktığı ilk zamanlarda durumun geçici olacağı düşünülmüş ve kalıcı çözümler yerine, temel ihtiyaçların karşılanması amacıyla yardım programları gerçekleştirilmiştir. Geçen yıllar içinde mecburi göçkünlerin kendi topraklarına geri dönme süreci uzadığı için devletin yeni bir politika uygulaması gerekmiştir. Böylelikle mecburi göçkünlerin ekonomik açıdan tamamen devlete bağımlı olmaması hedeflenmiştir. Öyle ki 2001 yılında Dünya Bankası ve hükümetin gerçekleştirdiği anketin sonuçlarına göre mecburi göçkünlerin kendi gelecekleri konusunda umutsuzluk içine girdikleri gözlemlenmiştir. Bu durumun düzeltilmesi için ise Devlet Petrol Fonu'nun kaynakları seferber edilmiş, öncelikle barınma sorunu kaynaklı ekonomik sıkıntıların giderilmesine başlanmıştır.³³² Bu tedbirler sonucu mecburi göçkünler arasında yoksulluk düzeyi % 75'ten % 12'ye düşmüştür.³³³

3.1.4. Sağlık Sorunları

Kaçkın ve mecburi göçkünlerin yaşadıkları zorlu süreç birçok sağlık sorununun da başlangıcı olmuştur. Nüfusun en hassas grubu olarak kabul edilen kaçkın ve mecburi göçkünler arasında yetersiz ve kötü beslenme, sıhhi ve hijyenik olmayan alanlarda barınma, toplu yaşama sonucu bulaşıcı hastalıklarda yüksek oran, kronik hastalıkların çoğalması, savaştan zarar görerek fiziksel engelliye dönüşen veya olumsuz şartlar sonucu engelli doğan bebekler, yeni doğan bebekler arasında yüksek ölüm düzeyi, geçmişe bağlı travmatik olaylar ve bu bağlamda devam eden psikolojik sorunlar oldukça geniş yayılmıştır. Ruh sağlığı konusundaki sorunlar ise diğer problemlerin de etkisiyle oldukça derinleşmiştir. Nüfusun bu

³³⁰ Compilation of the Information Available in the Global IDP Database of the Norwegian Refugee Council, **Profile of Internal Displacement: Azerbaijan**, Cenevre, Global IDP Database, 2002, s. 32.

³³¹ UNHCR-OCHA Mission to the Republic of Azerbaijan, **Of The IDP'S Situation in Azerbaijan and Cooperation Mechanisms in Place to Address Their Needs**, Bakü, UNHCR The UN Refugee Agency, 2005, s. 22.

³³² Financial, Private Sector, and Sustainable Development Independent Evaluation Group, **Internally Displaced Persons Economic Development Project**, Washington, International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, 2018, s. 2.

³³³ Elçin Gabiloğlu, "Kaçkın və Məcburi Köçkünlərin Sosial Problemləri Dövlətimizin Diqqət Mərkəzindədir (Kaçkın ve Mecburi Göçkünlərin Sosial Problemləri Dövlətimizin Dikkat Mərkəzindədir)", 2 Temmuz 2019, (çevrimiçi), 9 Aralık 2020 tarihinde <http://xalqgazeti.com/az/news/25896> adresinden alınmıştır.

grubunun hemen hepsinde geçmişe dayalı olumsuz tecrübelerden kaynaklı travmaların olduğu söylenilemez, bununla birlikte onların bireysel olarak olaylara verdiği tepkiler farklılık göstermiştir. Travma sonrası semptomlar mecburi göçkünlerde farklı derecelerde kendini göstermiştir ki, savaştan sonraki durumun bu konudaki etkisi büyük olmuştur. Uzun süreli depresyon, anksiyete ve strese ilişkin psikosomatik bozukluklar psikolojik sorunların başında gelmiştir. Ruh sağlığının zarar görmesinde aile veya yakın akraba kaybı, askeri operasyonların düzenlendiği bölgelerde yüksek stres düzeyi, esir alınanlarda oluşan panik ve işgencelere bağlı sıkıntılar, belirsizliğin getirdiği kaygı bozukluğu, ağır yaşam şartları, vatandan uzak kalma, ait olamama hissi ve başka nedenler gözlemlenmiştir. Bu kadar ciddi psikolojik sorunların meydana gelmesine rağmen tıbbi yardım isteyenlerin sayısı oldukça az olmuştur. Örneğin 2001 yılında zorunlu göç mağduru olan ve Bakü’de ikamet eden 144 bin kişiden sadece 314’ü psikiyatrik yardım talebinde bulunmuştur, sonraki yıllarda ise talep sayısı çok daha az olmuştur.³³⁴ Özellikle kayıt dışı, düşük vasıflı işlerde çalışan mecburi göçkünler yüksek kaygı düzeyine, psikososyal sıkıntılara ve bunun sonucunda oluşan sağlık sorunlarına sahip olmuştur. Tabii ki ülke nüfusunun mecburi göçkün olmayan grupları arasında da söz konusu süreç içinde işsizlik en büyük sorunlardan birini teşkil etmiştir. Fakat mecburi göçkünler bu sorunlarının çıkış noktası olarak sosyal statülerini gördükleri için işsizlik ve maddi yetersizlik onların psikolojilerini daha fazla etkilemiştir (**Resim 6.**³³⁵).

1999’a kadar yerinden edilmiş nüfus arasında yetersiz beslenme raporları bir dizi sağlık sorunlarının gıda yetmezliğinden kaynaklandığını ortaya koymuştur. Örneğin, 1996-1999 verilerine göre, mecburi göçkünler, özellikle de çocuklar yetersiz beslenme ve anemiden muzdarip olmuştur. Tüketilen gıdanın dörtte birinin uluslararası yardım kuruluşlarından gelmiştir. Bununla birlikte 1999’da mecburi göçkünler de dahil ülke nüfusu arasında iyot eksikliğinin ciddi boyutlara ulaştığı bildirilmiştir.³³⁶ Yetersiz beslenme sonucu oluşan aneminin özellikle çocuklar ve kadınlar arasında sık sık görülmesi bu sağlık sorununun kontrol altında tutulmasını gerektirmiştir. 2001 yılında Azerbaycan Reprodüktif (üreme) Sağlık Muayenesi sonucunda kaçkın ve mecburi göçkün kadınlarda aneminin nüfusun diğer gruplarındaki kadınlara kıyasla daha yüksek oranda olduğu belirlenmiştir. Muayene edilen kaçkın ve mecburi göçkün kadınların % 39’unda anemi rahatsızlığı görülmüştür ki, en yüksek düzey 35-39 yaş grubu arasında olmuştur. Bu yaş grubunun yüzde 43’nün anemiden muzdarip

³³⁴ Nadir İsmayılov, Fuad İsmayılov, “Mental Health of Refugees: The Case of Azerbaijan”, **World Psychiatry**, C. I, No: 2, 2002, s. 121-122.

³³⁵ Şahveled Eyvazov, Konuşan Gözler, [Resim], Azerbaycan Fotoğrafçılar Birliği.

³³⁶ Compilation of the Information Available in the Global IDP Database of the Norwegian Refugee Council, a.g.e, s. 33.

olduğu ortaya çıkmıştır.³³⁷ Anemi söz konusu dönemde ülke genelinde büyük bir sağlık sorunu olmuştur, bununla birlikte mecburi göçkünlerin düşük yaşam standartları bu rahatsızlığın tedavisi konusunda büyük zorluklar oluşturmuştur. 1996'da gerçekleştirilen ankette çocuklar ve ergenler arasındaki rahatsızlıkların büyük ölçekte yetersiz beslenmeden kaynaklandığı belirlenmiş, genel olarak anneleri gibi anemik rahatsızlıkları olan ve savaştan sonra doğan mecburi göçkün çocukların bodur büyüme riskinin daha fazla olduğu bildirilmiştir.³³⁸ Fakat dönemin şartları göz önüne alındığında bu tür rahatsızlıkları olan çocuklar şanslı bile sayılmıştır. Nitekim bebek ve çocuk ölümlerinin yüksek düzeyi ülke demografisinin geleceğini tehdit etmiştir (**Resim 7.**³³⁹). 1991-2000 yılları içinde ülke genelinde her 1000 yeni doğuma ölüm seviyesi 78,8 olmuştur. Gebelik dönemi 28 haftanın altında olan ve canlı doğan bebekler bu orana dahil edilmemiştir. Kaçkın ve mecburi göçkünler arasında 1000 yeni doğumda 105,9 ölüm oranının olması durumun ciddiyetini gözler önüne sermiştir. Ayrıca eğitim düzeyi düşük olan annelerin çocuklarını kaybetme oranının yüksek olduğu gözlemlenmiştir.³⁴⁰

Bu dönemde kaçkın ve mecburi göçkünler arasındaki en büyük sağlık problemi ise bulaşıcı hastalıklar olmuştur. Bu sorunla mücadele için büyük imkanlar seferber edilse de bulaşıcı hastalıkların yayılmasının en önemli nedeni olan anti hijyenik barınma şartlarının büyük oranda ortadan kaldırılmasına kadar etkili sonuçlar elde edilmemiştir. Hükümetin 2005'de gerçekleştirdiği anket sonuçlarına göre mecburi göçkünlerin yüzde 41,2'sinin hijyenik açıdan en temel standartlara bile uygun olmayan alanlarda yaşaması bulaşıcı hastalık riskini arttırmıştır.³⁴¹ Örneğin, Ermenistan işgalinin ilk yıllarında Azerbaycan'da 13 bin kişide sıtma³⁴² hastalığı kayda alınmıştır ki, bu vakaların 10 bini mecburi göçkünler arasında görülmüştür.³⁴³ Ayrıca bu tür hastalıklar, özellikle Azerbaycan'ın merkez ve güney

³³⁷ Asya Kalkınma Bankası Merkez ve Batı Asya Bölgesel Departmanı, **Ölkə Üzrə Gender Qiymətləndirilməsi: Azərbaycan (Ülke Genelinde Gender Değerlendirilmesi: Azerbaijan, Flippinler, Asya Kalkınma Bankası, 2005, s. 87.**

³³⁸ United Nations Development Programme, a.g.e, s. 52.

³³⁹ Şahveled Eyvazov, Çadır Kampında Bir Gün, [Resim], Azerbaycan Fotoğrafçılar Birliği.

³⁴⁰ Division of Reproductive Health, Centers for Disease Control and Prevention (DRH/CDC), **Reproductive Health Survey Azerbaijan, 2001**, Bakü, U.S. Department of Health and Human Services, 2003, s. 106.

³⁴¹ Internal Displacement Monitoring Centre & Norwegian Refugee Council, **Azerbaijan: After Some 20 Years, IDPs Still Face Barriers**, Cenevre, 2010, s. 55.

³⁴² Malarya adı ile bilinen hastalık.

³⁴³ Azerbaycan Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı resmi internet sayfası, "BMT-nin Xüsusi Məruzəçisi Məcburi Köçkünlərə Göstərilən Səhiyyə Xidmətini Yüksək Qiymətləndirmişdir (BM'in Özel Konuşmacısı Mecburi Göçkünlere Yönelik Sağlık Hizmetlerini İyi Değerlendirmiştir)", 23 Mayıs 2015, (çevrimiçi), 9 Aralık 2020 tarihinde <http://health.gov.az/main/901-bmt-nin-xususi-meruzisi-mecburi-kockunlere-gosterilen-sehiyye-xidmetini-yukse-kqiymetlendirmisdir.html> adresinden alınmıştır.

bölgelerinde mecburi göçkünler için oluşturulmuş çadır kamplarında yüksek oranda olmuştur. Bu bölgelerde sağlık problemlerinin yüksek oranı aynı zamanda dağlık bölgelerde yaşamaya alışmış mecburi göçkünlerin iklim şartlarına alışamamasından kaynaklanmıştır. 1997’de sadece Berde’de mecburi göçkünler arasındaki ölüm oranının ülke genelinde mecburi göçkün ölümlerinin % 28,7’ni teşkil etmesi bu durumun bir göstergesi olmuştur.³⁴⁴ Genel olarak bakıldığında, kaçkın ve mecburi göçkünler arasında nefes yolları ile geçen enfeksiyonlar, mide-bağırsak enfeksiyonları, difteri, kızamık, kızamıkçık, kabakulak, boğmaca, veba, sıtma, verem gibi bulaşıcı hastalıkların yanı sıra kalp hastalıkları, tansiyon, diyabet, romatizma, ruhsal sarsıntılar ve diğer kronik rahatsızlıklar sık sık görülmüştür. Bu tür sağlık sorunları özellikle 1990’lı ve 2000’li yılların ilk yarısında büyük sıkıntılar oluşturmıştır.

3.1.5. Eğitim ve Adaptasyon Sorunları

Yerinden edilmenin yıkıcı doğası gereği eğitim alanında da büyük boşluklar meydana gelmiştir. Azerbaycan, Sovyet döneminden itibaren eğitilmiş nüfusun yüksek düzeyi ile bağımsızlığa geçiş yapmıştır. Nitekim 1989’da gerçekleştirilen nüfus sayımında 15 yaş ve üzeri kişilerde bu oranın erkekler arasında % 98,9, kadınlar arasında % 95,9, genel olarak ise % 97,3 gibi yüksek bir düzeyde olduğu belirlenmiştir.³⁴⁵ Bağımsızlığın elde edilmesi ile yeni ve milli eğitim sisteminin oluşturulacağına dair pozitif eğilimler gözlemlenmiş, fakat savaş ve işgal süreci eğitim alanını da oldukça kötü yönde etkilemiştir. Öncelikle, 1025 eğitim müessesesi, 927 kütüphane, 4,6 milyon kitap ve elyazmanın işgal edilmiş bölgelerde kalması eğitim alanına büyük bir maddi hasar vermiştir. Ayrıca Azerbaycan Türklerinin Ermenistan’da kompakt bir şekilde yaşadığı bölgelerden sınır dışı edilmesi ile birlikte, 234 okul, 214 kütüphane, 112 ana okul Ermenilerin eline geçmiştir.³⁴⁶ Kaçkın ve mecburi göçkün olmuş öğretmenler ve öğrenciler ise eğitim sistemi üzerinde ciddi bir baskı oluşturmıştır. Göçlerin yaşandığı yıllarda hem öğrenciler hem de öğretmenler için yeterli kontenjanın olmaması büyük aksaklıklara yol açmıştır. Kaçkın ve mecburi göçkün nüfusun eğitilmiş grubunun en önemli parçası olan öğretmenlerin işle temin edilmesi ve zorlu şartlar altında çocukların eğitimlerine devam etmesi oldukça zor olmuştur. Zorunlu göçün olumsuz sonuçlarının büyük ölçekte çözüldüğü 2000’li yılların başında bile mecburi göçkün çocukların eğitim problemleri tamamen çözülememiştir. 2003 yılında yapılan araştırmalarda,

³⁴⁴ Şahbaz Muradov, **İnsan Potensialı: Əsas Meyllər, Reallıqlar, Problemlər (İnsan Potensiyeli: Esas Eğilimler, Gerçeklikler, Problemler)**, Bakü, İlm, 2004, s. 454.

³⁴⁵ State Statistical Committee of The Republic of Azerbaijan, **Statistical Yearbook of Azerbaijan**, Bakü, State Statistical Committee of The Republic of Azerbaijan, 2017, s. 84.

³⁴⁶ “Ermenistan Təcavüzünün Nəticələri (Ermenistan Tecavüzünün Sonuçları)”, t.y, (çevrimiçi), 11 Aralık 2020 tarihinde <https://heydaraliyev-centers.az/ganja/armenian-agression> adresinden alınmıştır.

Azerbaycan’da mecburi göçkün nüfusun yaklaşık 200 bininin yani yüzde 40’nın çocuklardan ibaret olması eğitim konusunda ciddi çalışmalara gerek duyulduğunu ortaya koymuştur. Eğitim sorunlarının başında alt yapı eksikliği, kırsal alanlarda okulların yerleşim birimlerinden uzak olması, okul malzemelerinin elde edilmesi konusundaki ekonomik sıkıntılar ve saire olmuştur.³⁴⁷ Özellikle belirtilmelidir ki, yaşamın birçok alanında zorlu şartlarla karşı karşıya kalan mecburi göçkünler için çocuklarının eğitimleri öncelikli bir sorun olmamıştır. Mecburi göçkünlerin yerleşim birimlerinde eğitim alanlarının yetersizliği, yerel okulların mecburi göçkün çocukları kabul etmesi konusunda zaruriyet oluşturmıştır. Fakat öğrenci yükünün fazlalığı bu okullarda da eğitimin kalitesini belirli düzeyde düşürmüştür. Bu bağlamda devletin ve uluslararası yardım kurumlarının hassasiyeti büyük bir neslin eğitim almadan büyümesine izin vermemiş, sonuç olarak mecbur göçkünler ve nüfusun diğer grupları arasında eğitim düzeyi bağlamında ciddi farklar meydana gelmemiştir. 2000’li yıllarda mecburi göçkünler arasında eğitimlilik düzeyi % 97,1 olmuştur.³⁴⁸ Ayrıca mecburi göçkün çocukların yerel okullarda eğitim görmesi onların topluma entegre edilmesi konusunda büyük önem arz etmiştir. Nitekim çocukların mecburi göçkün topluluklarının dışına çıkması ve yaşlıları ile iletişim kurması onların kişisel gelişimleri konusunda olumlu etkilere neden olmuştur. Tüm bunlarla birlikte adaptasyon süreci ekonomik yetersizlikleri bağlamında kolay olmamıştır (**Resim 8.**³⁴⁹).

Adaptasyon konusu çocuklarla birlikte yetişkinler için de sorun teşkil etmiş, farklı bölgelerde yaşayan mecburi göçkünlerin adaptasyon düzeyi de farklılık göstermiştir. Öncelikle yerinden edilmenin sosyal psikolojik etkileri bağlamında yeni hayata adaptasyon için ek destek ve kaynaklar gerekli olmuştur. Kaçkınların, mecburi göçkünlerin dini ve etnik açıdan yerel nüfusla homojen yapıda olması süreç içinde ciddi sorunların olmaması konusunda önemli rol oynamıştır. Nitekim bu başlık altında kaçkın ve mecburi göçkünlerin topluma uyumundan çok onların içinde bulundukları şartlara adaptasyonuna dikkat çekilmiştir. Genel olarak mecburi göçkünlerin sosyal demografik, sosyal ekonomik, eğitim ve

³⁴⁷ Caucasus Edition. Journal of Conflict Transformation, “Internally Displaced Persons: The Case of Azerbaijan”, 1 Kasım 2010, (çevrimiçi), 11 Aralık 2020 tarihinde <https://caucasusedition.net/internally-displaced-persons-the-case-of-azerbaijan/> adresinden alınmıştır.

³⁴⁸ International Monetary Fund, **Azerbaijan Republic: Poverty Reduction Strategy Paper Progress Report**, Washington, IMF, 2004, s. 45.

³⁴⁹ Elnur Babayev, Hayat Devam Ediyor, [Resim], Azerbaycan Fotoğrafçılar Birliği.

mesleki açıdan adaptasyonu gözden geçirildiğinde, yaş grupları çerçevesinde üç büyük grubun olduğu kanısına varılmıştır.³⁵⁰

- Birinci grup, savaş sürecini bizzat yaşamış, topraklarını ve tüm maddi manevi birikimlerini bırakmak zorunda kalmış yaşlı nesildir ki, onlar için hayata eskisi gibi devam etmek kolay değildir. Onlara göre topraklarına geri dönüş aynı zamanda geçmişte bıraktıkları hayata da dönüş anlamını ifade etmektedir. Bu gruptaki mecburi göçkünlerin adaptasyon süreci ağır ilerlediğinden geleceğe yönelik umutsuzluk görülmüştür.
- Orta neslin temsilcilerinde de adaptasyon düzeyi yüksek değildir. Sorunlarının çözümü konusunda daha optimist olan bu insanlar için göçkün oldukları bütün bu yıllar aynı zamanda kaybettikleri çocukluk ve gençlikleridir. Onlar mecburi göçkün grubun aktif kısmını teşkil etmiştir.
- Üçüncü gruba ait olan mecburi göçkünler ise bu sosyal statülerini ebeveynlerinden aldıkları için onların fiziki adaptasyon düzeyi oldukça yüksek, psikolojik adaptasyonları ise orta düzeydedir. İşgal altındaki topraklarını görmemelerine rağmen bu konuda yeterince bilinçlidirler.

Zorunlu göçe maruz kalan insanların adaptasyon süreçleri onların bireysel özellikleri ile bağlıdır. Bu bağlamda sosyal ve psikolojik adaptasyon sürecinde, kişisel planda önemli değişiklikler meydana gelmektedir. Bu değişiklikler kendine yönelik saygı ve güven seviyesinde azalma, değer yönelimlerinin ve sosyal tutumların başkalaşması olarak ifade edilir. Bu süreç oldukça karmaşık olduğundan motivasyonla ilgili destek kapsamlı olmalı ve sosyal, psikolojik, aynı zamanda pedagojik etkenler dikkate alınmalıdır.³⁵¹

3.1.6. Uluslararası Yardım Kuruluşlarının Faaliyetleri

Azerbaycan Birleşmiş Milletler'e katıldıktan sonra, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK), Oxfam ve Relief International dahil olmak üzere diğer insani yardım kuruluşları ve sivil toplum kuruluşları (STK'lar) ile işbirliği içine girmiş, çeşitli projelerle sorunların çözümü konusunda faaliyetler gerçekleştirmiştir. BMMYK mecburi

³⁵⁰ İlimin İnkişafı Fonu, **Azerbaycan- Ermenistan, Dağlık Karabağ Münakaşası Neticesinde Travmaya Maruz Kalmış İnsanların Sosyal-psikolojik Vaziyetinin Değerlendirilmesi**, Bakü, SDF, 2014, s. 4.

³⁵¹ Nina Palagina, “Особенности Социально-Психологической Адаптации Вынужденных Мигрантов в Преодолении Жизненного Кризиса (Osobennosti Sochialno-Psikhologiskoy Adaptachii Vinujdennikh Migrantov v Preodolenii Jiznennovo Krizisa)”, Kursk, Гарнитура Тайме (Garnitura Tayme), 2007, s. 6.

göçkünlerin yiyecek, barınma ve aynı zamanda su ve sanitasyonun iyileştirilmesine yardımcı olma açısından büyük yardımlar sağlamıştır.³⁵² Azerbaycan'da kaçkın ve mecburi göçkünlere yönelik ilk uluslararası yardım 1993 yılında edilmiştir. BMMYK mecburi göçkünlere, sığınma talep eden kişilere, kaçkınlara ve vatandaşlığı olmayanlara yardım bağlamında ulusal barınak sistemi oluşturulması konusunda Azerbaycan hükümetine destek olmuştur. 26 Nisan 1993 tarihli Cumhurbaşkanı Kararnamesi gereğince, Uluslararası İnsani Yardım ve Teknik Yardım Üzerine Cumhuriyet Komisyonu oluşturulmuş, kaçkın, mecburi göçkün ve düşük gelirli nüfusun sosyal sorunlarının uluslararası insani yardım kuruluşları, bağışçı ülke ve finans kurumlarıyla birlikte araştırılmasına ve yardımların kapsamının net bir şekilde hesaplanmasına başlanmıştır.³⁵³ Sorunların çözümü ve gerekli tedbirlerin gerçekleştirilmesi konularını koordine eden Komisyon, 1995 15 Ocak tarihli Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile faaliyetini genişlendirmiştir.³⁵⁴ Böylelikle 48 uluslararası ve 42 yerel teşkilatla bağlantı kurarak onların katılımı ile farklı projelerin yürütülmesine destek sağlanmıştır. Uluslararası İnsani Yardım Teşkilatkarından 10'u BM ajanslarını, 14 ABD'yi, 16'sı Avrupa ve 8'i Doğu ülkelerini temsil etmiştir.³⁵⁵

Uluslararası insani yardımlar, zorunlu göçlerin sonuçlarının kontrol edilemez duruma geldiği dönemde hayati önem taşımıştır. Bu süreçte uluslararası insani teşkilatların girişimleri ile 12 çadır kampı, Fin tipli evlerden oluşan 16 kasaba, taş veya tuğladan oluşan 8000 ev inşa edilmiş, 160 bin kaçkın ve mecburi göçkün için ücretli istihdam ve kalkınma programları çerçevesinde ekonomik imkanlar oluşturulmuştur. Füzuli ve Ağdam'ın kurtarılmış bölgelerinde 700 ev, 600 kamu binası tamir edilmiş, 470 okul ve sağlık ocağı için konutlar inşa edilmiştir.³⁵⁶ Ayrıca vatandaşlık ve vatandaşsızlık durumlarının yönetilmesi konusunda da hukuki mevzuatın geliştirilmesine yardımcı olan bu teşkilat, 39 bin 600'den fazla insana (9 bin 400 aile) barınma imkanı sunmuştur. Savaş sırasında zarar gören Füzuli, Ağdam, Ağcabedi, Terter gibi yerleşim birimlerinde yaşamının mümkün olduğu bölgelerde 12 bin

³⁵² Caucasus Edition. Journal of Conflict Transformation, a.g.e.

³⁵³ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, "Beynəlxalq Humanitar və Texniki Yardım Üzrə Respublika Dövlət Komissiyası (Uluslararası İnsani ve Teknik Yardım Üzerine Cumhuriyet Devlet Komisyonu)", 26 Nisan 1993, (çevrimiçi), 12 Aralık 2020 tarihinde http://e-qanun.az/alpidata/framework/data/8/f_8292.htm adresinden alınmıştır.

³⁵⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, "Beynəlxalq Humanitar Yardım Üzrə Respublika Komissiyası Haqqında (Uluslararası İnsani Yardım Üzerine Cumhuriyet Komisyonu Hakkında)", 15 Ocak 1995, (çevrimiçi), 12 Aralık 2020 tarihinde <http://www.e-qanun.az/framework/doc/5139> adresinden alınmıştır.

³⁵⁵ Vasif Ceferov, "Məcburi Köçkünlərə Humanitar Yardım (Mecburi Göçkünlere İnsani Yardım)", **Ekspress**, 5 Mart 2014, s. 9.

³⁵⁶ Reşit Reşat, "Beynəlxalq Humanitar Təşkilatların Azərbaycanda Fəaliyyəti (Uluslararası İnsani Yardım Teşkilatlarının Azerbaycan'da Faaliyeti)", **Ekspress**, 25-27 Ekim 2014, s. 10.

200 mecburi göçkünün (2 bin 900 aile) evleri tamir edilmiştir. Bağışçı ülkeler, uluslararası ve yerel insani teşkilatlar tarafından 1992-2011 yılları içinde kaçkın, mecburi göçkün ve az gelirli nüfusun sosyal savunmasına ilişkin gerçekleştirilmiş projelere toplam 937 milyon dolar sarf edilmiştir. Belirtildiği gibi BMMYK, 1992 senesinden itibaren göçmenler, mecburi göçkünler ve vatandaşlığı olmayan kişiler için uzun vadeli çözüm yollarının bulunması amacı ile Azerbaycan hükümetine yardım etmiştir. 1990'lı yıllarda BMMYK ve diğer kurumları ile birlikte olağanüstü yardımların yanı sıra, büyük ölçekli barınma, eğitim, sağlık, içecek su teminatı ve hijyen alanlarında yardım programları gerçekleştirmiştir. 2000'li yılların ortalarından başlayarak ise ülkenin ekonomik açıdan güçlenmesi ve beraberinde mecburi göçkünlere yönelik devlet desteğinin artırılması ile BMMYK, doğrudan yaptığı yardımlarını yavaş yavaş azaltarak faaliyetlerini daha çok hukuki danışmanlık, monitoring ve uzun süreli çözüm için sosyal kampanyalara yöneltmiştir. Örneğin, 2020 yılının sadece ilk ayında 445 mecburi göçkün şahsi belgeler, sosyal yardımlar ve mülkiyet hakları ile ilgili ücretsiz hukuki danışmanlık almıştır.³⁵⁷ 2020 yılının ilk yarısında ise toplam 743 mecburi göçkün benzer konularda yardım almak için BMMYK'ye başvurmuştur.³⁵⁸

Kaçkın ve mecburi göçkünlerin en önemli sorunlarının çözümü konusunda Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Cemiyetleri'nin büyük rolü olmuştur. 26 Şubat 1992'de Hocalı Katliamı'nın hemen ardından Azerbaycan'da temsilciliğini açan Uluslararası Kızılhaç Cemiyeti, Azerbaycan Kızılay'ı ile birlikte gerçekleştirdiği yardımlarla hayat kurtarıcısı olmuştur. 1992-1995 yılları arasında 600'e değin vatandaşı Ermenistan esirliğinden kurtarılarak güvenli bir şekilde Azerbaycan'a teslim edilmiştir. İnsani felaketlerin yaşandığı bu süreçte Türkiye Kızılay Cemiyeti ve İran Kızılay Cemiyeti'nin desteği de büyük önem ifade etmiştir. Tüm yardımlara rağmen zorunlu göç sorununun kapsamı oldukça büyük olduğundan kaçkın ve mecburi göçkünlerin barınma ve günlük ihtiyaçlarının karşılanması konusunda yetersizlik mevcut olmuştur. Bu bağlamda, Azerbaycan Kızılay Cemiyeti'nin Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Cemiyetleri Federasyonu'na gönderdiği yardım talebinin olumlu yanıtlanmıştır. Böylelikle Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Cemiyetleri Federasyonu, kaçkın ve mecburi göçkün kamplarının yönetimi ve teminatı sorumluluğunu üzerine

³⁵⁷ UNHCR, Azerbaijan, 1 Nisan 2020, (çevrimiçi), 26 Kasım 2020 tarihinde https://azerbaijan.un.org/sites/default/files/2020-06/UNHCR-AZE-Fact-Sheet-EN_-01-April-2020_v6.pdf adresinden alınmıştır.

³⁵⁸ UNHCR, Azerbaijan, 1 Eylül 2020, (çevrimiçi), 26 Kasım 2020 tarihinde https://azerbaijan.un.org/sites/default/files/2020-09/UNHCR%20AZE%20Fact%20Sheet%20EN_%2001%20September%202020_v1.pdf adresinden alınmıştır.

almıştır.³⁵⁹ Türkiye’den kaçkın ve mecburi göçkûnlere yönelik yardımların büyük bir kısmı Türk Kızılayı’nın payına düşmüştür. Aynı zamanda Gençliğe Yardım Fonu ve bu kurumla koordine faaliyet gösteren İstanbul Uluslararası Kardeşlik ve Yardımlaşma Derneği bu konuda ciddi çalışmalar yapmıştır. 1994 yılında Azerbaycan ve Türkiye vatandaşlarının oluşturduğu Gençliğe Yardım Fonu, Ermenistan-Azerbaycan Savaşından zarar görmüş mecburi göçkün, düşük gelirli ve şehit ailelerine maddi-manevi, tıbbi, sosyal ve hukuki açıdan destek olmuştur. Ayrıca 1996 yılından itibaren her sene Kurban Bayramı arafesinde Bakü ve diğer bölgelerde yaşayan söz konusu ailelere kurbanlık gönderilmektedir Bu teşkilatın gönderdiği yardımın maddi değeri 6.487 milyon dolar, Türk Kızılay Cemiyeti’nin 1993-2001 yılları arasında Azerbaycan’a yönelik yardımları ise 10.600 milyon dolar değerinde olmuştur. 1993-2015 yılları arasında bu teşkilatlar aracılığıyla yapılan yardımların hacmi 18.226.000 milyon dolar teşkil etmiştir.³⁶⁰

Azerbaycan’ın 1992’den beri işbirliği içinde olduğu Dünya Bankası, 1992-2017 yılları içinde gerçekleştirdiği 50 proje çerçevesinde ülkeye 3,5 milyar dolardan fazla sermaye yatırmıştır. Bu projeler içinde mecburi göçkûnlerin ekonomik durumunun ve yaşam kalitesinin iyileştirilmesi bağlamında önemli çalışmalar yapılmıştır.³⁶¹ Azerbaycan’ın 1999’da katıldığı Asya Kalkınma Bankası’nın faaliyet istikametleri arasında, nüfusun en fazla yardıma ihtiyaç duyan kesimlerine yönelik projeleri büyük önem arz etmiştir.³⁶² Uluslararası yardım, zorunlu göçün ekonomik ve insani boyutları bağlamında hayati nitelik taşımakla beraber yeni bir sisteme geçiş sürecinde Azerbaycan için oldukça büyük önem ifade etmiştir. 1993-2018 yılları içinde kaçkın ve mecburi göçkûnlerin sosyal sorunlarının çözümü için toplam 7,1 milyar manat harcanmıştır ki, bu meblağın 3,4 milyar manatı devlet bütçesinden, 2,3 milyar

³⁵⁹ Azerbaycan Kızılay Cemiyeti resmi internet sayfası, “Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti Haqqında (Azerbaycan Kızılay Cemiyeti Hakkında)”, 2015, (çevrimiçi), 12 Aralık 2020 tarihinde <http://az.redcrescent.az/about> adresinden alınmıştır.

³⁶⁰ Kaçkınlık ve Mecburi Göçkûnlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi resmi internet sayfası, “Türkiyə Respublikası (Türkiye Cumhuriyeti)”, 2020, (çevrimiçi), 12 Aralık 2020 tarihinde <http://idp.gov.az/az/activity/6/parent/25> adresinden alınmıştır.

³⁶¹ World Bank, “Dünya Bankı Azərbaycanda (Dünya Bankası Azerbaycan’da)”, 2017, (çevrimiçi), 12 Aralık 2020 tarihinde <http://pubdocs.worldbank.org/en/642041505655366483/World-bank-design-AZ-final-9-12-2017.pdf> adresinden alınmıştır.

³⁶² Asian Development Bank, “Asiya İnkişaf Bankı Üzv Ölkə Haqqında Məlumat Vərəqi (Asya Kalkınma Bankı Üye Ülke Hakkında Bilgi Sayfası)”, 31 Aralık 2017, (çevrimiçi), 12 Aralık 2020 tarihinde <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/29020/aze-2017-az.pdf> adresinden alınmıştır.

manatı Devlet Petrol Fonu'ndan, 1,4 milyar manatı ise uluslararası finans ve insani yardım teşkilatlarından temin edilmiştir.³⁶³

3.2. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kaçkın ve Mecburi Göçkün Politikası

Azerbaycan toplumunun en hassas sosyal grubu olarak ortaya çıkan kaçkın ve mecburi göçkünlere yönelik devlet politikası ülkenin iç siyasetinin en önemli istikametlerinden biri, birincisi olmuştur. Bu konu aynı zamanda bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'ın dış politikasının da en önemli istikameti olarak sürekli uluslararası kamuoyunun gündeminde tutulmaya çalışılmıştır. Zaman içinde devletin bu kişilere yönelik politikasında değişimler olsa da genel hatlar, özellikle de korumacı tavır sürdürülmüştür. Araştırma hedefi olarak seçtiğimiz 1991-1994 yılları içinde gerçekleşen zorunlu iç göç hareketlerinin etkileri günümüze kadar devam etmekle birlikte Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının çözümü konusunda da büyük önem ifade etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sosyal politikaları çerçevesinde kaçkın ve mecburi göçkünlerin temel ihtiyaçlarının temin edilmesi halkın ve uluslararası kamuoyunun dikkatini çektiği için bu konu belirli düzeyde devletin iç politikasını şekillendiren etkenlerden biri olmuştur. Öyle ki, Dağlık Karabağ ve mecburi göçkünler konusu bütün seçim kampanyalarının, aynı zamanda ülkedeki ciddi siyasi süreçlerin merkezinde olmuştur. Sayı olarak ciddi bir seçici kitlesi olan kaçkın ve mecburi göçkünlerin durumuna yönelik nüfusun diğer gruplarının hassas yaklaşımı iç siyasetteki söz konusu eğilimleri güçlendirmiştir.

Daha önceki kısımlarda da belirtildiği üzere, bağımsızlıktan önce de Azerbaycan'ın göç konusunda belirli seviyede tecrübesi olmuştur. Fakat zorunlu göçlerin sonuçlarını yönetmek yeni siyasi ve ekonomik sistemin sınırlarını zorlamış, her şeyden önce hukuki alt yapının olmaması devletin çevik ve etkili kararlar almasını gerektirmiştir. Evlerini ve yurtlarını terk etmek zorunda kalan kaçkın ve mecburi göçkünlerin maddi durumlarının iyileştirilmesi ve günlük harcamalarının karşılanması için alınan kararlar, kısa zaman içinde uygulamaya konulmuştur. Bu konuda ilk adım, Azerbaycan'ın ikinci Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey döneminde atılmış, 29 Eylül 1992 tarihli "Kaçkınların ve Mecburi Göçkünlerin Statüsü Hakkında Yasa ile nüfusun bu grubunun hukuki statüsü uluslararası standartlara uygun bir şekilde belirlenmiştir. Yasanın hukuki, ekonomik, teşkilati açıdan nasıl

³⁶³ "Azərbaycandakı Qaçqınlara Beynəlxalq Humanitar Yardımalar Dayandırılıb (Azerbaycan'daki Kaçkınlara Uluslararası İnsani Yardım Durdurulmuştur)", 13 Şubat 2019, (çevrimiçi), 12 Aralık 2020 tarihinde https://musavat.com/news/azerbaycandaki-qacqinlara-beynelxalq-humanitar-yardimlar-dayandirilib-sebeb_591778.html adresinden alınmıştır.

uygulanacağına dair meselelerin açıklandığı metinde öncelikle “kaçkın” ve “mecburi göçkün” olguları arasındaki farklar ve sınırlar gözden geçirilmiştir.³⁶⁴ Kanun’un talepleri gereğince, mecburi göçkünlere aylık yemek masrafı (çörəkpulu – ekmek parası) ödenilmeye başlanmıştır. Kanunun diğer talebine uygun olarak ise mecburi göçkünler kamusal hizmetler için (su, doğal gaz, elektrik) fatura ödemekten muaf edilmiştir. 17 Eylül 1998 tarihli Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin taleplerine uygun olarak Kaçkınların ve Mecburi Göçkünlerin Sorunlarının Çözümüne İlişkin Devlet Programı devreye sokulmuş, bu bağlamda kaçkın ve mecburi göçkünlerin eğitim, sağlık, istihdam, barınma, ödenekler konusunda sosyal savunması sistematik bir şekilde teşkil edilmiştir.³⁶⁵ Bir sonraki sene ise Mecburi Göçkünlerin Sosyal Savunması Fonu tesis edilmiştir.³⁶⁶ 30 Eylül 1998 tarihinde kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti Vatandaşlığı Hakkında; 21 Mayıs 1999 Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin Statüsü Hakkında; Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişilerin ve Onlara Eşit Olan Kişilerin Sosyal Korunması Hakkında kabul edilen yasalarla bu alandaki mevzuat geliştirilmiş, devlet politikası hukuki zemin üzerine inşa edilmiştir.

3.2.1. Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözümünde İnsani Faktörlerin Rolü

Yukarıda vurgulandığı üzere, “Mecburi göçkün” konusu her zaman Azerbaycan’ın iç ve dış politikasının öncelikleri arasında olmuştur. Fakat konunun ülke siyasetine yön vermesi onların bir sosyal grup olarak politikada aktif olduğu anlamına gelmemiştir. Mecburi göçkünler ve kaçkınlar yasama ve yürütme organlarında temsil olunmuş, onlar arasından bürokratlar da yetişmiştir. Ermenistan işgali altında olmuş her bir il ve ilçenin valilikleri, belediyeleri ve diğer devlet organlarının faaliyeti durdurulmamış, aksine bu organların yapı olarak Azerbaycan’ın diğer illerinden geri planda kalmamasına dikkat edilmiştir. Sonuç olarak bu yıllar içinde mecburi göçkünlerin sosyal sorunlarının çözümü konusu ön planda tutulmuş, bununla birlikte uluslararası platformlarda yapılan girişimlerde onların katılımının sağlayabileceği katkılar yeterince değerlendirilmemiştir. Bu durum, belirli düzeyde Azerbaycan’ın siyasi sisteminin yapısından, belirli düzeyde ise mecburi göçkünlerin sosyal grup çıkarlarının bilincinde olmamasından kaynaklanmıştır. Mecburi göçkünler genel olarak

³⁶⁴ National Legislative Bodies / National Authorities, “Azerbaijan: Law of 1992 on the Status of Refugees and Forced Migrants”, 29 Eylül 1992, (çevrimiçi), 13 Aralık 2020 tarihinde <https://www.refworld.org/docid/4d47eebc2.html> adresinden alınmıştır.

³⁶⁵ Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi resmi internet sayfası, “Mecburi Göçkünler ve Onlara Eşit Tutulan Şahısların Sosyal Savunması Hakkında”, 17 Eylül 1998, (çevrimiçi), 13 Aralık 2020 tarihinde <http://idp.gov.az/en/activity/1/parent/25> adresinden alınmıştır.

³⁶⁶ Rasim Bayramov, “Qaçqın və Məcburi Köçkünlər Daim Dövlət Qayğısı Əhatəsindədir (Kaçkın ve Mecburi Göçkünler Daim Devlet İlgi ile Çevrilidir)”, *Azərbaycan Qəzeti (Azerbaijan Gazetesi)*, No: 130, 19 Haziran 2010, s. 5.

dışa dönük herhangi bir girişimlerinin olumlu sonuçlanacağına umut beslememiştir. Aslına bakılırsa Azerbaycan'ın 30 yıla yakın verdiği hukuki mücadelenin tüm çabalara rağmen çözüme yönelik net sonuçlar vermemesi mecburi göçkünlerin uluslararası kamuoyundan ümidini kesmesinde önemli bir etken olmuştur. Nitekim uluslararası arenada her defasında mecburi göçkünlerin kayıtsız şartsız olarak kendi topraklarına dönme hakkını yineleyen yüzlerce toplantı gerçekleştirilmiş, fakat hiç birinde işgalci devlete yönelik herhangi baskı, embargo, yaptırım uygulanmadığı için nihai bir sonuç elde edilmemiştir.

Mecburi göçkünlerin ihlal edilmiş haklarının uluslararası hukuki mecrada talep edilmesi konusunda devlet düzeyinde girişimlerin bireysel ve grup girişimlerinden güçlü olması doğaldır. Bununla birlikte Ermenistan'ın işgali sonucunda en temel hakları ihlal edilmiş mecburi göçkünlerin uluslararası mahkemelerden adalet talep etmesi sorunun daha derinden incelenerek konuya yönelik doğru tutumun oluşturulmasına katkı sağlayabilirdi. Örneğin, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde Çırağov ve Diğerleri Ermenistan'a Karşı başlıklı dava, mecburi göçkünlerin ihlal edilmiş mülkiyet haklarının araştırılması konusunda büyük önem ifade etmiştir. Laçın'dan olan altı mecburi göçkünün bireysel girişimleri ile açılan bu dava, davacıların iddialarının doğruluğunu detaylı bir şekilde teyit etmiştir. Mahkemenin 16 Haziran 2015 tarihli kararı ile Ermenistan'ın Karabağ'ı işgal ettiği dönemde uluslararası normları ihlal ettiği, daha da önemlisi Ermenistan'ın Dağlık Karabağ Ermenilerinin savunucusu olarak çatışmanın üçüncü tarafı değil, direkt tarafı olduğu ispatlanmıştır.³⁶⁷ Çırağovlar'ın aile büyüğü Adışirin Çırağov, bu dava sürecinin Londra'da yaşayan Türk avukat Kerim Yıldız'ın teklifi ve çabaları sonucunda ilerlediğini bildirmiştir. Çırağov, Kerim Yıldız'ın Azerbaycan'a geldiği dönemde tesadüf eseri tanıştıklarını ve yaşadıklarını ona anlattıklarını söylemiştir.³⁶⁸ Objektif olarak değerlendirerek belirtmek gerekir ki, Azerbaycan'da bir milyondan fazla kaçkın ve mecburi göçkünün olmasına rağmen tek bir davanın etkili olması bu alandaki eksiklerin ciddiyetini göstermiştir. Bu davacılarla hemen hemen aynı şartlarla topraklarını terk etmek zorunda kalmış ve yıllarca bu durumdan kaynaklanan düşük yaşam kalitesi ile hayatlarına devam etmiş bir milyona aşkın insanın küçük bir kısmının bile haklarını savunma konusunda aktif olması uluslararası sistemde ciddi yankılar uyandırabilir. Mahkemenin 6 davacı başına Ermenistan'dan talep ettiği tazminat

³⁶⁷ Javid Süleymanlı, "Azerbaycanlı Mecburi Göçkünlerin Uluslararası Hukuk Mücadelesi", İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 26 Ocak 2018, s. 54-56.

³⁶⁸ Günel Türksoy, "12 İldir Ermenilerle Mübarizə Aparan Çırağovlar Kimdir? (12 Yıldır Ermenilerle Mücadele Eden Çırağovlar Kimdir?)", 15 Aralık 2017, (çevrimiçi), 15 Aralık 2020 tarihinde <https://qafqazinfo.az/news/detail/12-ildir-ermenilerle-mubarize-aparan-ciraqovlar-kimdir-video-205502> adresinden alınmıştır.

yüklü bir miktar olmasa da davanın sonucu hukuki çerçevede büyük bir başarı olmuştur.³⁶⁹ Bu tür girişimlerin az olması, kaçkın ve mecburi göçkünleri bu konuda bilinçlendirecek hukuki STK'ların olmamasından veya etkili faaliyetlerde bulunmamasından kaynaklanmıştır. Aynı zamanda birçok mecburi göçkün herhangi girişimin devlete karşı bir adım olacağından çekinmiş, sorunlarının çözümü konusunda sadece devlete güvenmeyi üstün tutmuştur.

3.2.2. Kimlik ve Mensubiyetin Muhafaza Edilmesi

Azerbaycan'ın mecburi göçkünlere yönelik devlet politikası oldukça korumacı özelliklerle birlikte onların yerel halka tamamen entegre edilmemesine yönelik olmuştur. Bu politika bazı durumlarda uluslararası teşkilatların eleştiri hedefine dönüşse de devletin ve toplumun mecburi göçkünlerin sorunlarının kalıcı çözümü olarak gördüğü “geri dönüş”ün uzaması, Azerbaycan tarafından kaynaklanmamıştır. Nitekim Azerbaycan'daki mecburi göçkünlerin durumuna ilişkin araştırmalar yapan kuruluşlar, onların yaşadıkları bölgede yerel nüfusa entegre edilmesinin sosyal sorunların çözümünde etkili olacağını vurgulamıştır.³⁷⁰ “Geri dönüş” mecburi göçkünlerin kimlik ve mensubiyetlerinin korunması açısından her zaman ön planda olmuş, bununla birlikte alternatif çözümler de müzakere edilmiştir. Ermenistan analisti Artak Ayunts, mecburi göçkünlerin “geri dönüş”ü en iyi çözüm olarak görmesinin devlet politikasının manipüle gücünden kaynaklandığını belirtmiş, bununla birlikte etnik çatışma bağlamında Azerbaycan'ı terk eden Ermenilerin Azerbaycan Türklerinden farklı olarak geri dönme konusunda istekli olmadıklarını dile getirmiştir.³⁷¹ Fakat bu bağlamda çok önemli bir husus ya analistin dikkatinden kaçmış ya da subjektif değerlendirilme yapılmıştır. Öyle ki Dağlık Karabağ ve çevresinden olan mecburi göçkünler bilimsel olarak Azerbaycan'dan göç eden Ermenilerle aynı açıdan değerlendirelemez. Bu bağlamda eğer Ermenistan'a göç eden Ermeni asıllı Azerbaycan vatandaşlarının konumu ile eşdeğer durumda olanlar mecburi göçkünler değil, Ermenistan'dan göç eden kaçkınlardır. Onlar ise terk ettikleri topraklar her ne kadar kendi vatanları olsa da tıpkı Azerbaycan'dan olan Ermeni göçmenler gibi “düşman” devletin egemenliği altında yaşamak istememektedir. Azerbaycan nüfusunun bu grubu ise Ermenistan'a göç eden Ermenilerden daha fazla topluma entegre edilmiş, nitekim vatandaşlığa kabul edilmiştir.

³⁶⁹ “5 Min Avro Az Olsa da... (5 Bin Euro Az Olsa da...)”, 14 Aralık 2017, (çevrimiçi), 15 Aralık 2020 tarihinde <https://sherg.az/x%C9%99b%C9%99r/40566/> adresinden alınmıştır.

³⁷⁰ Caroline Howard, Nadine Walicki, **After More Than 20 Years, IDPs Still urgently Need Policies to Support Full Integration**, Cenevre, Internal Displacement Monitoring Centre & Norwegian Refugee Council, 2014.

³⁷¹ Artak Ayunts, “Return and its Alternatives: Perspectives from Armenia”, **Forced Displacement in The Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives**, Londra, Conciliation Resources, Ağustos 2011, s. 31.

Azerbaycan, uluslararası hukuk, uluslararası teşkilatların kabul ettiği norm ve prensipler çerçevesinde çözüm sürecinin müzakereler masasında nihai bir sonuca ulaşması konusunda yapıcı tavırlar sergilemiştir. Kontrolsüz entegrasyonun mecburi göçkünlerin nüfusun diğer grupları içinde asimile olması konusunda ciddi sorunlara yol açabileceği ise göz önünde bulundurulmuştur. Bu bağlamda Karabağ kimliğinin kaybedilmemesi önemli bir noktadır ki, mecburi göçkünler de tutumlarının bu yönde olduğunu sık sık dile getirmiştir. Öyle ki savaş ve zorunlu göçün bilincinde olan, topraklarını kaybetmenin manevi sorumluluğunu hisseden ve yaş itibarıyla mecburi göçkünlerin olgun nesli bu konuda haklı endişeye sahip olmuştur. Fakat Bakü ve diğer büyük şehirlerde büyüyen, kendi topraklarını görsel olarak hatırlamayan veya bu toprakları hiç görmeyen yeni neslin kimliklerini koruma konusunda ebeveynlerinin arka planında kaldığı söylenemez. Özellikle genç neslin 27 Eylül 2020 itibarıyla başlayan Vatan Savaşı sırasında gösterdiği hassasiyet ve mecburi göçkünlerin haklarının dünyaya duyurulmasında gösterdikleri özveri, bu endişenin bugün için gerçekliği yansıtmadığını göstermiştir. Fakat işgalin uzayabileceği yıllar içinde bu durum tehlikeli sonuçlara yol açabilirdi ki, dünya tecrübesinde bunun bariz örnekleri sık sık görülmüştür. Özellikle Rusya'nın göç ve asimilasyon politikaları bağlamında yüz binlerce insan kimliğini kaybetmiştir.

Diyalektik olarak entegrasyon süreci ve geri dönüş arzusu bir araya sığmayan, çelişkili mefhumlardır. Bu ikisi arasındaki altın ortayı tutturmak ise oldukça zor ve emek isteyen çalışmaların sonucunda mümkün olabilir. Mecburi göçkünler, dini, milli, kültürel, lisan ve tarihi açıdan Azerbaycan'ın diğer vatandaşlarından farksız olmuştur. Tabii ki bazı yöresel farklılıklar mevcuttur, fakat bu farklar entegrasyon sürecinin önünde asla bir engel olmamıştır. Onların uyum sürecinde karşı karşıya kaldığı sorunların birincil olarak ekonomik kaynaklı olduğu gözlemlenmiştir. Ama otuz seneye yakın bir süre içinde ekonomik farklar da neredeyse minimuma indirgenmiş, barınma, iş, eğitim, sağlık ve diğer konulardaki durum, artan bir çizelge ile yükselmiştir. Çalışmanın daha önceki kısımlarında da belirtildiği üzere, mecburi göçkünler artık ciddi bir adaptasyon sorunu yaşamamakla beraber kendilerine yeni bir hayat kurmuştur. Peki, bırakıp gelmek zorunda kaldıkları yurtları bu hayatın neresindedir? Veya bu yeni hayat içinde yurt arayışının yeri var mıdır? Mecburi göçkünlerin kimliği, aynı zamanda işgal edilmiş Azerbaycan topraklarının kimliği olmuştur. Bu yüzden Hocalı'dan kilometrelerce uzakta doğan bir bebek Hocalılıdır. Bu durum işgal edilmiş tüm bölge için geçerli olmuştur. Devletin nüfusa alma politikası da bu yönde devam etmiştir. Bugün Karabağ'ı hiç görmeden büyüüp topluma karışan bir Karabağlılar nesli yetişmiştir. Mecburi

göçkünlerin en önemli özelliklerinden biri ise onların kaybettikleri mülkiyete kavuşmaktan çok vatan özlemi taşımaları olmuştur. Yani onların temel ihtiyaçlarının karşılanması bu vatan arayışının önüne geçememiştir. 2020 Savaşından önceki süreçte mecburi göçkünlerin sorunlarının çözümü konusunda genel olarak 3 farklı alternatif mevcut olmuştur: geri dönüş, tam entegrasyon, yeniden yerleşim.³⁷² Öncelik devletin ve mecburi göçkünlerin sıcak baktığı geri dönüş olmuştur. Diğer bir çözüm yolu ise tam entegrasyonun sağlanması olmuştur. Ancak bu yol, Karabağ kimliğinin Azerbaycan tarihinde ve varlığındaki rolü nedeniyle içten destek görmeyen zayıf bir tez olarak değerlendirilmiştir. Yeniden yerleşim ise yukarıda belirtilen sebepler dolayısıyla sadece geçici çözüm niteliği taşımıştır. Bu alternatiflere yönelik tutum işgalin bitmesinden önce ve sonra farklı düzeylerde olabilir. İşgalin bittiği zamana kadar kimlik ve mensubiyet güçlü bir şekilde muhafaza edildiğinden mecburi göçkünlerin geriye kalan iki alternatife yönelik savaştan önceki ve sonraki tutumları oldukça önemlidir. Çalışmanın son kısmında yer alan ankette mecburi göçkünlerin geri dönüş ve yeniden yerleşim alternatifi arasında seçimleri de gözden geçirilmiştir.

3.2.3. Devletin Kaçkın ve Mecburi Göçkün Politikasında Benzer ve Farklı Özellikler

Ermenistan'dan kovularak Azerbaycan'a göç etmeye zorlanmış kaçkınlarla, araştırmamızın en önemli objesi olan mecburi göçkünlere yönelik devlet politikası benzer temeller üzerine inşa edilmiş olsa da farklı şekilde geliştirilmiştir. Bunun başlıca nedeni ise entegrasyon süreci olmuştur. Hukuki olarak tarihi Batı Azerbaycan topraklarının, yani Revan Hanlığı'nın Ermenistan devleti sınırları içinde tanınması, bu bölgeden göç eden yüz binlerce insanın geri dönüş konusundaki ümitsizliği ile sonuçlanmış, neticede toplumun bu grubu entegrasyona daha fazla eğilimli olmuştur. Bu bağlamda Azerbaycan Cumhuriyeti kaçkınların yerli vatandaşlarla bir an önce uyum sağlamasını destekleyecek yönde adımlar atmıştır. 30 Eylül 1998 tarihinde kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti Vatandaşlığı Hakkında Yasa'nın 5. Maddesi uyarınca, 1 Ocak 1988 – 1 Ocak 1992 tarihleri arasında Azerbaycan'da iskan etmiş kaçkınlara vatandaşlık verilmiştir. Söz konusu maddenin 3. Fıkrasında ise Azerbaycan vatandaşlığına kabul edilen kişilerin terk ettikleri devletlere geri dönme haklarını kaybetmedikleri ve onlara mecburi göçkünlerle aynı ayrıcalıkların tanındığı belirtilmiştir.³⁷³ Böylelikle bu yıllar içinde Azerbaycan'daki kaçkınların en büyük grubu olan, Ermenistan'dan

³⁷² Hüseyinov, a.g.e, s. 36.

³⁷³ National Legislative Bodies / National Authorities, "Azerbaijan: Law of 1998 on Citizenship of the Azerbaijan Republic", 30 Eylül 1998, (çevrimiçi), 13 Aralık 2020 tarihinde <https://www.refworld.org/docid/3ae6b52717.html> adresinden alınmıştır.

ve Özbekistan'dan baskı görerek sınır dışı edilen Azerbaycan Türkleri ve Ahıska Türkleri vatandaşlık elde etmiştir. Daha önce mevzuatta “kaçkın” olarak nitelendirilen bu grupun söz konusu yasadan sonra “mecburi göçkünlere eşit olan kişiler” olarak değerlendirilmesi Azerbaycan'ın “kaçkın” ve “mecburi göçkün” politikaları arasındaki farklı yaklaşımın başlangıcı olmuştur. Ermenistan'dan zorunlu göçe maruz kalarak Azerbaycan'da iskan eden bu kişiler hukuki mevzuatta “kaçkın” olarak geçmese de bilimsel araştırmalarda ve ülke genelinde kabul gören yaklaşıma göre hala bu şekilde anılmaktadır. Bu insanların Azerbaycan vatandaşlığına kabul edilmesi ise farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Bir grup, bu kararın yerinde bir karar olduğunu düşünerek onların geri dönme haklarının korunmasını olumlu bir faktör olduğunu düşünmüştür. Fakat etnik çatışma bağlamında Azerbaycan'ı terk ederek Ermenistan'a göç eden Ermeniler hala bu statüsünü korumuş ve BMMYK listelerinde yerini korumuştur. Yasayı pozitif yönden değerlendirenler Ermenistan'ın Azerbaycan'dan göç eden Ermenilere vatandaşlık vermemesini uluslararası konvensiyonların gerekçelerine uymaması olarak yorumlamıştır.³⁷⁴ Fakat aynı sebepten Ermenistan'ı terk eden Azerbaycan Türklerinin BMMYK listelerinde olmaması, kaçkın ve mecburi göçkün konusunun 2020 itibarıyla yeniden gündeme gelmesinden sonra ciddi bir probleme dönüşebilir. Çünkü bu durum, onların zorunlu göç sırasında ve sonrasında maddi yıkımlarının talep edilmesi konusundaki girişimlerinin gücünü azaltabilir. Aynı zamanda kaçkınların vatandaşlığa kabul edilmesini olumsuz değerlendirenler, söz konusu yasanın 14. Maddesinde “vatandaşlığı olmayan kişiye kendi talebi üzerine Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlığı verilebilir” ifadesine istinat ederek kaçkınların böyle bir talepte bulunmadıklarına dikkat çekmiştir. Örneğin, Azerbaycan Kaçkınlar Cemiyeti Başkanı Aziz Alekberli, yasalarda kaçkınların mecburi göçkünlere tanınan ayrıcalıklardan yararlanma hakkı belirtilse de gerçeklikte böyle bir durumun olmadığını ve vatandaşlık aldıklarında Ermenistan pasaportlarının onlardan toplandığını söylemiştir. Alekberli, Azerbaycan'dan göç eden Ermenilerin BMMYK listelerinde bulunmasına rağmen Ermenistan'dan göç eden Türklerin bu listede yer almamasını negatif bir gerçeklik olarak yorumlamıştır.³⁷⁵ Azerbaycan vatandaşlığına alınan bu insanlar iskan ettikleri bölgelerde nüfusa alınmıştır. Yani, şu anda soyu Batı Azerbaycan'dan olan ama Bakü'de, Nahçıvan'da, Gence'de veya ülkenin diğer bölgelerinde doğan herhangi biri Erivanlı,

³⁷⁴ Sehavet Hamit, “Qərbi Azərbaycanlı Qaçqınların Hüquqlarının Bərpası Beynəlxalq Müstəvidə... (Batı Azərbaycanlı Kaçkınların Hukuklarının Bərpası Uluslararası Müstəvide)”, 4 Mart 2011, (çevrimiçi), 13 Aralık 2020 tarihinde <http://anl.az/download/megale/merkez/2011/mart/161450.htm> adresinden alınmıştır.

³⁷⁵ Gülşen Raufkızı, “Qərbi Azərbaycanlılardan Etiraz: Bizim Pasportları Yandırılıbsa, Düzünü Desinlər (Batı Azərbaycanlılardan İtiraz: Bizim Pasportlarımızı Yaktılırsa Doğrusunu Söylesinler)”, 4 Şubat 2016, (çevrimiçi), 15 Aralık 2020 tarihinde <https://modern.az/az/news/95469/qerbi-azerbaycanlilardan-etiraz-bizim-pasportlari-yandiriblasa-duzunu-desinler-> adresinden alınmıştır.

Göyçeli, Amasyalı, Gafanlı ve saire değil de Bakülü, Nahçıvanlı, Gencelidir. Kaçkınlık, gün geçtikçe toplumun hafızasından silinmeyen bir kavrama dönüşmüştür. Belirtildiği üzere, işgalin sürdüğü yıllar içinde mecburi göçkünlerin geri dönüşü üzerine umutlar tükenmemiştir. Devletin siyaseti de bu umudun diri tutulması yönünde ilerlemiştir. Kaçkınlara yönelik devlet politikası mecburi göçkünlere yönelik politikadan daha etkin olmadığı için bu alanda genel bir boşluk görülmektedir. Nitekim 1987’den itibaren başlayan ve 1992’ye kadar devam eden zorunlu göç kronolojik açıdan Dağlık Karabağ ve çevresindeki göçlerle hemen hemen aynı dönemde yaşanmıştır. Buna rağmen Ermenistan’ın etnik temizleme çerçevesinde Azerbaycan Türklerine yönelik baskılarına okul müfredatında bile yeterince yer verilmemiş, aynı zamanda işgal faktörü kadar gündemde tutulmamıştır.

3.2.4. Kamu Hizmetleri, Sosyal Destek ve Vergi Ayrıcalıkları

Her sene Kaçkınlara ve Mecburi Göçkünlere İşleri Üzerine Devlet Komitesi’ne bütçeden belirli miktarda vesait ayrılmaktadır. Mecburi göçkünlere tanınan hak ve ayrıcalıklar 1999 senesinde kabul edilen “Mecburi Göçkünlere ve Onlara Eşit Tutulan Kişilerin Sosyal Müdafası Hakkında” Kanunla daha somut hale getirilmiştir. Kanun’un 4. Maddesinde ayrıcalıklar şu şekilde kombine edilmiştir:

- Geçici yaşam alanı ile temin edilmek
- İşle temin edilmek
- Sosyal teminat
- Tıbbi teminat
- Eğitim hukukunun temin edilmesi
- Ulaşım ve kamusal ayrıcalıklar
- Vergi ayrıcalıkları³⁷⁶

Aylık ödeneğin yanı sıra mecburi göçkünlere aylık kişi başına 150 kVt/saat elektrik enerjisi, kış aylarında 45 metre küp; mart, nisan, mayıs ve ekim aylarında 35 metre küp; yaz aylarında ise 25 metre küp doğal gazdan ücretsiz olarak yararlanma hakkına sahip olmuştur.³⁷⁷ Ülkenin doğal gazla temin edilmeyen bölgelerinde

³⁷⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Topusu, “Məcburi Köçkünlərin və Onlara Bərabər Tutulan Şəxslərin Sosial Müdafiəsi Haqqında (Məcburi Göçkünlərin və Onlara Eşit Tutulan Kişilərin Sosial Savunmasına Həkkında)”, 21 Mayıs 1999, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde <http://www.e-qanun.az/framework/4758> adresinden alınmıştır.

³⁷⁷ “Məcburi Köçkünlərin Daha Bir Güzəşti Ləğv Olundu (Məcburi Göçkünlərin Daha Bir Ayrıcalığı İptal Edildi)”, 3 Kasım 2016, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde <http://sabahinfo.az/14774.html> adresinden alınmıştır.

yaşayan mecburi göçkün ailelerine ise sonbahar-kış mevsiminde her ay 30 litre beyaz petrol verilmiştir.³⁷⁸ Ayrıca 2001 senesine kadar mecburi göçkünlerin şehir içi ulaşimleri da ücretsiz olarak sağlanmıştır. Tüm bunlarla birlikte su, kanalizasyon ve iletişim hizmetlerinde bazı ayrıcalıklar mevcut olmuştur. Kanunun taleplerine göre, Bakü, Sumgayıt ve Abşeron istisna olarak ülkenin diğer bölgelerinde geçici süreliğine yaşayan mecburi göçkünlere aylık erzak yardımı da yapılmıştır. Bu yardımdan 146 bin mecburi göçkünün yararlandığı bildirilmiştir. Mecburi göçkünlere tanınan ayrıcalıklar arasında vergi ve maaş ödenekleri ile ilgili kısımlar da olmuştur. “Kaçkın” ve “mecburi göçkün” statüsü alan kişiler 1993-1995 yıllarında çalıştıkları müessiselerde vergi ödemekten muaf edilmişler. Vergi ayrıcalığı 2000 senesine kadar devam etmiştir.³⁷⁹ Bakanlar Kurulunun 1994’de verdiği karar gereğince ise kendi iradelerinden bağımsız olarak işini kaybeden mecburi göçkünlere orta aylık maaş verilmeye başlanmıştır. Bu ayrıcalık ise 2017 senesine kadar devam etmiş, böylelikle de mecburi göçkünlerin geçimlerini sağlamaları için belirli bir zaman verilmiştir.³⁸⁰

Cumhurbaşkanı’nın 23 Ocak 2017 tarihli Kararnamesi gereğince mecburi göçkünler ve onlara eşit tutulan kişiler için yemek harçlığı ödeneği, aynı zamanda kamusal hizmet ve diğer hizmetlere ilişkin devlet bütçesinden ödenekler yerine, tek bir aylık ödeneğin verilmesine başlanılmıştır.³⁸¹ Yoğun nüfuslu yaşam birimlerinde yaşayan mecburi göçkünlere ayda 33 manat, diğer bölgelerde yaşayanlara ise 60 manat aylık ödenek tahsis edilmiştir. Aynı zamanda nüfusu yoğun birimlerde geçici olarak yaşayan mecburi göçkünlerin kullandıkları elektrik enerjisi, doğal gaz, su ve diğer hizmetler de ücretsizdir.³⁸²

Bakanlar Kurulu’nun söz konusu kararnamenin icraatına yönelik kabul ettiği 11 sayılı kararda, bazı mecburi göçkün gruplarının aylık ödenekle temin edilmeyeceği belirtilmiştir. Örneğin, devlet memurları, kendi üzerine mülkiyeti olanlar, belirli bir süre yurt dışında yaşayan mecburi göçkünler ve mecburi göçkün olmayan kişilerle evlenmiş kadınlar aylık ödenekten mahrum edilmiştir. Kaçkınların ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet

³⁷⁸ Vasif Caferov, “Məcburi Köçkünlərə Verilən İmtiyazlar (Mecburi Göçkünlere Tanınan Ayrıcalıklar)”, **Ekspress**, 17 Ocak 2014, s. 9.

³⁷⁹ Reşid Reşad, “Məcburi Köçkünlərin İmtiyazları (Mecburi Göçkünlerin İmtiyazları)”, **Ekspress**, 13 Temmuz 2015, s. 9.

³⁸⁰ “İşləməyən Köçkünlərə Rəsmi Cavab: Dondurulmuş Əməkhaqqı Verilməyəcək (Çalışmayan Göçkünlere Resmi Cevap: Dondurulmuş Maaşlar Verilmeyecek)”, 22 Kasım 2017, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde <https://modern.az/az/news/149444> adresinden alınmıştır.

³⁸¹ Azərbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, “Azərbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 11 Sayılı Kararı”, 24 Ocak 2017, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde <http://www.e-qanun.az/framework/34675> adresinden alınmıştır.

³⁸² Kaçkınlar ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi, “İmtiyazlar (Ayrıcalıklar)”, 2020, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde <http://idp.gov.az/az/content/7/parent/21> adresinden alınmıştır.

Komitesi ise, söz konusu sosyal statüde olan vatandaşların çok sayılı başvurularını dikkate alarak yeni tekliflerin hazırlaması için ilgili kurumlara müracatta bulunmuştur.³⁸³ 2011'den itibaren ise ebeveynlerinden biri mecburi göçkün olmayan, devlet memuru veya askeri sistemde hizmet eden mecburi göçkünlere “çörekpulu” verilmesi durdurulmuştur. Ayrıca işgal edilen bölgelerden Milli Meclis üyeliğine seçilen kişiler, diğer il veya ilçelerde ev alarak, bu evlerde ikamet eden aileler mecburi göçkün olarak “çörekpulu” ödeneğinden mahrum edilmiştir.³⁸⁴

Cumhurbaşkanı'nın 4 Ağustos 2003 tarihli Kararnamesi gereğince devlet meslek okulları ve yüksek okullarda ücretli eğitim alan mecburi göçkünler öğrenim ücretinden muaf edilmiştir.³⁸⁵ 14 Eylül 2011 tarihli Kararname'ye göre ise 2011/2012 eğitim yılından itibaren devletin yüksek eğitim müessiselerinde lisans ve yüksek lisans öğrenimini kazanan ve ücretli eğitim alan mecburi göçkünlerin öğrenim ücretleri devlet bütçesinden ödenilmiştir.³⁸⁶ Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 1 Temmuz 2004 tarihli 298 numaralı “Kaçkınların ve Mecburi Göçkünlerin Yaşam Şartlarının İyileştirilmesi ve İstihdamlarının Arttırılması Üzerine Devlet Programı” hakkında kabul ettiği Kararnamenin 2. maddesi uyarınca, mecburi göçkünlerin 1992-1998 yılları içinde iskan ettikleri kamu binalarından, evlerden ve diğer konutlardan çıkarılması onlar kendi topraklarına dönene veya geçici yaşamak için yeni kasaba ve evlere göçene kadar durdurulmuştur. Bu kararnamenin 3. Maddesi uyarınca ise özel eğitim müessiselerinin müdürlerine kaçkın ve mecburi göçkünlerin iş yeri ile temin edilmesi ve eğitim haklarının ödenilmesi konusunda ayrıcalıklar tanınması konusunda tavsiyeler verilmiştir.³⁸⁷

- Ayrıca mecburi göçkünler, ortaokullarda dersliklerle ücretsiz olarak temin edilmekte;
- İdare ve müessiselerde iş yerleri ve işçi sayısında azalmaya gidildiğinde onlara ayrıcalık tanınmakta;

³⁸³ “Dövlət Komitəsi Müavinət Almayan Məcburi Köçkünlərlə Bağlı Təkliflər Hazırlayır (Devlet Komitesi Ödenek Almayan Mecburi Göçkünlərlə İlgili Təkliflər Hazırlıyor)”, 17 Ocak 2020, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde https://apa.az/az/sosial_xeberler/Dovlt-Komitsi-muavint-almayan-mcburi-kockunlrl-bagli-trlflr-hazirlayir-567843 adresinden alınmıştır.

³⁸⁴ Caferov, a.g.e.

³⁸⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, “Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 1308 Sayılı Kararnamesi”, 4 Ağustos 2003, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/2/f_2249.htm adresinden alınmıştır.

³⁸⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, “1308 Sayılı Kararnameye Değişiklik Edilmesine İlişkin Cumhurbaşkanı Kararnamesi”, 14 Eylül 2011, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde <https://edu.gov.az/az/page/73/4451> adresinden alınmıştır.

³⁸⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, “Kaçkınların ve Mecburi Göçkünlerin Yaşam Şartlarının İyileştirilmesi ve İstihdamlarının Arttırılması Üzerine Devlet Programı”, 1 Temmuz 2004, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde <http://www.e-qanun.az/framework/6261> adresinden alınmıştır.

- Ücretsiz tıbbi muayene ve tedavi ile temin edilmekte;
- Kimlik belgelerinin alınması, mahkemeye iddianame verilmesi ve bazı notarial vergilerden muaf edilmekte;
- Şartlı mali biriminin 55 misli miktarına değin olan meblağın gelir vergisinden muaf edilmektedirler.³⁸⁸

3.2.5. “Büyük Geri Dönüş” Politikası

Çalışmanın önceki kısımlarında da belirtildiği gibi mecburi göçkünlerin problemlerinin başında barınma sorunu gelmiştir. İlk zamanlardan itibaren bu sorunun çözümü için devlet tarafından ciddi çalışmalar yapılmış, onların kendi topraklarına geri dönecekleri güne kadar geçici yaşam alanları ile temin edilmesi için geniş kapsamlı programlar hayata geçirilmiştir. Özellikle 2001’de kaçkın ve mecburi göçkünlerin barınma sorunlarının çözümü için Devlet Petrol Fonu’ndan büyük miktarda vesaitler ayrılmış, sonrasında ise çadır kamplarının tamamen iptal edilmesine ve yerine daha makul yaşam şartları ile temin edilmiş konutların inşasına başlanmıştır. Hükümet mecburi göçkünlerin yaşam kalitesini artırmak için gerçekleştirdiği projelerle ayrıca onların sosyal açıdan bütünlüğünü korumaya çalışmıştır. 2007’nin sonuna kadar çadır kampları tamamen kapatılmış ve yaklaşık 100 bin mecburi göçkün kompakt yerleşim birimlerine iskan ettirilmiştir. 12 çadır kampının ve demiryol üzerindeki yük vagonlarından ibaret kasabaların tamamen kapatıldığı 2007 yılının ardından, 2016 senesinde de 16 Fin tipli kasaba iptal edilmiş ve sakinleri yeni inşa edilmiş kasabalarda iskan ettirilmiştir.³⁸⁹ Mecburi göçkünler için inşa edilen yeni kasabalarda aynı zamanda ana okullar, ortaokullar, müzik ve sanat okulları, spor alanları, sağlık ocakları ve diğer kamu binaları da unutulmamıştır. 2018 yılına kadar toplam 53 bin 500 aile yani 300 bin mecburi göçkün yeni yaşam alanları ile temin edilmiştir.³⁹⁰ 2018-2020 yılları arasında inşa edilen ve çapına göre diğer kasabalardan daha fazla dikkat çeken yaşam alanları ise Gobu Park – 1, Gobu Park – 2 ve Gobu Park – 3 olmuştur. 2020 yılında mecburi

³⁸⁸ Kaçkınlar ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi, “İmtiyazlar (Ayrıcalıklar)”, 2020, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde <http://idp.gov.az/az/content/7/parent/21> adresinden alınmıştır.

³⁸⁹ Mecburi Göçkünlerin Sosyal Kalkınma Fonu, “Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin Sosial-Məişət Vəziyyətinin Yaxşılaşdırılması və Məskunlaşdırılması (Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin Sosyal Durumunun İyileştirilmesi ve İskan Ettirilmesi)”, t.y, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde <http://www.sfdi.gov.az/neft-fontu-emekdasliq> adresinden alınmıştır.

³⁹⁰ “Son 18 İldə Qaçqın və Məcburi Köçkünlər üçün 102 Müasir Qəsəbə Salınıb (Son 18 Yılda Kaçkın ve Mecburi Göçkünler için 102 Modern Kasaba İnşa Edilmiştir)”, 26 Ocak 2019, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde <http://xalqgazeti.com/az/news/14215> adresinden alınmıştır.

göçkünlerine istismarına verilen Gobu Park – 3, bu zamana kadar mecburi göçkünler için inşa edilmiş 111’ci kasaba olmuştur.³⁹¹

Ülkenin farklı bölgelerine yayılan mecburi göçkünlerin mesafe açısından yakın yerlerde ikamet etmesinin bu kişilere yönelik sosyal politikaların daha aktif şekilde gerçekleştirilmesine neden olmuştur. Özellikle mecburi göçkünlerin kendi topraklarına yakın bölgelerde birçok yeni yerleşim birimlerinin inşası bu politikanın geleceği açısından büyük önem arz etmiştir. Bu bağlamda Büyük Geri Dönüş’ün başlangıcı olarak nitelendirilen Çocuk Mercanlı köyü minelerden temizlenmiş ve yeniden yaşam alanına dönüşmüştür. Aprel Savaşı’nda elde edilen en önemli başarılarından biri olan Lele Tepe’nin işgalden kurtarılması ise yeniden güvenli bölgeye dönüşen bu köyde ilk aşamada 50 ev, okul, cami, ikinci aşamada ise 100 ev, ana okul, sağlık ocağı inşa edilmiştir.³⁹²

Mecburi göçkünlerin kendi topraklarına yakın bölgelerde iskan ettirilmesi onların güvenliği konusunda bazı endişeler ortaya çıkarmıştır. Ülkenin köklü yerleşim birimlerinden farklı olarak burada sosyal altyapının olmaması ve istihdam sıkıntıları onların devletle ilişkilerindeki bağımlılıklarını azaltmamıştır. Ayrıca mecburi göçkünler devletin inşa ettiği konutlarda tam sahiplik hakkına sahip değildir, öyle ki bu evler onların geri dönüşüne kadar istifadelerine sunulmuştur. Onlara bu evleri satma ve kiralama hakkı verilmemiştir. Bütün bunlarla birlikte mecburi göçkünler kendi imkanları ile konut sahibi olabilir ve bu konuta kayıt yaptırabilirler. Fakat bu durumda onların mecburi göçkün statüsünü ve bu statüye tanınan ayrıcalıkları kaybedecekleri belirtilmiştir. Devletin mecburi göçkünler için inşa ettiği yerleşim birimlerinin konumları onların kendileri tarafından seçilmediği için çoğu zaman ailenin erkekleri daha iyi iş imkanları için başkentte yaşamayı tercih etmiştir. Bu durum ise ailelerin bütünlüğünü koruma konusunda bazı sıkıntılara yol açmıştır. Bu yüzden de mecburi göçkünlerin sosyal bütünlüğünün korunması için onların kompakt yerleşim birimleri ile birlikte iş imkanları ile de temin edilmesi gerekmiştir.³⁹³

Büyük Geri Dönüş Programı, işgal sonucu bölgelere toplam ne kadar hasarın verildiğini hesaplamak, aynı zamanda toprakların işgalden kurtarılmasından sonra tamir ve

³⁹¹ “İlham Aliyev Mecburi Göçkünler için İnşa Edilmiş Gobu Park - 3 Yaşam Kompleksinin Açılışına Katıldı”, 28 Mayıs 2020, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_mecburi_kochkunler_uchun_salinmis_Qobu_Park_3_yasayis_kompleksinin_achilisinda_istirak_edib_YENILANIB_2_VIDEO-1498395 adresinden alınmıştır.

³⁹² Cebayıl İl Müdürlüğü, “Böyük Qayıdışın Başlanğıcı (Büyük Geri Dönüşün Başlanğıcı)”, t.y, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde <http://www.cabrail-ih.gov.az/page/62.html> adresinden alınmıştır.

³⁹³ Hüseynov, a.g.e, s.36.

yeniden yapılandırma çalışmalarının hangi aşamalarla gerçekleştirileceğini sistemleştirmek amacıyla ileri sürülmüştür. Yeniden yapılandırma sürecinin aşağıdaki aşamalardan geçerek tamamlanması planlanmıştır: Toprakların mine ve patlayıcılardan temizlenmesi, bölgelerin ayrı ayrı aldığı hasarın ve gerçekleştirilecek yapılandırma çalışmalarının değerlendirilmesi, ulaştırmada alt yapının yani yol ve iletişim olanaklarının tamir edilmesi, yeni kasaba ve yaşam birimlerinin inşası, mecburi göçkünlerin geri dönüşünün temin edilmesi, son olarak yeni iş imkanlarının oluşturulması.

Görüldüğü üzere söz konusu Devlet Programının temelleri işgal edilmiş Azerbaycan topraklarının kurtarılmasından önce atılmıştır. Bugünün gerçekliğine gelince mecburi göçkünlerin geri dönüşü ile kalıcı çözümün elde edilmesi oldukça yakındır. Fakat savaşın sonucundan ziyade, çatışmanın nihai bir siyasi anlaşma ile sonlanmasından sonra mecburi göçkünlerin güvenliği konusunda garanti verilebilir. Tüm bunlar dikkate alındığında öncelikle Dağlık Karabağ'ın çevresindeki illerden olan mecburi göçkünlerin geri dönüşü öncelikli olacaktır. İkinci aşamada Dağlık Karabağ mecburi göçkünlerinin geri dönüşü mümkün olacaktır. Şunu da belirtmek gerekir ki, pratik olarak bu gruplar arasında hiçbir fark yoktur. Ermenistan tarafının bütün çabalarına rağmen bu 7 ilin Dağlık Karabağ sınırları içinde algılanmaması, aynı zamanda bu bölgelerden olan mecburi göçkünlerin Ermenilere göre çoğunlukta olması onların direkt Azerbaycan hükümetine ve onun savunmasına bağlı olacağının göstergesidir. Bu ise bölgenin daha güvenli bir mekan olacağı anlamına gelmektedir. Sürecin sonraki aşamalarında Azerbaycan Türklerinin ve Ermenilerin, aynı zamanda uluslararası teşkilatların nasıl bir yol izleyeceği belirli olmasa da, her iki tarafın yeniden birlikte yaşamaları konusunda tekliflerin olacağı aşıkardır. Sıcak savaşın sürdüğü bir dönemde her iki taraf bir birine yönelik mutlak düşmanlık ve güvensizlik duyduğu için yakın gelecekte Dağlık Karabağ'da birlikte yaşamın yeniden devam ettirilmesi oldukça zor görünmektedir. Bununla birlikte Büyük Geri Dönüş politikasının bölgeye yeniden can vereceği, bundan sonra mecburi göçkünlerin büyük çoğunluğunun kendi topraklarında hayatlarına devam edecekleri düşünülmektedir. 2021 yılının devlet bütçesi projesinde işgalden kurtarılan bölgelerin yeniden yapılandırılması için 2,2 milyar manat ayrılması öngörülmüştür.³⁹⁴ Bu süreçte çalışmaların bir an önce planlanması ve hayata geçirilmesi büyük önem ifade etmektedir. Büyük Geri Dönüş'ün yeniden yapılanmanın hızı ile doğru

³⁹⁴ Azerbaycan Milli Meclisi, "Milli Məclisin Komitələrində 2021-ci ilin Dövlət Büdcəsinin Müzakirələrinə Başlandı (Milli Meclis'in Komitelerinde 2021 Yılında Devlet Bütçesi Müzakereleri Başladı)", 23 Aralık 2020, 26 Aralık 2020 tarihinde <https://meclis.gov.az/?/az/news/view/4947/> adresinden alınmıştır.

orantılı olarak yakın birkaç sene içinde gerçekleştirilmesi planlanmaktadır. Mecburi göçkünlerin geri dönüşünün gönüllülük prensibi temelinde olacağı bildirilmiştir.³⁹⁵

3.3. Mecburi Göçkünlerle Gerçekleştirilen Sohbet ve Anket Sonuçlarının Değerlendirilmesi

Çalışmanın bu kısmına kadar bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da yaşanan zorunlu iç göç hareketleri konusunda yapılan araştırmalar, raporlar, istatistiki bilgiler ışığında konuya yönelik bilimsel gerçeklikler gözden geçirilmiştir. Son olarak bu bilgilerin pratikte nasıl işlediğine dair mecburi göçkünlerin fikirleri alınmış, anket soruları çerçevesinde yaşanılmış sürecin somut bir şekilde değerlendirilmesine çalışılmıştır. Birincil kaynaktan veri toplama metodu olan anket çalışması ile mecburi göçkünlerin zorunlu göç ve sonrasında yaşadıkları olaylara yönelik tepkileri incelenmiştir. Öncelikle belirtilmelidir ki, anket çalışması bilimsel etik çerçeveleri dahilinde gerçekleştirilmiş, katılımcıların fikir ve görüşleri olduğu gibi değerlendirilmiştir. Çevrimiçi anket e-mail adresi bulunan tüm mecburi göçkünler için ulaşılan olmuş, herhangi bir kısıtlama mevcut olmamıştır. Aynı zamanda soruların yanıtlanması esnasında da gönüllülük prensibi esas alınmıştır, katılımcıların adı, soyadı ve yaşına bilgilerin talep edildiği ilk sorudan başka hiçbir soruya yanıt zorunlu olmamıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, çevrimiçi anket Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının yeniden alevlendiği bir dönemde yapıldığından katılımcılarda çalışmaya yönelik güven oluşturulmaya çalışılmıştır. Çünkü söz konusu dönemde mücadele sadece cephede değil tüm alanlarda kendini göstermiş, özellikle enfarmasyon savaşı toplumsal açıdan büyük önem ifade etmiştir. Bu bağlamda doğru bilgi akışı uluslararası kamuoyunun görüşlerini şekillendirmiş, aynı zamanda her iki toplumun psikolojik durumunu farklı açılardan etkilemiştir. Topluma ve dünyaya bilgilerin doğru bir şekilde ulaşmasının yanı sıra bilginin muhafaza edilmesi ve kiber tehlikelerin önlemlenmesi çatışmanın boyutu açısından hayati önem taşımıştır. Savaş sırasında Azerbaycan'da internet kaynaklarının kısmen kısıtlanması, özellikle sosyal medyaya ulaşımın durdurulması kaotik bilgi akışını önlemiştir. 27 Eylül – 12 Kasım 2020 tarihleri arasında mevcut olmuş kısıtlama ile toplumun sadece resmi kaynaklara güvenmesi gerektiği defalarca yinelenmiştir.³⁹⁶ Alınan önlemlere rağmen sosyal medya platformlarına VPN³⁹⁷

³⁹⁵ Kaçkınların ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi, “Məcburi Köçkün Soydaşlarımızın Mütəlx Əksəriyyəti Öz Doğma Torpaqlarına Qayıtmaq Əzmindədir (Məcburi Göçkün Soydaşlarımızın Mutlak Çoğunluğu Kendi Öz Topraklarını Dönmək Azmindədir)”, 15 Kasım 2020, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde <http://idp.gov.az/az/news/1126> adresinden alınmıştır.

³⁹⁶ “Azərbaycanda İnternetə Tətbiq Olunan Məhdudiyyət Sabah Aradan Qaldırılacaq (Azerbaycan'da İnternet Üzerindeki Kısıtlama Yarın Kaldırılacak)”, 11 Kasım 2020, (çevrimiçi), 18 Aralık 2020

üzerinden ulaşım engellenememiştir. Azərbaycan İnternet Forumu Başkanı Osman Gündüz, ihtiyaç halinde bu uygulamalardan bilinen, ücretli, güvenli olanların tercih edilmesi gerektiğini belirtmiştir.³⁹⁸ Özellikle ücretsiz aplikasyonlar enformasyon savaşında ciddi sorunlara yol açmış, karşı tarafın askeri sır niteliğinde olan bilgilere ulaşmasının sonuçlarına tepki olarak toplumda bilginin muhafaza edilmesi bilinci oluşmuştur. Bu bağlamda, anketin geniş çevrelerce yayılması ve ön yargıları kırması oldukça zor olsa da mümkün olmuş, katılımcılar kişisel verilerini paylaşmaktan çekinmemiştir.

Mecburi göçkünlerle yapılacak saha çalışmaları başlangıçta sohbet ve anket olarak planlanmış fakat Covid-19 pandemisi nedeniyle yüz yüze sohbet aşaması tamamlanamamıştır. Mecburi göçkünlerle bölge kategorisine uygun olarak gerçekleştirilmesi planlanan sohbetlerin amacı onları yaşam alanlarında gözlemlemek ve yaşadıkları süreci birincil kaynaktan dinlemek olmuştur. Bu bağlamda öncelik olarak Azərbaycan'ın Goranboy bölgesinde ikamet eden Hocalılar seçilmiştir. İşgal esnasında topraklarını terk etmek zorunda kalmış tüm mecburi göçkünler oldukça zor şartlar altında göçe zorlanmıştır. Fakat Hocalı'nın işgali büyük bir insani trajedi olarak tarihe geçmiştir ki, olayları bizzat yaşayan insanlarda psikolojik travmanın sonuçları daha ağır olmuştur. Bu bağlamda sohbetlerin ilk aşamasının Hocalıların kompakt bir şekilde yaşadığı ve Hocalı İlçe Müdürlüğü'nün bulunduğu Goranboy'da gerçekleştirilmesi önem arz etmiştir. Azərbaycan'da Covid-19 pandemisi nedeniyle kısıtlamaların başlamadığı dönemde son sohbet 12 Mart 2020 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Azərbaycan'da koronovirüs nedeniye özel karantina rejimi 24 Mart 2020 tarihinde başlamıştır.³⁹⁹ Sohbetlerin ikinci aşamasının başkent Bakü'de gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Nitekim Bakü'de işgal edilmiş tüm bölgelerden mecburi göçkünler ikamet etmiştir.

tarihinde https://apa.az/az/sosial_xeberler/Azrbaycanda-internet-ttbiq-olunan-mhdudiyt-sabah-aradan-qaldirilacaq-614796 adresinden alınmıştır.

³⁹⁷ Virtual Private Network. Konum değiştirme için kullanılan bu uygulamalar belirli bir bölgede kısıtlanan internet kaynaklarına ulaşım sağlamaktadır.

³⁹⁸ “VPN Programları və Onun Təhlükəsi: Sizdən Müxtəlif Qovluqlara Girməyə İcazə İstənilirsə... (VPN Programları və Onun Tehlikesi: Sizden Farklı Dosyalara Girmeye İzin İsteniliyorsa...)”, 21 Ekim 2020, (çevrimiçi), 26 Aralık 2020 tarihinde https://musavat.com/news/vpn-programlari-ve-onun-tehlukesi-sizden-muxtelif-qovluqlara-girmeye-icaze-istenilirse_746533.html adresinden alınmıştır.

³⁹⁹ Azərbaycan Cumhuriyyəti Bakanlar Kurulu'nun rəsmi internet sayfası, “Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Yanında Operativ Qərargahın Məlumatı (Azərbaycan Cumhuriyyəti Bakanlar Kurulu Bünyesinde Operativ Karargah'ın Məlumatı)”, 23 Mart 2020, 18 Aralık 2020 tarihinde <https://nk.gov.az/az/article/761/> adresinden alınmıştır.

3.3.1. Anketin Kapsamı ve Katılım

Toplum ve demografik yapı sürekli değişim içinde olan aktif bir özne olduğu için sosyal çalışmaların en yeni verilere dayanması gerekmektedir. Anket çalışmaları belirli bir grubun fikirlerine istinaden daha büyük bir sosyal gruba yönelik genel çıkarımlara ulaşmak amacıyla yapılmaktadır. Bu metod bilimsel araştırmanın güvenilir yöntemlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda bu çalışmalarda araştırma hedefi olarak seçilmiş sosyal grubun tamamına değil sadece belirli bir kısmına ilişkin verilerin toplandığı göz önünde bulundurulmalı, sonuçların analizi konusunda bu husus dikkate alınmalıdır. 450 mecburi göçkünün katılımıyla gerçekleştirilen ankette 18 yaş ve üstü farklı yaş gruplarından olan kişilerin fikirleri alınmıştır. Anket çalışması çevrimiçi olduğundan genç ve orta yaşlı neslin katılım düzeyi daha yüksektir, bununla birlikte yaşlı nesli temsil eden katılımcılar da mevcuttur. Fakat günümüzde entegrasyon tartışmaları konusunda oldukça güncel olan yeniden yerleşim ve geri dönüş alternatifleri arasında seçim bağlamında genç ve orta yaşlı neslin görüşleri büyük önem arz etmektedir.⁴⁰⁰

İkinci soruya verilen yanıtlara esasen katılımcıların bölgelere göre katılım oranı şu şekilde olmuştur (**Grafik 1.**⁴⁰¹):

- Dağlık Karabağ - % 9,8
- Ağdam - % 14,6
- Cebrayıl - % 13,2
- Füzuli - % 9
- Gubadlı - % 5,8
- Kelbecer - % 13
- Laçın - % 18,5
- Zengilan - % 10,3
- Diğer - % 5,8 (Gazakh bölgesinde işgal edilmiş 7 köy ve Nahçıvan bölgesinde işgal edilmiş Kerki köyünün sakinleri).

Katılımcıların üçüncü soruya verdikleri yanıtlara esasen onların iskan ettikleri bölgelere göre dağılımı gözden geçirilmiştir (**Grafik 2.**⁴⁰²).

⁴⁰⁰ Anket soruları için “EKLER” kısmına bakınız, s. 194.

⁴⁰¹ Katılımcıların Zorunlu Göç Ettikleri Bölgelere Göre Dağılımı.

3.3.2. Mecburi Göçkünlerin Lügatında “Ermeni” Kelimesi: Düşman Algısını Analizi

İlginçtir ki, Ermenistan-Azerbaycan arasında yıllarca süren çatışma, savaş ve düşmanlığa rağmen, bu konuyu etnik psikoloji bağlamında ele alan araştırmaların yapılmaması bilimsel boşluk olarak görülmemiştir.⁴⁰³ Nitekim taraflar arasındaki çatışmanın “etnik” zeminde yaşandığı kabul görmüştür. Çatışmanın nedenlerine dair çok yönlü çalışmalar yapılsa da etnik çatışma tezinin çürütülmesine neredeyse hiç çalışılmamıştır.⁴⁰⁴ Ermeniler için “Azerbaycanlı” ve “Türk” algısı hemen hemen aynı olmuştur ve pratikte hem Azerbaycan’a, hem Türkiye’ye yönelik bir nefretin hakim olduğu bilinen bir gerçekliktir. Düşman algısının ise taraflardan sadece birine has olan bir durum olmadığı, nefrete dayalı ilişkilerin karşılıklı olarak inşa edildiği aşıkardır. “Ermeni Meselesi” Türkiye açısından sorun niteliğini kaybettiği için Ermenilere yönelik düşman algısı Azerbaycan’da olduğu kadar güçlü değildir. Aksine bir düşman algısının mevcut olduğunu varsayarsak bu durum devlet bazında Azerbaycan’la ve toplum bazında ise Azerbaycan Türkleriyle olan güçlü ilişkilerden beslenmektedir, bu durumun tersi de olağandır. Nitekim dışarıda bir düşmanın olması grubun kendi içinde uyum sağlamasına ve bağlılığı güçlendirmesine neden olmaktadır.⁴⁰⁵ Ermenilerin Anadolu Türklerine yönelik kıyımlarının sonuçları, Türkiye’ye yönelik toprak ve en önemlisi sözde soykırım iddiaları toplumsal açıdan güncelliğini yitirmiştir. Fakat Azerbaycan için durum farklıdır, çünkü Ermenilerin baskı ve şiddet eylemlerine bizzat şahit olan veya bu olaylardan direkt etkilenen insanların büyük çoğunluğu hayattadır. 2020 yılına kadar ise cephede ara sıra yaşanan gerilimler, küçük veya büyük çaplı çatışmalar düşman algısının gerçek tecrübelerle dayanarak sürekli aktif olmasına sebebiyet vermiştir. 27 Eylül itibariyle başlayan ve 44 gün süren savaş sırasında ise sivillere yönelik saldırılar durumun ciddiyetini daha da arttırmıştır. 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan savaş sırasında Ermenistan silahlı güçleri tarafından 98 sivil vatandaş öldürülmüş, 414’ü yaralanmıştır.⁴⁰⁶ Çalışmamızın konusu Azerbaycan’da zorunlu iç göçler olduğu için düşman algısının tüm Azerbaycan vatandaşları açısından değil sadece mecburi göçkünler açısından değerlendirilmesinin daha etkili olacağı düşünülmüştür. Çünkü

⁴⁰² Katılımcıların Yaşadıkları Bölgelere Göre Dağılımı.

⁴⁰³ Literatür taramasında bu konuya ilişkin etnopsikolojik çalışmaya rastlanmamıştır. Araştırmalar genellikle Türkiye’de “Ermeni” algısı, Ermenistan’da “Türk” algısı yönünde yapılmıştır.

⁴⁰⁴ Burada etnik çatışma söyleminin yanlış olduğu kanaati savunulmamıştır. Sadece söz konusu tezin yeterince sorgulanmamasına ve alternatif varsayımların değerlendirilmemesine vurgu yapılmıştır.

⁴⁰⁵ Sanem Çevik, “Düşman Algısı: Psikolojik Bir Analiz”, *Tarih Okulu*, C. VII, 2010, s. 101.

⁴⁰⁶ Human Rights Watch, “Armenia: Unlawful Rocket, Missile Strikes on Azerbaijan”, 11 Aralık 2020, (çevrimiçi), 20 Aralık 2020 tarihinde <https://www.hrw.org/news/2020/12/11/armenia-unlawful-rocket-missile-strikes-azerbaijan> adresinden alınmıştır.

Azerbaycan’da düşman algısı oldukça geniş ve daha derin araştırmalar talep eden bir konudur. Bununla birlikte Azerbaycan toplumunu yapılandıran sosyal gruplar arasında önemli bir yere sahip olan mecburi göçkün nüfusunun Ermenilere yönelik tutumu büyük önem ifade etmektedir. Nitekim onların bu halka yönelik gerçek tecrübeler ve yaşanmışlıklara dayanan algısı genç neslin öteki algısını beslemiştir. Öteki algısının oluşturulmasında önyargı ve stereotipleri besleyen süreçlerden biri de hayali ilişkiselliktir. Bu bağlamda, kişinin sosyal çevresinden öğrendikleri onun davranış ve düşünce biçimini etkilemektedir.⁴⁰⁷ Bu bağlamda, Ermenilerle bizzat ilişkileri olan orta ve yaşlı nesille genç neslin öteki algısı arasında neredeyse fark görülmemiştir.

Anket çalışmasının beşinci sorusuna verilen yanıtlarla mecburi göçkünlerin Ermenilere yönelik düşman algısının, başka bir deyişle öteki algısının hangi yönde olduğu gözden geçirilmiştir. “Ermeni” ifadesinin çağırıştırdığı kelimelerin sorulduğu soruda katılımcılara hiçbir alternatif sunulmamış, böylelikle herhangi bir yönlendirme yapılmamıştır. Katılımcılardan tek kelime talep edilse de herhangi sınırlandırma yapılmamıştır. 450 kişiden 447’sinin yanıtladığı bu soruda bir katılımcı birden fazla cevap verdiği için popüler yanıtlar kümeler halinde toplanmıştır. Örneğin, bir birine yakın ifadeler olan “soykırım”, “katliam”, “facia”, dolayısıyla “Hocalı”, “Hocalı Soykırımı”, “Hocalı Genosidi”, “Hocalı Katliamı” gibi yanıtlar aynı başlık altında gözden geçirilmiştir. Bununla birlikte, “vandal, vandallık”, “barbar, barbarlık”, “vahşi, vahşilik” gibi ifadeler anlam itibarıyla yakın olsalar da, katılımcılar bu ifadeleri sık sık kullandığı için farklı başlıklar altında toplanmıştır. Katılımcıların “menfur”, “murdar”, “iğrenç” kelimelerinden oluşan yanıtları ise “iğrenç” başlığı altında verilmiştir. Sorunun yanıtı olarak en çok kullanılan ifadeler özellikle incelenmiştir (**Grafik 3.**⁴⁰⁸).

Grafikten görüldüğü üzere “Ermeni” kelimesinin katılımcılarda çağırıştırdığı ifadeler arasında 70 yanıtla “düşman” ilk sırada, 56 yanıtla “vahşi” ikinci sırada, 43 yanıtla “terörist” üçüncü sırada olmuştur. “Şerefsiz” popüler yanıtı altında ise “namussuz” ve aynı anlama gelen “geyretsiz” ifadeleri de toplanmıştır (36 yanıt). Tüm yanıtları kısa şekilde özetleyecek olursak şiddet eğilimli ifadelerin büyük çoğunlukta olduğu görülmektedir. Karşı taraftan psikolojik ve fiziksel şiddete maruz kalarak göçe zorlanmış mecburi göçkünler için “Ermeni” ifadesi şiddet eylemlerinin karşılığı olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda onların “düşman” algılarını ifade etmek için kullandıkları kelimelerin anlamları bir birine çok

⁴⁰⁷ Esra Özşür, **Türkokratia - Avrupa’da Türk İmajı**, İstanbul, Kronik Kitap, 2018, s. 46.

⁴⁰⁸ Mecburi Göçkünlerin Düşman Algısına Dair Popüler Yanıtlar.

yakındır. Yanıtlar arasında Hocalı'ya, katliamlara, çocuk ve kadınların öldürülmesine yönelik cevaplar mecburi göçkünlerin bu konuda oldukça hassas olduklarını göstermiştir. Genel olarak yanıtlar arasında onların insan olmadıklarına dair algının (“şeytan, iblis, yaratık” – 9 yanıt; “vahşi hayvan, yırtıcı” – 5 yanıt) yüksek oranda olmaması olumlu değerlendirilebilir. Diğer popüler yanıtlar olan “yalancı, sahtekar, kindar, hiyleci, tilki” (9 yanıt), “hain, ihanet, riyakar, alçak, yüzsüz, ikiyüzlü” (19 yanıt) gibi ifadeler “öteki”, “düşman” algısını oluşturan düşünce biçimlerin hemen hemen hepsiyle benzerlik teşkil etmiştir. Cevaplar arasında “alet, maşa, köksüz, devletsiz” (10 yanıt) gibi ifadeler ise Ermenilerin diğer güçler tarafından kullanıldığı kanaatini ifade etmiştir. Yaşadıkları olumsuz tecrübelerle rağmen daha soğukkanlı yanıtlar veren mecburi göçkünler de olmuştur. Örneğin “halk, toplum, etnik grup, Ermeni, insan” (9 yanıt) gibi cevaplar da kayda alınmıştır. Ermeni-Azerbaycanlı çatışmasının dini temellerinin olduğuna dair görüşler olsa da genelde “düşman” imgesi altında bu farklılıkların önemli olmadığı görülmüştür. Örneğin, hiçbir katılımcı bu soruya “Hıristiyan, Gregoryan” yanıtı vermemiştir, sadece şahit oldukları davranış biçimlerine tepki olarak “Allahsız, dinsiz, kafir, vicdansız, ruhsuz” (7 yanıt) gibi ifadeler kullanılmıştır.

Tüm bunlarla birlikte popüler olmayan yanıtlar arasında da dikkat çeken ifadeler olmuştur. Bu ifadeler arasında özellikle orta yaşlı neslin temsilcilerinin farklı yanıtları incelenmiştir. Çünkü işgalin gerçekleştiği yıllar bu neslin dünyaya bakış açısının şekillendiği döneme tesadüf etmiştir. Örneğin, 40 yaşındaki mecburi göçkün Ramin Süleymanov, “Ermeni” kelimesinin onun zihninde hayvanla bile kıyaslanmayacak iğrenç bir mahlukat oluşturduğunu belirtmiştir, bu fikrini ise şu sözlerle temellendirmiştir: *“Yılanın bile ısırmadığı körpeyi öldürebiliyorlarsa onlara “insan” demek günahdır.”* Kelbecer’den mecburi göçkün olduğu halde Hocalı Faciası nedeniyle tek bir an rahat olamadığını belirten 34 yaşındaki Aliyeva Şahnaz için ise “Ermeni” kelimesi *“aksakalların, akbirçeklerin, kızgelerin, körpelerin, yiğit atalar ve kardeşlerin çiğnenmiş gururu”* anlamını ifade etmiştir. Aliyeva Şahnaz yanıtını şöyle bitirmiştir: *“İnsanlığa sığmayan ahlaksız davranışların adıdır Ermeni.”* Dağlık Karabağ’dan mecburi göçkün olan 39 yaşındaki Fuad Guliyev için ise “Ermeni” *“insanlığın yüz karası”* anlamına gelmektedir.

39 yaşındaki Günay Hüseyinova ise “Ermeni” denildiğinde aklına *“tarihen nefret ideolojisi ile zehirlenen millet”* ifadesinin geldiğini belirtmiş, Ermenilerin radikal milliyetçiliğini kullanarak onların hislerini kendi çıkarları doğrultusunda istismar eden güçlere dikkat çekmiştir. Dağlık Karabağ’dan göç etmiş Elmeddin Abbaslı için ise bu kelime, *“Rusun paralı ordusu”* demektir. Gubadlı’dan mecburi göçkün 40 yaşındaki Jale Mammedova,

“Ermeni” sözünü “*mangurt*⁴⁰⁹”, Füzuli’den 30 yaşındaki Efsane Rüstemova “*natamam-eksiklik*”, Cebrayılı Alişan Mammedov “*psikolojik hasta*” kelimesi ile benzeştirmiştir. Yanıtlar arasında, “*babamın katilleri*”, “*hasta toplum*” gibi ifadeler de rastlanmıştır. Fakat görüldüğü üzere aynı yaş grubundaki insanların bazılarında yaşadıkları olayların dehşeti daha derin izler bırakmış, bazılarında ise olayların mahiyetine varma eğilimi güçlenmiştir. Topraklarından ayrı kaldıkları yıllar içinde mecburi göçkünlerle Ermeniler arasında hiçbir temas olmamıştır. Geri dönüşten sonra birlikte yaşamayı gerektirecek durumların oluşacağını dikkate alırsak “düşman” algısının çok daha büyük önem arzedeceği belirtilmelidir.

3.3.3. Mecburi Göçkünlerin Geri Dönüş Arzusunun Değerlendirilmesi

Çalışmanın en önemli araştırma hedeflerinden biri de mecburi göçkünlerin toprak, yurt özleminin değerlendirilmesi olmuştur. Bu gereksinim, sürecin uzun yıllar devam etmesi sonucunda mecburi göçkünlerin kendilerine kendi evlerinden uzakta yeni hayat kurmalarından kaynaklanmıştır. Mecburi göçkünler ilk zamanlarda eski yaşantılarını bir kenara bırakarak yeni bir hayat kurmaya gönüllü olmasalar da bu durum, yıllar içinde bir zaruriyete dönüşmüştür. Araştırmanın daha önceki kısımlarında bu insanların entegrasyon seviyesi ve adaptasyon süreci gözden geçirilmiştir. Toplumun söz konusu nüfus grubuna yönelik politika sonucunda yeniden yerleşim konusunda ciddi ilerlemelerin kayda alındığı gözlemlenmiştir. Peki ilkinden farklı olarak kendi topraklarına geri dönüş mecburi göçkünler için ne anlama gelmektedir? Yukarıda da belirttiğimiz üzere ankete katılanların % 82,6’sı Bakü-Abşeron bölgesinde, % 17,4’ü ise diğer bölgelerde yaşamaktadır. Bu veri göze alındığında ülkenin iş ve yaşam kalitesi bağlamında en fazla imkanların olduğu başkent Bakü’den göç etmek belirli düzeyde düşündürücü bir noktadır. Nitekim burada kurulan yeni hayat, yeni çevre, maddi-manevi birikimleri bırakmak da hiç kolay değildir. Buna karşılık, 30 seneye yakın savaş ve işgal süreci ile felç olmuş bölgelerde yaşam şartlarını yeniden sağlamak gerekmektedir. Geri dönüş, şimdiye kadar her zaman büyük bir arzu olmuş ve yüzlerce mecburi göçkün topraklarını bir kez daha göremeden hayatını kaybetmiştir.

Anket çalışmasının “Topraklar işgalden kurtarıldıktan sonra geri dönmek ister misiniz?” başlığı altında katılımcılara sunulan yedinci sorusuna gelen yanıtlar temelinde mecburi göçkünlerin “geri dönüş” konusundaki düşünceleri gözden geçirilmiştir (**Grafik**

⁴⁰⁹ Mankurt- şüursüz köle. Kırgız yazar Cengiz Aytmatov’un “Gün Olur Asra Bedel” eserinde de geçtiğinden daha çok bu romandaki karakterle bağdaştırılmıştır.

4.⁴¹⁰). Bu soruyu, 450 katılımcıdan 444'ü yanıtlamıştır. Onlardan % 70'i hiçbir istisna olmadan geri dönmek istediğini; % 28'i yaşam için gerekli şartların sağlanacağı durumunda geri dönmek istediğini; % 2'i ise mevcut yaşam alanında memnun olduğu için geri dönmek istemediğini belirtmiştir. Özetlemiş olursak katılımcıların % 98'i kayıtsız-şartsız veya şartlı olarak geri dönmek istediğini ifade etmiştir. Yanıtların yüzde 2'sini oluşturan bu 9 yanıtın sahibinin ortak özellikleri ise onları mevcut ikamet adreslerinin Bakü-Abşeron olmasıdır. 6'sı kadın, 3'ü erkek olan bu insanlar arasında yaşlı neslin temsilcisi olan (80 yaş) sadece bir kişi olmuştur. Hiçbir ön şart olmadan geri dönmek isteyen katılımcıların oldukça büyük bir oranı teşkil etmesi onların şimdiye kadarki en büyük sorununun topraklarından uzakta yaşamak olduğunu göstermiştir. Tabii ki geri dönmek istemeyen veya belirli şartlar çerçevesinde geri dönmek isteyen mecburi göçkünlerin aynı kanaati paylaşmadığını ifade etmek büyük bir yanıltır. Mecburi göçkünlerin 28 yıllık bir sürede kurulan yeni düzeni ve bazı katılımcıların hayatının tamamını geride bırakmalarının kolay bir süreç olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Geri dönüşle ilgili önemli konulardan bir diğeri mecburi göçkünlerin devletin onlara tanıdığı ayrıcalıklardan hangi düzeyde yararlandıkları ve bu ayrıcalıklardan memnun olup olmamalarıdır. Malumdur ki, mecburi göçkün statüsünün kaybedilmesi ayrıcalıkların da kaybedilmesi anlamına gelmektedir. Toprakların işgalden kurtarılması bağlamında bu ayrıcalıkların da zaman içinde kaldırılacağını hesaba katarsak bu konunun geri dönüşe herhangi bir katkısı veya götürüsü olmayacağı çıkarımını yapabiliriz. Fakat anket çalışmamız savaş arafesinde gerçekleştirildiğinden katılımcıların mevcut durumlarını temel alarak onlara tanınan ayrıcalıkları değerlendirmeleri ilgi çekici bir husus olmuştur. Bu bağlamda, anketin dördüncü sorusuna gelen yanıtlar şu şekilde olmuştur: Anketin bu sorusuna 450 kişiden 441'i yanıt vermiştir. Grafikten de görüldüğü gibi katılımcıların yüzde 52,2'si ayrıcalıklardan yararlandıklarını ve memnun olduklarını; 27,4'ü ayrıcalıklardan yararlandıklarını fakat memnun olmadıklarını, 20,4'ü ise bu ayrıcalıklardan yararlanmadıklarını ve memnun olmadıklarını belirtmiştir. Özetle, katılımcıların 79,6'sı yani büyük çoğunluğu devletin tanıdığı ayrıcalıklardan belirli düzeyde yararlanmaktadır (**Grafik 5.**⁴¹¹).

Geri dönüş arzusunun değerlendirilmesi bağlamında belirli düzeyde istinat edebileceğimiz bir diğer soru ise anket çalışmasının altıncı sorusudur. Katılımcıların çatışmanın savaş veya görüşmeler yolu ile çözülmesine dair ileri sürdükleri görüşler de

⁴¹⁰ Geri Dönüş Motivasyonunun Düzeyi.

⁴¹¹ Mecburi Göçkünlerin Devletin Onlara Tanıdığı Ayrıcalıklara İlişkin Tutumu.

oldukça ilgi çekicidir. Uzun bir süreye yayılan görüşmeler sürecinin başarısızlıkla sonuçlanmasına karşılık olarak Azerbaycan toplumunda uluslararası sisteme yönelik güven sarsılmıştır. Özellikle mecburi göçkünlerin kayıtsız-şartsız geri dönmelerine dair uluslararası teşkilatların çok sayıdaki karar ve önerilerinin hiçbir nihai sonuca bağlanmaması savaş eğilimlerini güçlendirmiştir. Bu eğilim mecburi göçkünler arasında da ciddi oranda olmuştur. Örneğin ankete katılan 450 mecburi göçkünden 447'sinin yanıtladığı soruya göre, onların % 69,4'ü çatışmanın savaş yoluyla; % 30,6'sı ise görüşmeler yolu ile çözülmesinin taraftarı olmuştur (**Grafik 6.**⁴¹²).

Tecrübelerle dayanarak görüşmeler sürecinin çatışmanın çözümü konusunda etkili sonuçlarının olmaması, savaşın kesin çözüm olacağına dair bir görüş oluşturmıştır. Çatışmanın biran önce çözüme kavuşturulması ve katılımcıların kendi topraklarına dönme isteği doğru orantılı olmuştur. Katılımcıların % 30,6'sı ise savaşın yıkıcı özelliklerini dikkate alarak görüşmeler yolunu seçmiştir. Bununla birlikte savaşın sürdüğü arefede ankete katılan mecburi göçkünler savaştan önceki süreçte ankete katılanlara kıyasla daha fazla savaş yoluna eğilimli olmuştur. Bu durum, sürecin oluşturduğu psikolojinin ve askeri operasyonların başarısının zafere yönelik inancı beslemesinden kaynaklanmıştır. Toplumun sadece mecburi göçkün kısmında değil, aynı zamanda diğer vatandaşları arasında da savaşın kazanılacağına dair inanç ve özveri Azerbaycan'ın cephedeki başarılarının temelini oluşturmıştır. Bu bağlamda, savaşa eğilimli olmak belirli düzeyde olumsuz olarak değerlendirilse de anket çalışmasının yapıldığı dönemin gerçeklikleri de dikkate alınması gerekmektedir.

3.3.4. İşgal ve Göç Sürecinin Mecburi Göçkünler Üzerinde Oluşturduğu Olumsuz Psikolojik Etkinin Sohbet ve Anket Yoluyla Değerlendirilmesi

Mecburi göçkünlerin yaşadıkları olaylar, çok yönlü bir sosyal süreç olduğundan bilimsel kaynaklardan elde edilen veriler konuyu kapsamlı bir şekilde değerlendirmeye kifayet etmemiştir. Bu bağlamda mecburi göçkünlerin bizzat kendi hatıraları, çalışmanın sosyal boyutu açısından önemli olmuştur. Daha önceki kısımlarda detaylı bir şekilde belirtildiği üzere, hayatlarına mecburi göçkün olarak devam eden insanlar birçok maddi-manevi yıkıma maruz kalmış, sosyal-ekonomik sorunlarla baş etmek zorunda kalmıştır. İşgal ve göç sürecinin bu insanlar üzerinde oluşturduğu etki ise yıllar geçmesine rağmen günümüze kadar devam etmiştir. Bu bağlamda öncelikle Hocalılı mecburi göçkünlerle gerçekleştirilen

⁴¹² Mecburi Göçkünlerin Çatışmanın Çözüm Sürecine Dair Tutumu.

sohbet verileri incelenmiştir. Gevşek yapılandırılmış mülakat olarak düzenlenen sohbetlerde birkaç önceden hazırlanmış soruyla birlikte açık uçlu sorular da kullanılmıştır. Bu bağlamda, 28 yıl geçmesine rağmen Hocalı’da yaşanan olaylara bizzat şahit olan insanların travmalarını atlatamadığı gözlemlenmiştir. Sohbetler esnasında psikolog desteği olmadığı için katliamın yaşandığı güne dair net bilgiler talep edilmemiş, sadece yaşadıklarını anlatmak isteyen katılımcılar dinlenilmiştir. Bununla birlikte görüşmenin katılımcıyı psikolojik açıdan sarsacağı düşünüldüğünde sohbet devam ettirilmemiş, günlük yaşama dair genel konular hakkında fikir mübadilesi yapılmıştır. Hocalı’dan olan mecburi göçkünlerin hassas durumu göz önünde bulundurularak onların hangi şartlar altında göçe zorlandıkları değil hayatlarını mecburi göçkün olarak sürdürdükleri yıllardaki yaşantıları ön plana çekilmiştir.⁴¹³ Bu sorular temelinde sohbet edilen Hocalıların yanıtları genelde aynı yönde olmuştur. Dikkat çekici en önemli husus, onların Hocalı’yla ilgili hatırladıkları en son anının katliam ve ölümden kaçış olmasına rağmen hiçbirinin geri dönüş konusunda tereddüt etmemesi olmuştur. Hocalı’dan çocuk, ergen veya genç yaşta ayrılan katılımcıların yanı sıra Hocalı’yı sadece ailesinin ve çevresinin hatıralarından tanıyan katılımcıların da bu konuda herhangi bir ikilem yaşamadığı gözlemlenmiştir.

3.3.5. Hocalıların Gözünden Hocalı’da Yaşanan İnsani Trajedi

Goranboy’da yaşayan Hocalılarla gerçekleştirilen sohbetler onların yaşam şartları ve hayata bakış açıları bağlamında genel kanı oluşturmaya yardımcı olmuştur. Çalışmada bu sohbetlerden birkaçı takdim edilmiş, konuşmacıların fikirlerinin değiştirilmeden yazılmasına özen gösterilmiştir. İlk katılımcı olan 40 yaşındaki Seymur Çobanov’un mecburi göçkün hayatı 1988’ci yılda Hankendi’nden başlamıştır. Hankendi’nde Ermenilerin baskısına maruz kalarak önce Naftalan’a ardından Hocalı’ya gelen 8 yaşındaki Seymur ve ailesi burada daha zor günler yaşamıştır. Hocalı’nın işgali sırasında babasını ve kız kardeşini kaybeden Çobanov, Goranboy’da hiçbir ayrımcılık yaşamadığını ve yerel nüfusun mecburi göçkünlere yönelik hassas davrandığını dile getirmiştir. Katılımcı, yaşam alanı konusunda kesin tavrını ortaya koyarak tercihinin ne Bakü, ne Goranboy’dan yana olacağını yalnızca kendi toprağını istediğini belirtmiştir. Böylelikle, “Geri dönmek ister misiniz?” sorusu seslendirilmeden yanıt bulmuştur. Çobanov, aynı zamanda ailesindeki ve yakın çevresindeki çocukların da vatanseverlik ruhunda büyütüldüğünü bildirmiştir. O, Hocalı’nın Ermeniler tarafında muhasereye alındığı günleri hatırladığında sivil nüfusun kurtarılması için yeterli helikopter

⁴¹³ Sohbet soruları için “EKLER” kısmına bakınız, s. 195.

ayrılmadığını, aynı zamanda Ermenilerin bu kadar ileri gidebileceklerini asla beklemediklerini söylemiştir. Mecburi göçkünlere yönelik devlet politikasından memnuniyetini dile getiren katılımcı, Hocalı’da yaşadıkları travmalardan sonra hiçbir psikolojik destek görmediklerini ifade etmiştir. Seymur Çobanov için “Ermeni” kelimesi seslendirildiğinde ilk akla gelen mefhum ise “intikam” olmuştur.

Diğer bir katılımcı ise 63 yaşındaki Huraman Hasanova, sohbet esnasında Ermeni esirliğinde yaşadığı zor günleri hatırlamıştır. Öncelikle, katılımcının hassas durumu dikkate alınarak ona yaşadıklarını anımsatacak sorular yönlendirmemeye çalışılmıştır. Kesinlikle Hocalı’ya dönmek istediğini bildiren katılımcı, bu yıllar içinde Bakü’de yaşamının daha iyi olabileceğini düşünmüştür. Hasanova, Hocalı’daki son günlerini ve esir düştüğü 26 Şubat 1992 tarihini şöyle hatırlamıştır:⁴¹⁴

Hocalı’nın kara günleri 1988’de başladı. Sonuncu helikopter geldiğinde annem ve 8 yaşındaki kızımı bindiler, ben ve iki oğlum ise binemedik. Çok fazla insan vardı, helikopter yükseldiğinde kapısı kapanmadığından çok sayıda çocuk ve kadın asfalt yola dökülerek yaralandılar. O günden sonra bir daha helikopter gelmedi... 25 Şubat gece 10-11 gibi 10 yaşındaki oğlum Elmeddin ve 5 yaşındaki Ramin’le her gece olduğu gibi korkuyla pencereden yağan kurşunlara, mermilere bakıyorduk. Kocam Mirza nöbet tutanların arasındaydı, biz ise atışmanın durmasını bekliyorduk. Fakat gittikçe daha da şiddetlendi... Kocam gelerek bizi komşumuz Eldar’ın beton sığınağına götürdü, tanklar yaklaşıyor, mermiler yanımızda patlıyordu. Girdiğimiz sığınakta 50’ye yakın yaşlı, kadın ve çocuk vardı. Fakat buranın da güvenli olmadığını anlayarak üstümüze kurşunlara yağa yağa demiryol köprüsüne ulaştık. Eşim bizi bırakarak Ermenilere karşı savaşan diğer erkeklerin yanına yardıma gitti. Nehrin yanında bir hayli bekledim, herkes gidiyordu. Sonra eşimi vurduklarını düşünerek çocuklarımı alarak nehri geçtim, ormana taraf gittim. Buzlu kayalıklardan geçmek mümkün değildi, bir adım ileri iki adım geri gidiyorduk. Küçük oğlum sırtımdaydı, iyi ki büyük oğlum kendisi yürüyebiliyordu. Karanlıkta yanımızda giden hiçkimseyi tanıımıyordum, arada bir birileri oğlumun kolundan tutarak yardım ediyordu. Geri dönüp Hocalı’ya baktığımda bütün evlerin alışıp yandığını gördüm. Sonra biri bana yaklaştı, bir baktım kardeşim Rövşen. Boynundaki atkıyla küçük oğlumu sardı, insanları Ağdam’a ulaştırmaya çalışdıklarını söyledi. Ketik Dağına ulaştık, bir az daha gittikten sonra yüzlerce yaşlı, çocuk, kadının koşarak ormandan geri geldiğini gördük. Onlar Ermenilerin karşı yolu da keserek insanlara ateş açtıklarını söyledi. Kardeşim Rövşen ve birkaç savaşçı arkadaşı yol bulmak için ileriye

⁴¹⁴ Konuşma özetlenmiş, katılımcının ifade etmediği hiçbir fikir eklenmemiş veya tahrif edilmemiştir.

gittiler. Yüzlerce insan tek bir yolla hareket etmeye çalıştık, 26'sı akşama kadar yürüdük. Artık gücüm kalmamıştı... Çocuklarımı bir ağacın altına çekerek ateş yakmak için çantamdan kibrit aldım. Ama buz tutmuş çer çöpü yakamadım. Çocukların uyumak istediğini gördüm, artık donmak üzere olduğumuzu anladım. Paltomu çıkarıp uykuda olan küçük oğlumu içine koydum, kemeri ile sıkıca bağlayıp çekmeye başladım. İyi ki büyük oğlum hala yürüyebiliyordu. İnsanların toplandığı yere ulaştığımızda ateş yaktıklarını gördüm, bir az ısındık ama Ermeniler yerimizi bulamasın diye hemen ateşi söndürdüler. 27'si sabah yeniden yola koyulduk, ormandan baktığımızda bir köy görmüştük. İnsanlar kurtulduğumuzu düşünerek karşıda kimin olduğunu düşünmeden ileri atıldılar. Tam bu anda her taraftan kurşun yağmaya başladı. Ölenler oldu... Bizimle birlikte hareket eden savaşçılar son kurşunlarına kadar mücadele ettiler. Ermeniler teslim olmayacağımız halinde hepimizi öldüreceklerini söylediler, mecbur kaldık. Sonra 300'ye yakın insanımızı bir yere toplayarak altın veya para bulmak umuduyla üzerimizi aradılar. Karanlık çöktüğünde birkaç Ermeni gelerek genç erkekleri zorla alıp götürdüler. Kardeşim Rövsen de onların içindeydi... Onları dışarı çıkardıktan birkaç dakika sonra ateş sesleri duyduk, sonra bir araba geldi... Kardeşime ve diğer gençlere ne olduğunu bugüne kadar bilmiyoruz. Ağlamalar, acı acı bağırılmamız arşa yükseliyordu ama sesimizi duyan yoktu. 28 Şubat'ta esir alınanlardan bir grubu mübadele yolu ile geri verildi, ben de bu grubun içindeydim. Ama sevinmiyordum. Çünkü canımın bir parçası olan kardeşim ve diğer akrabalarım orada kalmıştı...

Huraman Hasanova'nın konuşması esnasında bahsettiği Hasanov Rövsen Gaçay oğlu, 26 Şubat 1992'den itibaren kayıptır.⁴¹⁵ Hocalı güçlerinin komutanı olan Rövsen Hasanov, aynı zamanda Hocalı'nın savunmasında gösterdiği reşadet dolayısıyla Haydar Aliyev Ordeni'ne layık görülmüştür.⁴¹⁶

Hocalı'yı hiç görmeyen Hocalılı 25 yaşındaki Cebrayilov Ferman ise doğduğu andan itibaren mecburi göçkün olduğu için ayrımcılık görmediğini, fakat “kaçkın damgası” ile yaşamak istemediğini belirtmiştir. Devletin ayrıcalıklarından memnun olduğunu ve ayda 60 manat “çörekpulu” aldığını belirten Cebrayilov, iş konusunda da sıkıntı yaşamadığını söylemiştir. Hayatı boyunca hiçbir Ermeni ile karşı karşıya gelmeyen genç katılımcı, ailesine ve milletine yaşattıklarından dolayı “Ermeni” dendiğinde aklına gelen ilk şeyin “nefret” olduğunu dile getirmiştir. Hocalı'yı terketmek zorunda kaldığında henüz 7 yaşında olan

⁴¹⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Seferberlik ve Askeri Göreve Çağırış Üzerine Devlet Hizmeti resmi internet sayfası, “İtkin Düşmüşler (Kayıplar)”, 2019, (çevrimiçi), 21 Aralık 2020 tarihinde <https://seferberlik.gov.az/az/military/battle/battlePerson/0/3/1900> adresinden alınmıştır.

⁴¹⁶ Bilgiyi Huraman Hasanova teyit etmiştir. Röşen Hasanov'un 3 çocuğu vardır. 2020 yılında onun ailesine devlet tarafından ev verilmiştir.

Ahmedov Hayal da ailesi ile birlikte esir düştüğü günleri hala hatırlamaktadır. Amcalarının bugüne kadar esir tutulduğunu söyleyen Ahmedov, önce Naftalan’a sonra Goranboy’a göç ettiklerini belirtmiş, ilkokula bile burada başlamasına rağmen her zaman kendini Hocalı’ya ait hissettiğini vurgulamıştır. 35 yaşındaki Hayal Ahmedov, geri dönüş arzusunu daha çok küçük olan evladının da paylaştığını ifade etmiştir. Yakınları arasında tam 20 kişinin esir veya şehit olduğunu söyleyen katılımcı, dayısının ve dedesinin ölümünden oldukça etkilendiğini belirtmiştir. Dedesi Mehdiyev Şefa’nın kafatasın derisinin Ermeniler tarafından yüzüldüğünü hatırlayan Ahmedov, “Ermeni” denildiğinde zihninde “canı” kelimesinin belirlediğini dile getirmiştir. “*Sağ-sol her taraf cesetti sanki kıyamet olmuştu*”, diye anlatan katılımcı, aynı zamanda amcasının kızı Salatın’ın hayata dönüş hikayesini umutla anlatmıştır. Onun sözlerine göre, daha bebek olan Salatın’ı ağıladığı için kendi annesi elleriyle boğmaya çalışmıştır. Bebeğin ağlayarak saklanan insanların yerini açık edeceğini düşünerek bu harekete kalkışan kadın sonradan dehşete düşmüştür. Fakat bebek ölmemiş, Ağdam’da yeniden kendine gelmiştir. Ahmedov Hayal, sohbetin sonunda Nağıyev Memmed’le de konuşmamız gerektiğini bildirmiştir.⁴¹⁷ Goranboy’un Akçakent köyünde yaşayan Hocalı’nın başhekimi Nağıyev Memmed, esir düştüğü sırada soydaşlarına yardım etmiştir. Onun ülke medyasına verdiği bir açıklamada şu ifadeler dikkat çekmiştir: “*Bizimle birlikte esir düşen Ahmet isimli Ahıska Türkünün kafasını kesip futbol oynaya başladılar. Sonrasında ise aramızdan 13 kişiye ateş açarak öldürdüler. Bize işkenceler ve küçük düşürücü zulümler verdiler...*”⁴¹⁸

Hocalı’nın zor zamanlarında silah alarak Hocalı savunma grupları içinde savaşan Valeh Hüseyinov, olaylar esnasında eşini kaybettiğini söylemiştir. Hocalı işgal edildiğinde 23 yaşında olan şimdi ise 51 yaşına gelmiş Hüseyinov, Hocalı gerçeklerini dünyaya ulaştırmak için büyük çaba sarfetmiştir. Hocalı Katliamı’nın anlatıldığı Magsut Nazarov’un “Kaybolan Seadet” ve “Sonsuz Koridor” isimli iki belgesinin çekiminden büyük hizmetleri olan katılımcı, o günlerde yönetimin bölgeye yeterli dikkat ayırmadığını belirtmiştir. Çatışmanın sadece savaş yolu ile çözülebileceğini dile getiren Hüseyinov, Hocalı’ya yeniden döneceği günü beklediğini vurgulamış, Hocalı’ya dair düzenlenen, etkinlik ve kampanyaların kapsamından memnun olduğunu dile getirmiştir. Katılımcı bu hususta çok önemli bir noktaya dikkat çekerek Hocalı için çok şey yapıldığını ama Hocalılar için aynı özverinin gösterilmediğini belirtmiştir. Hüseyinov, diğer mecburi göçkün gruplarına yönelik yaklaşımla

⁴¹⁷ Nağıyev’le iletişime geçmeye çalışılmıştır fakat sohbetin yapıldığı gün ilçe merkezinde bulunmadığından görüşme gerçekleştirilememiştir.

⁴¹⁸ “Şahidlərin Gözü ilə: Xocalı Soyqırımı (Şahitlərin Gözüylə: Hocalı Soyqırımı)”, 26 Şubat 2012, (çevrimiçi), 21 Aralık 2020 tarihinde <https://az.trend.az/azerbaijan/karabakh/1996748.html> adresinden alınmıştır.

katliama şahit olan Hocalılara yaklaşımın aynı olduğuna vurgu yapmış, bu tutumun bir az daha geliştirilebilir olduğunun altını çizmiştir. Vatandaşların Hocalı'ya ilişkin kampanya ve etkinliklere daha aktif olması gerektiğini dile getiren Hüseyinov, kampanya ve etkinliklerin bu durumda daha etkili olacağını bildirmiştir.

Hocalılarla sohbet esnasında katılımcılar genel olarak toplumun ve uluslararası kamuoyunun bilgilendirilmesi konusunda devletle birlikte vatandaşların da büyük özveri göstermesi gerektiğini sık sık dile getirmiştir. Hocalı sakinlerinin maddi destekten daha çok manevi desteğe ihtiyaç duyduğu gözlemlenmiştir. Nitekim katılımcılarla sohbet ettiğimiz Goranboy bölgesinde mecburi göçkünlerin ikamet ettiği yaşam kompleksi devlet tarafından inşa edilmiştir (**Resim 9.**⁴¹⁹). Mevcut barınma ve diğer şartlardan memnun olmalarına rağmen yaşanan olayların onlarda oluşturduğu ağır psikolojik sarsıntılar hayatlarını normal bir şekilde sürdürmelerine engel olmuştur. Çalışmada katılımcıların bir kısmının konuşmalarına yer verilmiş, bu konuşmaların araştırma konusunun dışına çıkmadan özetlenmesine çalışılmıştır. Her ne kadar bilimsel kaynaklarda ölü sayısı 613 olarak gösterilmiş olsa da bazı katılımcıların verdiği yanıtlar bu sayının daha fazla olabileceği yönünde olmuştur. Bu, katılımcıların yaşadığı psikolojik durumdan kaynaklanmış olabilir. Fakat o dönem Azerbaycan'a zorunlu göç eden Ahıska Türklerinin kayıt altına alınmasının hangi şartlar altında gerçekleştirildiği araştırılması gereken bir konudur. Nitekim Hocalı'ya da çok sayıda Ahıska Türkünün göç ettiği bilinmektedir. Konu araştırmamızın sınırları içinde olmasa da bu konuda çalışma yapılmasına dair zaruriyet olduğu gözden kaçırılmamıştır.

3.3.6. Mecburi Göçkünlerin Hafızasında İşgal ve Zorunlu Göç Anıları

Tabii ki sınırlı sayıda insanın katıldığı anketle psikolojik etkinin seviyesini ölçmek veya psikoloji alanında ciddi ihtisas bilgileri gerektiren bu konuyu anket çerçevesinde irdelemek mümkün değildir. Bununla birlikte olayların sosyolojik boyutu konusunda mecburi göçkünlerin direkt kendilerine istinat etmek çalışmamız açısından büyük önem ifade etmiştir. Ankete katılan 450 kişiden 448'nin yanıtladığı dokuzuncu sorunun sonuçlarına göre göç sürecinin psikolojik etkilerinin hali-hazırda da güncel bir sorun olduğu ortaya çıkmıştır (**Grafik 7.**⁴²⁰). Katılımcıların 404'ü yani yüzde 90,2'i işgal ve göç nedeniyle yaşadıkları olayların onlar üzerinde olumsuz psikolojik etkiler oluşturduğunu belirtmiştir. Katılımcıların 44'ü yani % 9,8'i ise yaşamlarında böyle bir etki hissetmediklerini ileri sürmüştür. "Hayır"

⁴¹⁹ Aytek Yusifsoy, Mecburi Göçkünler için İnşa Edilmiş Binalar, [Resim], Goranboy, 2020.

⁴²⁰ Yaşanmış Olayların Mecburi Göçkünler Üzerindeki Olumsuz Psikolojik Etkisi.

yanıtı veren katılımcıların büyük çoğunluğunun işgal sürecinden sonra doğması veya söz konusu olaylar yaşandığında bebek olmaları dikkat çekici bir husustur. Nitekim mecburi göçkün ailesinde doğan bu kişilerin sosyal statüleri nedeniyle olumsuz psikolojik etkiye sahip olmamaları pozitif bir sonuçtur. Ayrıca söz konusu olayları yaşayan ve süreçle ilgili anıları olan bazı katılımcıların da bu soruya “hayır” yanıtı verdiği gözlemlenmiştir. Onların travmalarını atlattıkları yönündeki fikirleri de yine pozitif bir sonuç olarak değerlendirilmelidir. Nitekim % 90,2 oldukça yüksek bir orandır. Mecburi göçkünlerin zamanında profesyonel psikolojik destek almamaları bu sorunun yeterince değerlendirilmediği anlamına gelmektedir. Anket çalışmamıza katılanların büyük çoğunluğunu orta yaş grubu oluşturmuştur, bu bağlamda onların çocuk yaşta karşı karşıya kaldıkları psikolojik sarsıntıların düzeyi tasavvur edilebilir.

Anket çalışmasının sekizinci kısmında yer alan “Şehit, esir veya kayıp yakınınız var mı?” sorusuna gelen yanıtlar da yine mecburi göçkünlerin yaşadıkları olumsuz tecrübelerle alakalıdır. Malum olduğu üzere savaş sebebinden yakın akraba kaybı mecburi göçkünlerin psikolojisi üzerinde en fazla baskı oluşturan etkenlerden biridir. Katılımcıların 351’i bu soruya “evet”, 86’sı ise “hayır” yanıtı vermiştir. Ankete katılan mecburi göçkünlerin % 3’lük yani 13 kişilik kesimi bu soruyu yanıtlamamayı tercih etmiştir. Ayrıca katılımcıların anket çalışmasının son 3 sorusuna verdikleri yanıtlara bakıldığında savaşta gazi olan, yaralanan veya esir düşen mecburi göçkünlerin psikolojik durumlarında olumsuz etkiler bariz görülmüştür (**Grafik 8.**⁴²¹).

Son olarak mecburi göçkünlerin çalışmanın onuncu kısmında yer alan “İşgal dönemine ilişkin unutamadığınız ve mutlaka kayda alınması gerektiğini düşündüğünüz bir anınız var mı?” sorusuna verdikleri yanıtlar gözden geçirilmiştir. Tüm bilimsel verilerin ve çalışmaların dışında, çalışmanın ana konusu olan zorunlu iç göç hareketinin hangi şartlar altında gerçekleştiği mecburi göçkünlerin bizzat kendi ifadeleri ile açıklığa kavuşturulmuştur. Katılımcıların büyük çoğunluğu, yaşadıkları olayları anlatmak istememiş veya anlatılamayacak kadar çok anılarının olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda en dikkat çeken yanıtlar, çalışmanın “EKLER” kısmında Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine tercüme edilerek sunulmuştur. Nitekim bu kısım, her mecburi göçkünün bir hikayesi olduğunu ve en önemlisi zorunlu iç göçün bu insanların yaşamlarında silinmeyecek izler bıraktığını ortaya koymuştur. Yanıtlar arasında ortak noktalardan en önemlisi katılımcıların

⁴²¹ Mecburi Göçkünlerin Şehit, Esir veya Kayıp Yakınlarına Dair Malumat.

hayatlarını işgalden önce mutlu, işgalden sonra ise mutsuz olarak nitelendirmesi olmuştur. Bu yanıtlara esasen işgalin sadece toprak üzerinde olmadığı, insan hayatının da işgal edilebilir olduğu kanısı ortaya çıkmıştır. Bütün bunlarla birlikte 2020 yılında gerçekleşen ve Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlanan 44 günlük savaşta iştirak etmiş Zengilan'dan mecburi göçkün olan Daşkın Abbasov'un cevabı şu şekilde olmuştur: *“İlk günden gönüllü olarak savaşa katılıp Şuşa'ya kadar gittim. Camide namaz kıldım, 10 Kasım 2020 - bu tarih asla aklımdan çıkmayacak”*. Mecburi göçkünlerin genç neslini temsil eden katılımcının bu yanıtı, mecburi göçkünlerin kendi topraklarına dönme azminin göstergesi olmuştur.

SONUÇ

Çalışmada ele alınan iç göç hareketleri, Azerbaycan'ın bağımsızlık elde etme döneminde meydana gelmiş ve bugüne kadarki bağımsızlık sürecinin tamamına eşlik etmiştir. Zorunlu iç göç sorunu, ülkenin sosyal, ekonomik ve siyasi hayatına yön vermiş, onun iç ve dış politikasını şekillendiren en önemli etkenlerden biri olmuştur. Konunun Azerbaycan için harikulade önemi, bu alanda çok yönlü bakış açısının geliştirilmesi bağlamında bir gereklilik oluşturmuştur. Nitekim bu çalışmada zorunlu iç göçün nedenleri, sonuçları ve sürecin ilerleyişi kapsamlı bir şekilde gözden geçirilmiş, dolayısıyla göç mağdurlarının karşı karşıya kaldıkları problemler incelenmiştir. Böylelikle araştırma amacına ulaşmış, bu insanların temel sorununun ne olduğu konusunda belirli bir kanıya varılmıştır. Göç sorununun çözülmediği yıllar içinde mecburi göçkünler için birincil problem, “geri dönememe” olmuştur. Araştırma neticesinde elde edilen bu sonuç, mecburi göçkünlerin direkt kendileri tarafından onaylanmış ve farklı bilimsel kaynaklardan alınan bilgilerle desteklenmiştir.

Bu çalışmanın ana öznesi olan iç göç, bölgede gerçekleşen göç hareketleri zincirinin bir halkası olarak değerlendirilmiş, böylelikle Dağlık Karabağ çatışmasının çıkış noktası konusunda da önemli verilere ulaşılmıştır. Bu veriler elbette birçok bilim insanı tarafından elde edilmiş ve savunulmuş bilgiler olmuştur. Fakat günümüzde Dağlık Karabağ çatışmasının ağırlıklı olarak etnik özelliklere dayanan sorun olarak görülmesi bu verilerin uluslararası bilimsel kaynaklara yeterince aktarılmadığını göstermiştir. Genellikle bilimsel çalışmalarda etnik çatışmadan kaynaklanan süreçler incelendiğinden göç hareketleri arasındaki güçlü bağlantı göz önünde bulundurulmamıştır. Fakat bu çalışmada göç hareketlerinin etnik çatışmayı, etnik çatışmanın ise yeni göç hareketlerini doğurduğu bulgusuna varılmıştır. Öncelikle tarihen Türklerin yaşadığı ve Türkler tarafından yönetilen bugünkü Ermenistan topraklarının kaderinin göç politikası ile değiştirildiğine dikkat çekilmiştir. Böylelikle Ermenilerin Dağlık Karabağ'a yönelik iddialarının ve bu bölgede ikinci bir devlet oluşturma girişimlerinin top yekun bir siyasetin devamı olduğu anlaşılmıştır.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü, yeni bağımsız cumhuriyetlerin olduğu dönemde meydana gelen savaş her iki toplumun bir birine yönelik grup kimliklerini daha güçlendirmiştir. Göç ve yer değiştirme, Azerbaycan Türkleri ve Ermenilerin fiziksel açıdan tamamen ayırımına neden olmuştur. Savaşın başlamasıyla birlikte iki halk arasındaki sosyal ve ekonomik ilişkilerin tamamen durdurulması, düşman imgelerin güçlü bir şekilde muhafaza edilmesine yol açmıştır. Bu durum ise güvensizliğe ve tek taraflı suçlamalara sebebiyet

vererek çatışmanın yapıcı bir şekilde incelenmesini zorlaştırmıştır. Savaştan sonraki yıllar içinde ise tarafların kendine müttefikler araması konuya ciddi anlamda yeni boyut getirmiştir. Dış güçler, uluslararası teşkilatlar ve bölgede söz sahibi olan komşu ülkeler, kendilerinin farklı çıkarları, ilişki yapıları, ekonomik ve siyasi faaliyetleri doğrultusunda hareket etmiştir. Bir biriyle kısmen de olsa rekabet içinde olan bu tarafların arabuluculuk girişimleri ile müzakerelerin çerçevesi ve dinamiği farklı açılarda şekillenmiştir. Yıllar süren görüşmeler sürecine rağmen her iki çatışma tarafı, diğerini mutlak olarak haksız ve düşman olarak görmüştür. Ermenistan'ın direkt katılımı ile Dağlık Karabağ'da kurulan illegal hükümet, demokratik olduğunu iddia etmiştir. Bununla birlikte Dağlık Karabağ ve çevresinin Azerbaycan'a ait olduğu uluslararası arenada tanınan ve bilinen bir gerçek olarak kalmıştır. Ermenistan Dağlık Karabağ'da bölücülük yapan Ermenilerle etnik birliğine dayanarak işgalciliğini perdelemeye çalışsa da bu konuda başarılı olamamıştır. Dağlık Karabağ'daki illegal siyasi yapının doğrudan resmi Erivan'a bağlı olması, aynı zamanda sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin hiçbir ülke ve uluslararası örgüt tarafından tanınmaması, dolayısıyla görüşmelere Ermenistan'ın taraf olarak katılması olayların iç yüzünü gözler önüne sermiştir. Çalışmada Ermenilerin Güney Kafkasya'da ikinci bir devlet kurarak topraklarını işgalcilik yoluyla uluslararası hukuka aykırı olarak genişletmeye çalışması incelenmiş, aynı zamanda uluslararası arabuluculuk girişimlerinin pasifliği ve başarısızlığına dikkat çekilmiştir. Çatışmanın gerginliğinin yeterince değerlendirilmemesi bölgede ikinci büyük çaplı savaşın meydana gelmesine yol açmıştır ki, tezin yazılmasına karar verildiği esnada bu tehlikeli olasılığın bilimsel mecralara ulaştırılması birincil amaçlardan biri olmuştur. Tezin yazım aşamasında bu sürecin tahmin edilen yönde ilerlemesi çözüm süreci için mesai harcayan kuruluşların sorumsuzluğunu adeta ispatlamıştır.

Bununla birlikte Azerbaycan'da gerçekleşen iç göç hareketlerinin dünya tecrübesinde benzer göç süreçlerinin yönetimi konusunda bir örnek teşkil edebileceği sonucuna varılmıştır. Elbette göç sürecini birebir yaşayan insanların olayları hangi şekilde algıladığı, onların istek ve taleplerinin hangi yönde olduğu en önemli faktör olmuştur ki, çalışmada yer alan sohbet ve ankette katılımcıların kesin çözüm olarak “geri dönüş” yolunu seçtiği bulgusu elde edilmiştir. Benzer göç örneklerinde ise göçe zorlanan kişilerin farklı çözüm yollarına, örneğin “yeniden yerleşim” veya “tam entegrasyon”a meyilli olabileceği istisna edilmemelidir. Tez çalışmasına dahil edilmiş anket sonuçlarına göre mecburi göçkünlerin geri dönüş motivasyonlarının büyük çaplı savaş sırasında bile oldukça yüksek olduğu görülmüştür. Bu bulgu, sürecin sonraki ilerleyişi için oldukça önemlidir, öyle ki mecburi göçkünlerin uzun yıllar boyunca beklediği

geri dönüş süreci için gerekli imkanlar olduğundan yeni bir iç göç hareketi kapıdadır. Bu araştırma aynı zamanda, yeni göçün ise öncekinden farklı olarak zorunlu değil gönüllü esaslara dayanarak gerçekleşeceğini ortaya koymuştur.

Çalışmada varılan diğer bulgular ise mecburi göçkünlerin içinde bulundukları duruma ve bu durumun meydana gelmesinde “suçlu” olarak gördükleri Ermenilere yönelik tavrı ile ilişkili olmuştur. Belirtildiği üzere düşman imgesinin oldukça güçlü bir şekilde muhafaza edilmesi, 30 seneye yakın bir sürede iki halk arasında hiçbir temasın olmaması, barış için sürdürülen görüşmelerin aslında yapay olması gerilimin sürekli yükselen çizgiyle artmasına ve nihayet savaş şeklinde patlak vermesine sebep olmuştur. İki halkın yeniden birlikte yaşaması konusunun gündeme geldiği bu süreçte ise iletişim ve diyalog konuları neredeyse imkansız görünmektedir. Mecburi göçkünler maruz kaldıkları baskı ve şiddet olaylarını asla unutmamıştır, onların birçoğu savaş ve göç sürecinin neden olduğu psikolojik travmaları atlatamamıştır. Bu durumda ise onların evlerini, topraklarını, en önemlisi ise hayatlarını çaldıklarını düşündükleri Ermenilerle yeniden birlikte yaşaması olumsuz sonuçlar doğuracaktır. Çalışma esnasında mecburi göçkünlerin fikir ve beyanları esas alınarak bu kaniya varılmıştır. Aynı zamanda objektif bir bakış açısıyla belirtilmelidir ki, Ermenilerin de Türklere, aynı şekilde Azerbaycan Türklerine yönelik düşman algısı çok daha güçlüdür. Böyle bir durumda ise karşılıklı güven onarılmadan iki halkın yeniden bir arada yaşaması beklenilemez ve şiddet eylemlerinin yeniden yaşanmayacağına garanti verilemez. Tez çalışmasında elde edilen tüm sonuçlarla birlikte, Azerbaycan Türklerinin ve Ermenilerin katılımı ile gerçekleştirilecek sosyal çalışmalara ihtiyaç duyulduğu bildirilmelidir. Bu araştırmada, zorunlu göç süreci incelendiğinden mecburi göçkünlerin konuya dair genel tutumu bilimsel mecraaya iletilmiştir. Tezin yazılmasında amaç ve gerekliliklere ulaşılmış, göç sorununun uzaması ile çözüm sürecinin ters orantılı olduğu hipotezinin doğruluğu ispatlanmaya çalışılmıştır. Sorunun ilkin yalın hali ile son hali arasındaki farklılıkların incelenmesi de bu hedefe hizmet etmiştir. Bununla birlikte tüm çabalara rağmen geri dönüşün sağlanamadığı yıllar içinde mecburi göçkünlerin birincil sorun olarak gördüğü vatan özlemi hiçbir zaman dinmemiştir. Böylelikle yerinden edilmenin doğası gereği ortaya çıkan tüm sorunların çözümü konusunda belirli çalışmalar yapılsa da kesin çözüm geri dönüşle birlikte mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abbasoğlu, Bakhşeyiş: **Ağdam Ağrıları (Ağdam Acıları)**, Bakü, Şuşa, 2003.
- Abdullayev, Elşad: **Dağlıq Qarabağ Problemi Beynəlxalq Hüquq Müstəvisində (Dağlık Karabağ Problemi Uluslararası Hukuk Sistemində)**, Bakü, Tahsil, 2004.
- Ahmedov, Elçin: **Ermənistanın Azərbaycana Təcavüzü: Etnik Təmizləmə, Soyqırım, Terror, İşğal (Ermenistan'ın Azərbaycan'a Tecavüzü: Etnik Temizleme, Soykırım, Terör, İşgal)**, Bakü, İlmin İnkişafı Fonu, 2015. C. II/II.
- Ahmedov, Elçin: Ermənistanın Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımı və Təcavüzkarlıq Siyasətinin Mərhələləri (Ermenistan'ın Azərbaycanlılara Yönelik Soyqırımı ve Tecavüz Siyasətinin Aşamaları), **Xalq Qəzeti (Halk Gazetesi)**, 30 Mart 2011, s. 3.
- Ahmetoğlu, Mübariz: “İran Azərbaycanı Özbaşına və ya ABŞ və İsrailin Sözü ilə Şuşasız Qoyub ("İran, Azərbaycan'ı Tek Başına veya ABD ve İsrail'in Sözü ile Şuşasız Bırakmıştır", **Ədalət (Adalet Gazetesi)**, 11 Şubat 2011, s. 4.
- Alekberli, Aziz: **1988-1992-ci illər Deportasiyası Zamanı Qərbi Azərbaycan Qaçqınlarına Dəyən Maddi və Mənəvi Zıyan (1988-1992. Yıllar Deportasyonu Sırasında Batı Azerbaycan Kaçkınlarına Verilen**

- Maddi ve Manevi Hasar)**, Bakü, Gaya, 2017, C. II/II.
- Alekberli, Aziz: İrəvan Qalasının İşğalından 185 İl Ötür (Erivan Kalesinin İşgalinden 185 Sene Geçiyor), **Xalq Cəbhəsi (Halk Cephesi Gazetesi)**, 29 Eylül 2012, s. 14.
- Alekberzade, Mıhrıban: **Tarixin Bir Günü və Bir Günün Bu Günü (Tarihin Bir Günü ve Bir Günün Bu Günü)**, Bakü, Tahsil, 2005.
- Alesgerova, Nigar: Qarabağ Xanlığının Təşəkkülü (Karabağ Hanlığının Təşəkkülü), **Qanun (Kanun)**, Bakü, C. III, No: 269, 2017, s. 18-23.
- Aliyarlı, Süleyman: **Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar (Azerbaycan Tarihi Üzerine Kaynaklar)**, Bakü, Çıraq, 2007.
- Aliyev, Elşad: “ATƏT-in Vasitəçilik Missiyası və Sülh Təklifləri (AGİT'in Arabuluculuk Misyonu ve Barış Teklifleri)”, **Tarix və Onun Problemləri (Tarih ve Onun Problemleri)**, Bakü, Bakü Devlet Üniversitesi, No: 3, 2014, s. 198-205.
- Aliyev, Fuad; Hasanov, Urfan: **İrəvan Xanlığı (Erivan Hanlığı)**, Bakü, Şarg-Garb, 2007.
- Alizade, Hasan İhva: **Qarabağnamələr: Şuşa Şəhərinin Tarixi (Karabağnameler: Şuşa Şehrinin Tarihi)**, Bakü, Şarg-Garb, 2006, C. III/III.
- Allahveranov, Azer: “The Return of Refugees and Internally Displaced People to Their Homeland: A View from Azerbaijan”, **Forced Displacement in the Nagorny Karabakh**

Conflict: Return and its Alternatives, Londra, Conciliation Resources, Ağustos 2011, s. 47-57.

Allahverenov, Azer; Aliyeva, Resmiye; Sadıgov, Turkhan:

Социальные Последствия Эмиграции Исельско-Городской Миграции Вцентральной и Восточной Европе (Sochialniye Posledstviya Emigrachii i Selsko-Gorodskoy Migrachii v Chentralnoy i Vostochnoy Yevrope) [Rapor], Azərbaycan, Avrupa Komisyonu, 2012.

Askerova, Cemale:

“Azərbaycan Xalqının Müstəqillik Uğrunda Mübarizəsi və Siyasi Durum (Azerbaycan Halkının Bağımsızlık Uğruna Mücadelesi ve Siyasi Durum)”, **Bakı Universitetinin Xəbərləri/Humanitar Elmlər Seriyası (Bakü Üniversitesi'nin Haberleri/Humanitar İlmeler Serisi)**, No: 3, 2013, s. 134-140.

Aslan, Taner:

“Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri”, **Ermeni Araştırmaları**, No: 63, 2019, s. 31-58.

Aslanlı, Araz:

“Karabağ Sorununda Ateşkesin Kısa Tarihi”, **Perspektif**, SETA, No: 300, 6 Kasım 2020, s. 1-5.

Aslanov, Vakıf:

Jean Chardin ve Seyahatnamesi, **Doğu Araştırmaları**, C. I, No:15, 2016, s. 75-150.

Asya Kalkınma Bankası
Merkez ve Batı Asya Bölgesel
Departmanı:

Aşırılı, Akif:

Ayunts, Artak:

Azərbaycan Cumhuriyeti
Cumhurbaşkanlığı Bünyesinde
Çalışmalar İdaresi:

Azərbaycan Cumhuriyeti
Cumhurbaşkanlığı Bünyesinde
Çalışmalar İdaresi:

Azərbaycan Cumhuriyeti
İstatistikler Komitesi:

Azərbaycan İlmə Akademisi
Tarih Enstitüsü:

Ölkə Üzrə Gender Qiymətləndirilməsi:
Azərbaycan (Ülkə Genelinde Gender
Değerlendirilmesi: Azerbaijan), [Rapor],
Flippinler, Asya Kalkınma Bankası, 2005.

**Türkün Xocalı Soyqırımı (Türkün
Hocalı Soyqırımı)**, Bakü, Nurlan, 2005.

“Return and its Alternatives: Perspectives
from Armenia”, **Forced Displacement in
The Nagorny Karabakh Conflict:
Return and its Alternatives**, Londra,
Conciliation Resources, 2014, s. 23-31.

“Münaqişənin Fəsadları (Münakaşanın
Fesatları)” [Kitap Bölümü], **Ermənistan-
Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ
Münaqişəsi (Ermenistan-Azerbaijan,
Dağlık Karabağ Münakaşası)**, Bakü,
Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2005.

“1988–1989-cu illərdə Azərbaycanlıların
Ermənistandan Deportasiyası (1988–
1989. Yıllarda Azərbaycanlıların
Ermenistan'dan Deportasyonu)” [Kitap
Bölümü], **Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi
(Dağlık Karabağ Çatışması)**, Bakü,
Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2005.

**Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri
(Azerbaijan'ın Demografik
Göstergeleri)**, Bakü, Azərbaycan
Cumhuriyeti İstatistikler Komitesi, 2017.

**İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və
Ermənilərin Şimali Azərbaycana**

- Köçürülməsi (Erivan Hanlığı: Rusya İşgali və Ermenilerin Kuzey Azərbaycan'a Göç Ettirilmesi)**, Bakü, CBS, 2010.
- Azərbaycan Milli İmlər Akademisi Tarih Enstitüsü:
- Azərbaycan Milli İmlər Akademisi Tarih Enstitüsü:
- Azərbaycan Tarixi Ən Qədimdən Bizim Eranın III əsri (Azərbaycan Tarixi En Kadimden Bizim Çağımızın III. Yüzyılı)**, Bakü, Elm, C. I, 2007.
- Azərbaycan Milli İmlər Akademisi Tarih Enstitüsü:
- Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi (Dağlıq Karabağ Çatışması)**, Bakü, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2005.
- Babayev, Elnur:
- Hayat Devam Ediyor [Resim], Azərbaycan Fotoğrafçılar Birliğı.
- Babayev, Elnur:
- Karabağ'dan Mecburi Göçkün Çocuklar [Resim], Azərbaycan Fotoğrafçılar Birliğı.
- Bagirova, Faiga:
- “Вся Правда об Армянском Герое Зейнале Ибрагимове и Его Версии Событий 20 Января (Vsya Pravda ob Armyanskom Geroe Zeynale İbragimove i Ego Versii Sobıtiy 20 Yanvarya)”, **Бакинский Рабочий (Bakinskiy Raboçiy)**, No: 15, 25 Ocak 2018, s. 6.
- Bayramov, Aslan:
- Tarixi Faciələrımız,Deportasiya, Repressiya və Soyqırımı (Tarihi Facialarımız, Deportasyon, Sürgün ve Soykırım)**, Bakü, AM965, 2015.
- Bayramov, Rasim:
- “Qaçqın və Məcburi Köçkünlər Daim

- Dövlət Qayğısı Əhatəsindədir (Kaçkın və Mecburi Göçkünler Daim Devlet İlgişi ile Çevrilidir)”, **Azərbaycan Qəzeti (Azerbaijan Gazetesi)**, Bakü, No: 130, 19 Haziran 2010, s. 5.
- Bayramov Vagif: Qarabağ da, Arsax da Türk Tayfalarına Məxsus Qədim Toponimlərdir (Karabağ da, Arsak da Türk Kavimlerine Mahsus Kadim Toponimlerdir), **Xalq Qəzeti (Halk Gazetesi)**, 29 Kasım 2016.
- Birkeland, Nina; Walicki, Nadine: Azerbaijan: After Some 20 Years, IDPs Still Face Barriers to Self-Reliance [Rapor], Cenevre, Internal Displacement Monitoring Centre & Norwegian Refugee Council, 2010.
- Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği: Azerbaijan [Rapor], Bakü : www.unhcr.org, 2020.
- Brzezinski, Zbigniew: **Büyük Satranç Tahtası (Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklikleri)**, çev. Türedi Yelda, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2005.
- Cabbarlı, Hatem: “Ermenistan Cumhuriyeti'nin Siyasal Dönüşüm Süreci”, **Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi**, C. IV, No: 1, 29 Mayıs 2020, s. 118-158.
- Caferli, Reşat: “Sumqayıt Hadisələri Sovet Rəhbərliyinin və Erməni Dairələrinin Azərbaycan Xalqına Qarşı Təxribatı İdi (Sumgayıt Olayları Sovyet Yöneticilerinin ve Ermeni Dairelerinin Azerbaycan Halkına Yönelik Provokasyonu İdi)”, **Azərbaycan Qəzeti**

- (**Azərbaycan Gazetesi**), No: 48, 2 Mart 2011, s. 7-8.
- Caferov, İlgar: Hocalı Katliamı'nın Kurbanları [Resim], Azərbaycan Fotoğrafları Birliğı.
- Caferov, Vasif: “Məcburi Köçkünlərə Verilən İmtiyazlar (Məcburi Göçkünlərə Tanınan Ayrıcalıqlar)”, **Ekspress**, 17 Ocak 2014, s. 9.
- Cavanşir, Mirza Cemal: **Qarabağnamələr: Qarabağ Tarixi (Karabağnamələr: Karabağ Tarihi)**, Bakü, Şarg-Garb, C. I/III 2006.
- Ceferov, Nazim; Aslanlı, Araz: “Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya”, **Ermeni Araştırmaları**, No: 53, 2016, s. 239-260.
- Ceferov, Vasif: “Məcburi Köçkünlərə Humanitar Yardım (Məcburi Göçkünlərə İnsani Yardım)”, **Ekspress**, 5 Mart 2014, s. 9.
- Celilov, Aslan: “Erməni Terrorçuların Soyqırım Siyasətinin Nəticələri (Ermeni Teroristlərinin Soyqırım Siyasətinin Sonuçları)”, **Qəbələ (Gebele Gazetesi)**, 11 Nisan 2013, s. 5.
- Ceylan, Alpaslan; Kalmış, Gökhan: “Sürmeli Çukuru'nda Önemli Bir Merkez: Suveren Kalesi ve Yerleşmeleri”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No: 24, 2019, s. 619-634.
- Compilation of the Information Available in the Global IDP Database of the Norwegian **Profile of Internal Displacement: Azerbaijan**, Cenevre, Global IDP Database, 2002.

Refugee Council:

Çakmaklı, Gafar:

Dağlıq Qarabağ İşğaldan Əvvəl və Sonra (Dağlık Karabağ İşgalden Önce ve Sonra), Bakü, Harbi Nəşriyat, 2009.

Çevik, Sanem:

“Düşman Algısı: Psixoloji Bir Analiz”, **Tarih Okulu**, C.VII, 2010, s. 99-108.

Dedeyev, Bilal; Mahmudlu, Ceyhun; Ebilov, Şamhal:

Qarabağ 99 Sualda (Karabağ 99 Soruda), Bakü, Azərbaycan Gönüllülər İctimai Birliyi və Azərbaycan Gənclər və Spor Bakanlığı, 2014.

Division of Reproductive Health, Centers for Disease Control and Prevention (DRH/CDC):

Reproductive Health Survey Azerbaijan - 2001 [Rapor], Bakü, U.S. Department of Health and Human Services, 2003.

Durmuş, İlhami:

İskitler, İstanbul, Analiz Basım Yayın Tasarım Gıda Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti, 2007.

Ehtar, Mesut Şeyh:

Yalanlar. Yalanlar bir kez daha Yalanlar. Türklere Yönelik Ermeni Uydurmaları ve İddiaları, Bakü, Tahsil, 2008.

Emrahov, Mais:

XX Əsrdə Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatı (XX. Yüzyılda Azərbaycan'da Milli Bağımsızlıq Harekatı), Bakü, ADPU Nəşriyatı, 2009.

Esedov, Sabir:

Ermənistan Azərbaycanlılarının Tarixi Coğrafiyası (Ermenistan Azərbaycanlılarının Tarihi Coğrafyası), Bakü, Gənçlik, 1995.

- European Commission
Humanitarian Aid:
- Azerbaijan: Analysis of Gaps in the Protection of Internally Displaced Persons (IDPs), [Rapor], The UN Refugee Agency, 2009.
- Eyvazov, Şahveled:
- Çadır Kampında Bir Gün [Resim], Azərbaycan Fotoğrafçılar Birliğı.
- Eyvazov, Şahveled:
- Konuşan Gözler [Resim], Azərbaycan Fotoğrafçılar Birliğı.
- Ferhadov, Ali:
- “Türklərinin Tarixindən (Gregoryen Türklerinin Tarihinden)”, **Azərbaycan Dini Kurumlarla İş Devlet Komitesi'nin Dergisi**, C. V, No: 52, 2017, s. 76-83.
- Financial, Private Sector, and Sustainable Development
Independent Evaluation Group:
- Internally Displaced Persons Economic Development Project [Rapor], Washington, International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, 2018.
- Gafarov, Vasif:
- “İrəvanın Ermənilərə Verilməsi və Ermənistan Dövlətinin Yaradılması Prosesi (Erivan'ın Ermenilere Verilmesi ve Ermenistan Devletinin Kurulması Süreci)”, **AMEA Xəbərləri. İctimai Elmlər Seriyası (Azərbaycan Milli İlmələri Akademisi Haberleri. İctimai İlmələri Serisi)**, Bakü, Elm, No: 4, 2016, s. 25-33.
- Garabağı, Mirza Yusuf:
- Qarabağnamələr: Tarixi-Safi (Karabağnameler: Tarihi-Safi)**, Bakü, Şərg-Gərb, C. II/III, 2006.

Garayev, Şamil; Mamedov,
Şamil:

“Азербайджан в Миграционных
Процессах (Azerbaydjan v
Migrachionnikh Prochessakh), **İrs**, C. VII,
No: 19, 2006, s. 12-13.

Gasımlı, Musa:

**Ermənistanın Sovetləşdirilməsindən
Azərbaycan Ərazilərinin İşğalına qədər
Erməni İddiaları: Tarix Olduğu kimi
1920-1994 (Ermenistan'ın
Sovyetləştirilməsindən Azərbaycan
Arazlərinin İşğalindəki Erməni
İddiaları: Tarih Olduğu gibi 1920-
1994)**, Bakü, İlmin İnkişafı Fonu, 2016.

Gasımlı, Vüsal; Şiriyev, Zaur;
Veliyeva, Zülfiyə:

**İran-Ermənistan Münasibətləri:
Geosiyasi Reallıq və Siyasi İddialar
(İran-Ermenistan İlişkileri: Jeopolitik
Gerçeklik ve Siyası İddialar)**, Bakü,
Center for Strategic Studies under the
President of the Republic of Azerbaijan,
2011.

Gasımov, Şikar:

“Erməni Məkrri və Acı Nəticələr (Ermeni
Hiylesi ve Acı Neticeler)”, **Azərbaycan
Qəzeti (Azerbaijan Gazeti)**, No: 72, 1
Nisan 2018, s. 15.

Gasımova, Aybeniz:

**Ermənistanın Silahlı Təcavüzü
Nəticəsində Azərbaycanın Məruz
Qaldığı İtki və Tələfatların
Qiymətləndirilməsi (Ermenistan'ın
Silahlı Tecavüzü Neticesinde
Azerbaycan'ın Maruz Kaldığı Kayıp ve
Tələfatların Değerlendirilmesi)**, Bakü,
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi,

2017.

Geybullayev, Giyaseddin:

Azərbaycan Türklərinin Təşəkkülü Tarixindən (Azerbaycan Türklerinin Teşekkül Tarihinden), Bakü, Azərbaycan Devlet Matbaası, 1994.

Geybullayev, Giyaseddin:

Qarabağ Etnik və Siyasi Tarixinə Dair (Karabağ Etnik ve Siyasi Tarihine Dair), Bakü, Elm, 1990.

Glinka, Sergey Nikolayeviç:

Описание Переселения Армян Азербайджанских в Пределы России, с Кратким Предварительным Изложением Исторических Времен Армении (Opisanie Pereseleniya Armyan Azerbaydjanskikh v Predeli Rossii, s Kratkim Predvaritelnım İzlojeniem İstoricheskikh Vremen Armenii), Bakü, Elm, 1990.

Goldman, Tatyana:

“Beynəlxalq Hüquq Xocalı Qətliamının Soyqırımı Olduğunu Birmənalı Təsdiqləyir (Uluslararası Hukuk Hocalı Katliamı'nın Soykırım Olduğunu Kesin Bir Dille Onaylıyor)”, **Azərbaycan Qəzeti (Azerbaijan Gazetesi)**, 23 Şubat 2010, s. 6.

Göyüşov, Rəşit:

Qarabağın Keçmişinə Səyahət (Karabağ'ın Geçmişine Seyahat), Bakü, Azərbaycan Devlet Matbaası, 1993.

Guliyeva, Rühsare:

“Alban Etnosu Konusuna Dair”, **Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi**, C. IV, No: 15, 2012, s. 24-30.

Guluyev, Ebülfez; Aliyeva,
Nuray:

**Naxçıvan Diyalekt və Ləhcələrinin
İzahlı Lüğəti (Nahçıvan Diyalekt və
Lehçələrinin İzahlı Sözlüğü)**, Nahçıvan,
Ecemi, 2017.

Habibbeyli, İsa:

“Naxçıvanın Muxtariyyət Statusu
Azərbaycan Dövlətçiliyinin Tarixi
Nailiyyəti kimi (Nahçıvan'ın Muhtariyyət
Statüsü Azərbaycan Devletçiliğinin Tarihi
Başarısı Olarak)”, **Dövlət İdarəçiliyi
(Devlet İdareçiliği)**, C. III, No: 47, 2014,
s. 117-120.

Hacıyev, İsmayil:

**Ermənilərin Azərbaycana Qarşı Ərazi
İddiaları və Qanlı Cinayətləri
(Ermenilerin Azerbaycan'a Yönelik
Arazi İddiaları ve Kanlı Cinayetleri)**,
Nahçıvan, Ecemi, 2012.

Hacıyev, Nebi:

“Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ
Münaqişəsinin Beynəlxalq Hüquq
Müstəvisində Qiymətləndirilməsi
(Ermenistan-Azerbaycan Dağlıq Karabağ
Çatışmasının Uluslararası Hukuk
Sisteminde Değerlendirilmesi)”, **Sosial və
Humanitar Elmlərin Müasir
Problemləri (Sosial ve İnsani İlmlerin
Muasır Problemleri)**, 2019, s. 114-124.

Hacıyev, Niyaz:

**Dağlıq Qarabağın Tarixindən Sənədlər
(Dağlık Karabağ'ın Tarihinden
Belgeler)**, Bakü, Gençlik, 2005.

Hasanov, Ali:

**Azərbaycanlılara Qarşı Etnik
Təmizləmə və Soyqırımı Siyasətinin
Mərhələləri (Azerbaycanlılara Yönelik**

- Etnik Temizleme ve Soykırım Siyasetinin Aşamaları),** Bakü, Zerdabi, 2016.
- Hasanov, Bahtiyar: “Şimali Azərbaycanın Qarabağ Regionunun Tarixi Coğrafiyası (Kuzey Azərbaycan'ın Karabağ Bölgesinin Tarihi Coğrafiyası)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. II, No: 34, 2018, 445-468.
- Hazani, Mir Mehti: **Qarabağnamələr: Kitabı-Tarixi-Qarabağ (Karabağnameler: Kitabı-Tarihi-Karabağ),** Bakü, Şarg-Garb, C. II/III, 2006.
- Howard, Caroline; Walicki, Nadine: After More Than 20 Years, IDPs Still urgently Need Policies to Support Full Integration [Rapor], Cenevre, Internal Displacement Monitoring Centre & Norwegian Refugee Council, 2014.
- Hüseynov, Ramazan: **Qərbi Azərbaycan (Batı Azerbaijan),** Bakü, Şirvanneşr, 2006.
- Hüseynov, Yunus: **Qarabağ Tarixi Mənbələrdə (Karabağ Tarihi Kaynaklarda),** Bakü, Şuşa, 2012.
- Hüseynov, Tabib: “Return and its Alternatives: A Case Study on The Armenian-Azerbaijani Conflict”, **Forced Displacement in The Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives,** Londra, Conciliation Resources, Ağustos 2011, s. 33-46.
- İbadov, Adalet: **Bağımsızlıktan Sonra Azərbaycan'ın Siyasi ve Kültürel Yapılanması**

- [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi],
Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- İlmin İnkişafı Fonu:
Azerbaycan-Ermenistan, Dağlık Karabağ
Münakaşası Neticesinde Travmaya Maruz
Kalmış İnsanların Sosyal-Psikolojik
Vaziyetinin Değerlendirilmesi [Rapor],
Bakü, SDF, 2014.
- İmanov, Reftar:
**Azərbaycanın Ərazi Bütövlüyünə Qəsd
- Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar
Vilayəti (Azerbaycan'ın Arazi
Bütünlüğüne Komplo - Yapay Dağlık
Karabağ Muhtar Vilayeti),** Bakü :
Adiloğlu, 2005.
- International Monetary Fund:
Azerbaijan Republic: Poverty Reduction
Strategy Paper Progress Report [Rapor],
IMF Country Report, Washington, IMF,
No: 04/322, 2004.
- İskenderov, Anar:
**Azərbaycan Həqiqətləri: 1917-1920
(Azerbaycan Hakikatleri: 1917-1920),**
Bakü, Elm ve Tahsil, 2012.
- İsmayılov, Aslan:
**Sumqayıt - SSRİ-nin Süqutunun
Başlanğıcı (Sumgayıt - SSCB'nin
Sükutunun Başlangıcı),** Bakü, Çəşioğlu,
2010.
- İsmayılov, Faig:
**Laçın: Həqiqətlər, Müləhizələr, Tarixi
Dəyərlər (Laçın: Gerçekler, Çıkarımlar,
Tarihi Değerler),** Bakü, Nurlar, 2002.
- İsmayılov, Nadir; İsmayılov,
Fuad:
“Mental Health of Refugees: The Case of
Azerbaijan”, **World Psychiatry**, C. I, No:

2, 2002, s. 121-122.

Kaçkın ve Mecburi
Göçkünlerin İşleri Üzerine
Devlet Komitesi'nin Özel
Sayısı:

Ermenistan'da Gerçekleştirilen Etnik Temizleme ve Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Tarafından Azerbaycan'ın % 20 Arazisinin İşgali Sonucunda Oluşmuş Bir Milyona değin Kaçkın ve Mecburi Göçkün Hakkında Malumat. 1998-2005, Bakü, Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi, 2005.

Kalankatuklu, Moisey:

Alban Tarixi (Alban Tarihi), çev. Bünyadov Ziya, Bakü, Avrasya Press, 2006.

Kaya, Nedim:

Qarabağ: Suallar və Faktlar (Karabağ: Sorular ve Deliller), Bakü, Gismet, 2005.

Kazimirov, Vladimir:

Peace to Karabakh. Russia's Mediation in the Settlement of the Nagorno-Karabakh Conflict, çev. Zverev Alexei ve Margret Satterwaite, Moskova, VES MIR, 2014.

Kosov, Aleksandr:

“Российская Историография о Роли США в Развязывании "Холодной Войны" (Rossiskaya İstoriografiya o Roli SŞA v Razvyazivaniı Holodnoy Voynı)”, **Белорусский Журнал Международного Права и Международных Отношений (Belorusskiy Jurnal Mejdunarodnoqo Prava i Mejdunarodnikh Otneşeniy)**, No: 3, 2004, s. 54-59.

Kriz Grubu'nun 167 Sayılı
Avrupa Bildirisi:

Dağlıq Qarabağ: Sülh Planı (Dağlıq
Karabağ Barış Planı) [Rapor],
Tiflis/Brüksel, International Crisis Group,
2005.

Libaridyan, Jerayr:

“Lazımı Vaxtda Ələ Keçməyən Lazımı
Düstur (Gerekli Zamanda Ele Geçmeyen
Gerekli Formül)”, **The Limits of
Leadership: Elites and Societies in the
Nagorny Karabakh Peace Process**,
İsviçre, Accord, No: 17, 2005, s. 36-39.

Mahmudov, Yakup:

Azərbaycan Halk Cumhuriyeti
Ensiklopedisi, Bakü, Lider, C. II/II, 2005.

Mahmudov, Yakup:

“İrəvan və Ətrafındakı Torpaqlar
Ermənilərə Hansı Şərtlərlə Verilmişdi
(Erivan ve Çevresindeki Topraklar
Ermenilere Hangi Şartlarla verilmiştir?)”,
Xalq Qəzeti (Halk Gazetesi), No: 128, 8
Haziran 2018, s. 5.

Mahmudov, Yakup:

**İrəvan Xanlığı - Rusiya İşğalı və
Ermənilərin Şimali Azərbaycana
Köçürülməsi (1747-1828) (Erivan
Hanlığı - Rusya İşğalı ve Ermenilerin
Kuzey Azerbaycan'a Göçürülmesi
(1747-1828))**, Bakü, CBS, 2010.

Mahmudov, Yakup; Şükürov,
Kerim:

**Qarabağ: Real Tarix, Faktlar və
Sənədlər (Karabağ: Gerçek Tarih,
Deliller ve Belgeler)**, Bakü, Tahsil, 2005.

Mamedov, Nazim:

“Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ
Muxtar Vilayətində Şəxsi Yardımçı
Təsərrüfatların İnkişafı (Azerbaycan

- SSC'nin Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'nde Şahsi Yardımcı Tarımın Gelişimi)” **Tarix və Onun Problemləri (Tarih ve Onun Problemleri)**, Bakü Devlet Üniversitesi, C. IV, 2009, s. 102-106.
- Mamedova, Farida: **Кавказская Албания и Албаны (Kavkazkaya Albaniya i Albani)**, Bakü, ÇİKA, 2005.
- Mamedova, Havva: “Türkiyə Respublikası (Türkiye Cumhuriyeti)” [Kitap Bölümü], **Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi (Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dış Politikasında Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Çatışması)**, Bakü, İlm, 2009.
- Mammadov, İlgar; Musaev, Tofik: **Армяно-Азербайджанский Конфликт: История, Право, Посредничество (Armenio-Azerbaydjanskiy Konflikt: İstoriya, Pravo, Posredniçestvo)**, Tula, Гриф и К (Grif i K), 2006.
- Mccarty, Justin; Mccarty, Caroline: **Türklər və Ermənilər. Erməni Məsələsi Üzrə Rəhbərlik (Türkler ve Ermeniler. Ermeni Meselesi Üzerine Rehberlik)**, çev. Aliyev Yaşar ve Aliyev Aydın, Bakü, Seda, 2011.
- Medvedev, Roy: **Советский Союз. Последние Годы Жизни. Конец Советской Империи**

- (Sovetskiy Soyuz. Posledniye Godı Jizni. Koneç Sovetskoy İmperii), Moskova, ACT, 2010.
- Memmedov, Eyruz;
Memmedov, Ramazan: **Sumqayıt 1988: Cinayət və Cəza (Sumqayıt 1988: Cinayet ve Ceza)**, Bakü, Nurlar, 2014.
- Memmedov, Fikret: “BMT-nin "Dişsiz" Qətnamələri (BM'in "Dişsiz" Kararnamələri)”, **Yeni Müsavat Gazetesi**, 5 Nisan 2011, s. 11.
- Memmedov, İsrəfil; Asədov, Sabir: **Ermənistan Azərbaycanlıları və Onların Acı Taleyi (Ermenistan Azərbaycanlıları ve Onların Acı Taleyi)**, Bakü, Azərbaycan Neşriyatı, 1992.
- Memmedov, Nazim: **Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində İctimai-Siyasi Həyat, İqtisadi və Mədəni İnkişaf 1923-1991 (Azerbaycan SSC'nin Dağlıq Karabağ Muhtar Vilayeti'nde Sosial-Siyasi Hayat, Ekonomik ve Kültürel Gelişim 1923-1991)**, Bakü, Tahsil, 2008.
- Memmedov, Rüstəm;
Süleymanlı, Sima; Abbasov, Hətai: **Azərbaycanlı Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin Problemləri Beynəlxalq Təşkilatlar Müstəvisində (Azerbaycanlı Kaçkın ve Mecburi Göçkünlər Uluslararası Təşkilatlar Müstəvisinde)**, Bakü, Seda, 2016.
- Mirbəşiroğlu, Elşad: “Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Tənzimlənməsi Prosesində ATƏT-in Minsk Qrupunun Fəaliyyəti (Ermenistan-Azerbaycan, Dağlıq Karabağ

Çatışmasının Çözülmesi Sürecinde AGİT Minsk Grubu'nun Faaliyeti)", **Tarix və Onun Problemləri (Tarih ve Onun Problemleri)**, Bakü, Bakü Devlet Üniversitesi, No: 4, 2010, s. 148-152.

Muradov, Şahbaz:

İnsan Potensialı: Əsas Meyllər, Reallıqlar, Problemlər (İnsan Potensiyeli: Esas Eğilimler, Gerçeklikler, Problemler), Bakü, İlm, 2004.

Muradov, Şahbaz; Bakış, Cengiz:

Azərbaycan Respublikasında Etno-Demoqrafik Proseslər: Tarixi Dəyişikliklər və Reallıqlar (Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Etno Demografik Süreçler: Tarihi Değişiklikler ve Gerçeklikler), Bakü, Azərbaycan Milli İlmmler Akademisi Ekonomi Enstitüsü, 2013.

Musabeyov, Rasim:

"Qarabağ Münaqişəsi və Azərbaycanda Demokratikləşmə (Karabağ Çatışması ve Azerbaycan'da Demokratikleşme)", **The Limits of Leadership: Elites and Societies in the Nagorny Karabakh Peace Process**, İsviçre, Accord, No: 17, 2005, s. 62-65.

Mustafa, Nazim; Arzumanlı, Vagif:

Tarixin Qara Səhifələri. Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq (Tarihin Kara Sayfaları. Deportasyon, Soykırım, Mültecilik), Bakü, Gartal, 1998.

Mustafazade, Tofik:

Qarabağ Xanlığı (Karabağ Hanlığı),

- Bakü, Sabah, 2010.
- Nağı, Akif: **Qarabağ Müharibəsi (Karabağ Savaşı)**, Bakü, MBM-R, 2009.
- Necefov, Bahtiyar: **Deportasiya (Deportasyon)**, Bakü, Çaşıoğlu, 2005.
- Nerimanovlu, Hacı: **Zəngəzur Köç, Deportasiya, Soyqırım və İşğal Tarixi (Zengezur Göç, Deportasyon, Soykırım ve İşgal Tarihi)**, Bakü, QHT, 2018.
- Nikolay, Şavrov: **Новая Угроза Русскому Делу в Закавказье: Пресвитерианская Республика Мугар Инародцам (Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkaze: Presviterianskaya Respublika Mugar İnarodcham)**, Bakü, İlm, 1990.
- Nuriyeva, İrade: **Azərbaycan Tarixi (Azerbaijan Tarihi)**, Bakü, Mütercim, 2015.
- Ordubadi, Memmed Seid: **Qanlı İllər (Kanlı Seneler)**, Bakü, 3 Numaralı Matbaa, 1991.
- Organization of Liberation of Garabagh: **Müharibəsi Necə Başlandı (Karabağ Savaşı Nasıl Başladı)**, Bakü, Namig Habibov, 2009.
- OSCE: Lisbon Document [Rapor], Lisbon, OSCE, 1996.
- Özdemir, Burcu: “19. Yüzyıl Türk-Rus Savaşlarında Ermeni Faktörü”, **Avrasya İncelemeleri**, C.I, No: 9, 2020, s. 1-12.

Özsüer, Esra:

Türkokratia - Avrupa'da Türk İmajı, İstanbul, Kronik Kitap, 2018.

Palagina, Nina:

Особенности Социально-Психологической Адаптации Вынужденных Мигрантов в Преодолении Жизненного Кризиса (Osobennosti Sochialno-Psikhologiskoy Adaptachii Vınujdennıkh Migrantov v Preodolenii Jiznennovo Krizisa), Kursk, Гарнитура Тайме (Garnitura Tayme), 2007.

Paşayev, Atahan:

Köçürülmə (Göçürülme), Bakü, Azərneşr, 1995.

Paşayev, Neriman; Eminov, Zakir; Eyyubov, Nizami:

Azərbaycan Respublikasının İqtisadi, Sosial və Siyasi Coğrafiyası (Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Coğrafyası), Bakü, Çırag, 2010.

Paşayeva, Ulduz:

“Dünyada Qaçqın və Məcburi Köçkün Anlayışlarının Yaranma Tarixi Barədə (Dünyada Kaçkın ve Mecburi Göçkün Kavramlarının Oluşum Tarihi Üzerine)”, **Tarix və Onun Problemləri (Tarih ve Onun Problemleri)**, Bakü, Bakü Devlet Üniversitesi, No:3, 2009, s. 249-253.

Perruchoud, Richard; Cross, Jillyanne Redpath:

Göç Terimleri Sözlüğü, Uluslararası Göç Örgütü, No: 31, 2013.

Ramazanlı, Kamuran:

Borçalı: Dünən, Bu Gün və Sabah (Borçalı: Dün, Bugün ve Yarın), Bakü, Adiloğlu, 2009.

- Reşat, Reşit: “Məcburi Köçkünlərin İmtiyazları (Məcburi Göçkünlərin İmtiyazları)”, **Ekspress**, 13-16 Temmuz 2015, s. 9.
- Reşat, Reşit: “Beynəlxalq Humanitar Təşkilatların Azərbaycanca Fəaliyyəti (Uluslararası İnsani Yardım Təşkilatlarının Azərbaycan'da Fəaliyyəti)”, **Ekspress**, 25-27 Ekim 2014, s. 10.
- Reza: Kardeşlerinin Cesedini Bulan Adam Çılgılık Atıyor [Resim], Ağdam, Getty Images Avrupa.
- Rumyanchev, Sergey: Беженцы и Вынужденные Переселенцы в Азербайджане: Политический Контекст (Bejençhı i Vınujdenniye Pereselençhı v Azerbaydjane: Politicheskiy Kontekst) [Rapor], КАРИМ БОСТОК, 2013.
- Rüstəmov, İlgar; Sultanov, Ziyəddin: “Ağdam: Dəyanət, Döyüş Ruhu və İşğaldan Azadlığa Çağırış (Ağdam: Deyanet, Dövüş Ruhu ve İşgaldən Özgürlüğe Çağırış)”, **Xalq Qəzeti (Halk Gazetesi)**, 17 Haziran 2016, s. 10.
- Sadıgov, Hasanbala: **Erməni Məsələsi: Xəyanəti, Deportasiyanı, Soyqırımını və İşğalı Pərdələyən Yalan (Ermeni Meselesi: İhanəti, Deportasyonu ve İşgali Perdeleyen Yalan)**, Bakü, Adiloğlu, 2012.
- Sancak, İrfan: “Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya

- Etkileri”, **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi**, C. VII, No: 13, 2017, s. 57-71.
- Sariahmetoğlu, Nesrin: **Karabağ**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Selimbeyli, Şöhret; Zamanov, Nizami; Aliyev, Rauf: **Erməni Terroru: Qarabağda Mühəribənin Başlanması (Ermeni Terörü: Karabağ'da Savaşın Başlaması)**, Bakü, Avrupa, 2008.
- State Statistical Committee of The Republic of Azerbaijan: **Statistical Yearbook of Azerbaijan [Rapor]**, Bakü, State Statistical Committee of The Republic of Azerbaijan, 2017.
- Süleymanlı, Javid: **Azərbaycanlı Məcburi Göçkünlərin Uluslararası Hukuk Mücadelesi** [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi], İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Süleymanov, Elhan; Süleymanov, Vurgun: **Ermənistanın Azərbaycana Qarşı Silahlı Təcavüzü və İşğalın Ağır Nəticələri (Ermenistan'ın Azərbaycan'a Karşı Silahlı Tecavüzü ve İşgalin Ağır Sonuçları)**, Bakü, CBS, 2012.
- Süleymanov, Mehman: **Gülüstan (Gülistan)**, Bakü, İlm və Təhsil, C. II/II, 2014.
- Şahin, İsmayıl: “1878 Kıbrıs Antlaşması ve Ermeni Meselesi”, **Ermeni Araştırmaları**, No: 43, 2012, s. 133-164
- Şirinov, Ahmet: **Miqrasiya və Sığınacaq Məsələləri Üzrə Terminlərin İzahlı Lüğəti (Göç ve**

- Sığınma Konularıyla İlgili Terimlerin İzahlı Sözlüğü), Bakü, Serhed, 2008.**
- Taşkıran, Hasan: “SSCB Sonrası Türkiye Siyasetinin Karabağ Mesaisi 1991-1994”, **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. VII, No: 2, 2018, s. 1065-1071.
- UNHCR-OCHA Mission to the Republic of Azerbaijan: Of The IDP'S Situation in Azerbaijan and Cooperation Mechanisms in Place to Address Their Needs [Rapor], Bakü, UNHCR The UN Refugee Agency, 2005.
- United Nations Development Programme: Azerbaijan Human Development Report [Rapor], Bakü, UNDP, 1999.
- United Nations High Commissioner for Refugees: Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees [Rapor], Cenevre, UNHCR Communications and Public Information Service, 2010.
- Veliçko, Vasiliy Lvoviç: **Кавказ: Русское Дело и Междуплеменные Вопросы (Kafkaz: Russkoye Delo i Mejduplemennyye Voprosı)**, Bakü, Elm, 1990.
- Velihanlı, Naile: **Ərəb Xilafəti və Azərbaycan (Arap Hilafeti ve Azerbaijan)**, Bakü, Azərbaycan Devlet Matbaası, 1993.
- Veliyev, Adil: **Azərbaycan və Avropa Şurası (Azerbaycan ve Avrupa Konseyi)**, Bakü, Avrasya Press, 2009.
- Waal, Thomas de: **Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War**, New York,

- New York University, 2003.
- Waal, Thomas de: The Karabakh Trap: Dangers and Dilemmas of the Nagorny Karabakh Conflict [Rapor], Londra, Conciliation Resources, 2009.
- Waal, Tomas de: **Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan Sülh və Savaş Yollarında (Karabağ: Ermenistan ve Azerbaycan Barış ve Savaş Yollarında)**, çev. Ahundov Yusuf, Bakü, İlay MMC, 2008.
- Yeşilot, Okan: **Ateş Çemberinde Azerbaycan**, İstanbul, 3. bs., Yeditepe, 2021.
- Yeşilot, Okan: **Реванские Тюрки (Revanskiye Tyurki)**, İstanbul, Yeditepe, 2016.
- Yusifsoy, Aytek: Mecburi Göçkünler için İnşa Edilmiş Binalar [Resim], Goranboy, 12 Mart 2020.
- Zeynalov, Firudun “ATƏT-in Minsk Qrupunun Dağlıq Qarabağ Probleminin Həlli Üzrə Fəaliyyəti (AGİT Minsk Grubu'nun Dağlıq Karabağ Probleminin Çözümü Üzerine Faaliyeti)”, **Tarix və Onun Problemləri (Tarih ve Onun Problemleri)**, Bakü : Bakü Devlet Üniversitesi, No: 4, 2014, s. 248-257.
- Zülfügarlı, Muharrem: **Dağlıq Qarabağda Erməni Terroru: Qaradağlı Faciəsi (Dağlıq Karabağ'da Ermeni Terörü: Garadağlı Faciası)**, Bakü : Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2010.

Верховный Совет СССР
(Verkhovnyy Sovet SSSR):

**Конституция (Основной Закон)
Союза Советских Социалистических
Республик (Konstituchiya (Osnovnoy
Zakon) Soyuza Sovetskikh Respublik),**
Moskova, Политиздат (Politizdat), 1977.

Институт Истории Партии
при ЦК КП Азербайджана
(İstitut İstorii Partii pri ÇK
KP):

**К Истории Образования Нагорно-
Карабахской Автономной Области
Азербайджанской ССР: 1918-1925
Документы и Материалы (K İstorii
Obrazovaniya Nagorno-Karabaxskoy
Avtonomnoy Oblasti Azerbayjanskoy
SSR. 1918-1925 Dokumneti i Materialı),**
Bakü, Azərneşr, 1989.

İNTERNET KAYNAKLARI

1905.az:

“Türkmençay və Ədirnə Müqavilələri
(Türkmençay ve Edirne Anlaşmaları)”,
(Çevrimiçi)
<https://1905.az/turkm%C9%99ncay-v%C9%99-%C9%99dirn%C9%99-muqavil%C9%99l%C9%99rin%C9%99-%C9%99sas%C9%99n-irandan-v%C9%99-turkiy%C9%99d%C9%99n-erm%C9%99nil%C9%99r-simali-az%C9%99rbaycana-kocurulurdu/> (Erişim
tarihi: 26.08.2020)

525. Gazete:

“Atəşkəs Dövründə Öldürülən Azərbaycanın
Hərbçi və Mülki Şəxslərinin Sayı (Ateşkes
Döneminde Öldürülen Azerbaycanlı Asker ve
Sivil Şahıslarının Sayısı)”, (Çevrimiçi)
https://525.az/?name=xeber&news_id=15111

[4&fbclid=IwAR2lCrIXNsJfTTLtPNFQoSKI
AChSCi0GGBxUZUxXTZKldHoe9A72kDH
4C6k#gsc.tab=0](https://www.azvision.az/news/83838/sumqayit-hadiseleri--qriqoryan-kim-olub-%E2%80%93-faktlar.html) (Erişim tarihi: 30.11.2020)

525. Gazete:

“Tarixi Lissabon Sammiti: Erməni Təbliğatına Ağır Zərbə (Tarihi Lizbon Zirvesi: Ermeni Propagandasına Ağır Darbe)”, (Çevrimiçi) https://525.az/site/?name=xəber&news_id=111136#gsc.tab=0 (Erişim tarihi: 24.11.2020)

Abdullayeva, Sevinç:

“Qarakənd Fəciəsi: Erməni Məkrinin Daha bir Qanlı “Əsəri” (Karakent Faciası: Ermeni Hiylesinin Daha Bir Kanlı "Eseri)”, (Çevrimiçi) <https://ikisahil.az/post/qarakend-faciesi-ermenimekrinin-daha-bir-qanlı-eseri> (Erişim tarihi: 13.11.2020)

AGOS:

“Levon Ter Petrosyan: İç Savaş Tehlikesinden Kaçınmalıyız”, (Çevrimiçi) <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/24857/levon-ter-petrosyan-ic-savas-tehlikesinden-kacinmaliyiz> (Erişim tarihi: 12.11.2020)

Ahmedli, Ceyhun:

“Qriqoryan Kim Olub? - Faktlar (Sumgayıt Olayları: Grigoryan kimdir? – Deliller)”, (Çevrimiçi) <https://azvision.az/news/83838/sumqayit-hadiseleri--qriqoryan-kim-olub-%E2%80%93-faktlar.html> (Erişim tarihi: 04.09.2020)

Ahmedov, Elçin:

“Ermənistanın Azərbaycana Təcavüzü və ATƏT (Ermenistan'ın Azərbaycan'a Təcavüzü və AGİK)”, (Çevrimiçi) <https://aggression.az/?p=95> (Erişim tarihi: 04.09.2020)

24.11.2020)

Aliyev, Rauf:

“Muxtar Respublikanın Kərki Kəndi Ermənilərin İşğalçılıq Siyasətinin İlk Hədəfi Olub (Muhtar Cumhuriyetin Kerki Köyü Ermenilerin İşgalçılık Siyasətinin İlk Hədəfi Olmuştur)”, (Çevrimiçi)

<http://naxcivantv.az/index.php/news/1127-muxtar-respublikanın-kərki-kəndi-ermənilərin-işğalçılıq-siyasətinin-ilk-hədəfi-olub.html> (Erişim tarihi: 13.11.2020)

Allahverdi Asedov'un Video
Arşivi:

“Qarakənddə Öldürülən Generalın Bildiyi Sırr Nə İdi? (Garakent'te Öldürülen Generalin Bildiyi Sırr Neydi?)”, (Çevrimiçi) <https://youtu.be/gl5KnAwaJ-w> (Erişim tarihi: 13.11.2020)

ANAMA:

“Problemin Miqyası (Sorunun Ölçeği)”, (Çevrimiçi) <http://anama.gov.az/the-scale-of-the-problem> (Erişim tarihi: 01.11.2020)

APA:

“Azərbaycanda İnternetə Tətbiq Olunan Məhdudiyyət Sabah Aradan Qaldırılacaq (Azerbaycan'da İnternet Üzerindeki Kısıtlama Yarın Kaldırılacak)”, (Çevrimiçi) https://apa.az/az/sosial_xeberler/Azrbaycanda-internet-ttbiq-olunan-mhdudiyyt-sabah-aradan-qaldirilacaq-614796 (Erişim tarihi: 18.12.2020)

APA:

“Dövlət Komitəsi Müavinət Almayan Məcburi Köçkünlərlə Bağlı Təkliflər Hazırlayır (Devlet Komitesi Ödenek Almayan Mecburi Göçkünlərlə İlgili Teklifler Hazırlıyor)”, (Çevrimiçi)

https://apa.az/az/sosial_xeberler/Dovlt-Komitsi-muavint-almayan-mcburi-kockunlrl-bagli-trlflr-hazirlayir-567843 (Erişim tarihi: 26.12.2020)

APA:

“Xocalı Soyqırımı - Qan Yaddaşımız! (Hocalı Soyqırımı - Kanlı Hafızamız!)”, (Çevrimiçi) <https://apa.az/az/blog/Xocali-soyqirimi-qan-yaddasimiz!-36> (Erişim tarihi: 12.11.2020)

Asian Development Bank:

“Asiya İnkişaf Bankı Üzv Ölkə Haqqında Məlumat Vərəqi (Asya Kalkınma Bankı Üye Ülke Hakkında Bilgi Sayfası)”, (Çevrimiçi) <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/29020/aze-2017-az.pdf> (Erişim tarihi: 12.12.2020)

Azadlıq Radyosu:

“Madrid Prensipəri Ne Demektir?”, (Çevrimiçi) <https://www.azadliq.org/a/1779183.html> (Erişim tarihi: 28.11.2020)

Azadlıq Radyosu:

“Rus Qoşunları Azərbaycanndan Necə Çıxarıldı? (Rus Güçləri Azərbaycan'dan Nasıl Çıkarıldı?)”, (Çevrimiçi) <https://www.azadliq.org/a/25283776.html> (Erişim tarihi: 15.11.2020)

Azərbaycan Cumhuriyeti
Bakanlar Kurulu:

“Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Yanında Operativ Qərargahın Məlumatı (Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Bünyesinde Operatif Karargah'ın Malumatı)”, (Çevrimiçi) <https://nk.gov.az/az/article/761/> (Erişim

Azərbaycan Cumhuriyyəti Dış
İşleri Bəkanlığı:

tarihi: 18.12.2020)

“Münaqişənin Tarixi Aspektləri (Çatışmanın
Tarihi Yönleri)”,
(Çevrimiçi) <https://mfa.gov.az/az/content/109/munaqisenin-tarixi-aspektleri> (Erişim tarihi:
30.08.2020)

Azərbaycan Cumhuriyyəti Dışışleri
Bəkanlığı:

“Münaqişənin Həlli Prosesi (Münakaşanın
Çözüm Süreci)”, (Çevrimiçi)
<https://mfa.gov.az/az/content/111/munaqisenin-helli-prosesi> (Erişim tarihi: 23.11.2020)

Azərbaycan Cumhuriyyəti Dışışleri
Bəkanlığı:

“Münaqişənin Həll Prosesi (Çatışmanın
Çözüm Süreci)”, (Çevrimiçi)
<https://www.mfa.gov.az/az/content/111/munaqisenin-helli-prosesi> (Erişim tarihi:
27.11.2020)

Azərbaycan Cumhuriyyəti Eğitim
Bəkanlığı:

“1308 Sayılı Kararnaməyə Değişiklik
Edilmesine İlişkin Cümhurbaşkanı
Kararnamesi”, (Çevrimiçi)
<https://edu.gov.az/az/page/73/4451> (Erişim
tarihi: 26.12.2020)

Azərbaycan Cumhuriyyəti
Ekonomi Bəkanlığı:

“Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ
Münaqişəsi (Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık
Karabağ Çatışması)”, (Çevrimiçi)
<https://economy.gov.az/article/nagorno-karabakh-conflict/21702> (Erişim tarihi:
05.09.2020)

Azərbaycan Cumhuriyyəti Esir,
Rehin ve Kayıp Kişilere İlişkin
Devlet Komitesi:

“İstatistiki Bilgiler”, (Çevrimiçi)
<http://www.human.gov.az/az/view-page/27/%C6%8FS%C4%B0R%2C+G%C4%B0ROV+V%C6%8F+%C4%B0TK%C4%B0>

[B0N+D%C3%9C%C5%9EM%C3%9C%C5%9EL%C6%8FR#.X7jMIGUzbIU](https://www.stat.gov.az/source/emoqraphy/az/001_11-12.xls) (Erişim tarihi: 21.11.2020)

Azərbaycan Cumhuriyeti
İstatistiklər Komitəsi:

“Əhalinin Milli Tərkibi (Nüfusun Milli Yapısı)”,
(Çevrimiçi) https://www.stat.gov.az/source/emoqraphy/az/001_11-12.xls (Erişim tarihi: 17.11.2020)

Azərbaycan Cumhuriyeti
Kanunlar Toplusu:

“Azərbaycan Cumhurbaşkanı'nın 1308 Sayılı Kararnamesi”, (Çevrimiçi) http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/2/f_2249.htm (Erişim tarihi: 26.12.2020)

Azərbaycan Cumhuriyeti
Kanunlar Toplusu:

“Azərbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 11 Sayılı Kararı”, (Çevrimiçi) <http://www.e-qanun.az/framework/34675> (Erişim tarihi: 26.12.2020)

Azərbaycan Cumhuriyeti
Kanunlar Toplusu:

“Azərbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi'nin 666 Sayılı Kararı”, (Çevrimiçi) <http://www.e-qanun.az/framework/8501> (Erişim tarihi: 16.11.2020)

Azərbaycan Cumhuriyeti
Kanunlar Toplusu:

“Azərbaycan Milli Meclisi'nin 989 Sayılı Kararı”, (Çevrimiçi) <http://www.e-qanun.az/framework/9205> (Erişim tarihi: 16.11.2020)

Azərbaycan Cumhuriyeti
Kanunlar Toplusu:

“Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Ləğv Etmək Haqqında Qanunu (Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Dağlıq Karabağ Özerk Vilayeti'nin İptal Edilmesine Dair Kanunu)”, (Çevrimiçi) <http://www.e-qanun.az/framework/6783> (Erişim tarihi: 16.11.2020)

Azərbaycan Cumhuriyyəti
Kanunlar Toplusu:

12.09.2020)

“Azərbaycan Respublikası Vətəndaşlığı
Haqqında Qanun (Azərbaycan Cumhuriyyəti
Vətəndaşlığı Hakkında Kanun)”, (Çevrimiçi)
<http://e-qanun.az/framework/3187> (Erişim
tarihi: 17.11.2020)

Azərbaycan Cumhuriyyəti
Kanunlar Toplusu:

“Beynəlxalq Humanitar və Texniki Yardım
Üzrə Respublika Dövlət Komissiyası
(Uluslararası İnsani və Teknik Yardım
Üzerine Cumhuriyet Devlet Komisyonu)”,
(Çevrimiçi) [http://e-
qanun.az/alpdata/framework/data/8/f_8292.h
tm](http://e-qanun.az/alpdata/framework/data/8/f_8292.htm) (Erişim tarihi: 12.12.2020)

Azərbaycan Cumhuriyyəti
Kanunlar Toplusu:

“Beynəlxalq Humanitar Yardım Üzrə
Respublika Komissiyası Haqqında
(Uluslararası İnsani Yardım Üzerine
Cumhuriyet Komisyonu Hakkında)”,
(Çevrimiçi) [http://www.e-
qanun.az/framework/doc/5139](http://www.e-qanun.az/framework/doc/5139) (Erişim
tarihi: 12.12.2020)

Azərbaycan Cumhuriyyəti
Kanunlar Toplusu:

“Kaçkınlığın və Məcburi Göçkünlərin Yaşam
Şərtlərinin İyiləşdirilməsi və İstihdamlarının
Artırılması Üzerine Devlet Programı”,
(Çevrimiçi) [http://www.e-
qanun.az/framework/6261](http://www.e-qanun.az/framework/6261) (Erişim tarihi:
26.12.2020)

Azərbaycan Cumhuriyyəti
Kanunlar Toplusu:

“Məcburi Köçkünlərin və Onlara Bərabər
Tutulan Şəxslərin Sosial Müdafiəsi Haqqında
(Məcburi Göçkünlərin və Onlara Eşit Tutulan
Kişilərin Sosial Savunması Hakkında)”,
(Çevrimiçi) <http://www.e->

	qanun.az/framework/4758 (Erişim tarihi: 26.12.2020)
Azerbaycan Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı:	“BMT-nin Xüsusi Məruzəçisi Məcburi Köçkünlərə Göstərilən Səhiyyə Xidmətini Yüksək Qiymətləndirmişdir (BM'in Özel Konuşmacısı Mecburi Göçkünlere Yönelik Sağlık Hizmetlerini İyi Değerlendirmiştir)”, (Çevrimiçi) http://health.gov.az/main/901-bmt-nin-xususi-meruzisi-mecburi-kockunlere-gosterilen-sehiyye-xidmetini-yukse-kqiymetlendirmisdir.html (Erişim tarihi: 09.12.2020)
Azerbaycan Cumhuriyeti Seferberlik ve Askeri Göreve Çağırış Üzerine Devlet Hizmeti:	“İtkin Düşmüşlər (Kayıplar)”, (Çevrimiçi) https://seferberlik.gov.az/az/military/battle/battlePerson/0/3/1900 (Erişim tarihi: 21.12.2020)
Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi:	“Erməni Terror Təşkilatları (Ermeni Terör Təşkilatları)”, (Çevrimiçi) http://supremecourt.gov.az/static/view/183 (Erişim tarihi: 23.11.2020)
Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi:	“Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlər (Kaçkınlr ve Mecburi Göçkünlər)”, (Çevrimiçi) http://supremecourt.gov.az/static/view/178 (Erişim tarihi: 25.10.2020)
Azerbaycan Devlet Televizyonu:	“Şuşanın İşğalından 28 İl Ötür (Şuşa'nın İşğalından 28 Yıl Geçiyor)”, (Çevrimiçi) http://www.aztv.az/index.php/az/news/6897/susanin-isgalindan-28-il-otur (Erişim tarihi: 09.11.2020)
Azerbaycan Kızılay Cemiyeti:	“Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti Haqqında (Azerbaycan Kızılay Cemiyeti

- Hakkında)", (Çevrimiçi)
<http://az.redcrescent.az/about> (Erişim tarihi: 12.12.2020)
- Azərbaycan Milli Kütüphanəsi.
Karabağ, Uluslararası Belgeler:
- "Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) (Avrupa Güvenlik ve İşbirliyi Təşkilatı (AGİT))", (Çevrimiçi)
<http://anl.az/el/emb/QARABAQ/beynelxalq-senedler/atet.pdf> (Erişim tarihi: 23.11.2020)
- Azərbaycan Milli Meclisi:
- "Milli Məclisin Komitələrində 2021-ci İlin Dövlət Büdcəsinin Müzakirələrinə Başlandı (Milli Meclis'in Komitelerinde 2021 Yılıının Devlet Bütçesi Müzakireleri Başladı)", (Çevrimiçi)
<https://meclis.gov.az/?/az/news/view/4947/> (Erişim tarihi: 26.12.2020)
- Azərbaycan Savunma Bakanlığı:
- "Cəbhə Xəbərləri (Cephe Haberleri)", (Çevrimiçi) <https://mod.gov.az/az/cebhe-xeberleri-arxivi-283/> (Erişim tarihi: 01.11.2020)
- Azərbaycan Savunma Bakanlığı:
- "Silahlı Qüvvələrimiz Tərəfindən 2000 Hektardan Artıq Ərazi Azad Edilib (Silahlı Kuvvetlerimiz Tarafından 2000 Hektardan Fazla Arazi Azat Edilmiştir)", (Çevrimiçi)
https://web.archive.org/web/20160518170532/http://www.mod.gov.az/index2.php?content=news%2F2016%2F20160518_ermeniler (Erişim tarihi: 05.12.2020)
- Azərbaycan Savunma Bakanlığı:
- "Türkmənçay Müqaviləsi - 1828 (Türkmənçay Antlaşması -1828)", (Çevrimiçi)
<https://mfa.gov.az/files/shares/T%C3%BCrk>

[m%C9%99n%C3%A7ay%20m%C3%BCqav
il%C9%99si.pdf](#) (Erişim tarihi: 25.08.2020)

AzerTac:

“Azərbaycandakı Qaçqın, Məcburi Köçkün və Vətəndaşlığı Olmayan Şəxslərlə Bağlı Statistik Məlumatlar (Azerbaycan'daki Kaçkın, Mecburi Göçkün və Vatandaşlığı Olmayan Kişilərə İlişkin İstatistiki Bilgiler)”, (Çevrimiçi) <https://azertag.az/xeber/1326527> (Erişim tarihi: 22.11.2020)

AzerTac:

“İlham Aliyev Mecburi Göçkünlər üçün İnşə Edilmiş Gobu Park - 3 Yaşam Kompleksinin Açılışına Katıldı”, (Çevrimiçi) https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_mecburi_kochkunler_uchun_salinmis_Qobu_Park_3_yasayis_kompleksinin_achilisin_da_istirak_edib_YENILANIB_2_VIDEO-1498395 (Erişim tarihi: 26.12.2020)

AzerTac:

“Xankəndinin İşğalından 28 İl Ötür (Hankendi'nin İşgalinden 28 Yıl Geçiyor)”, (Çevrimiçi), https://azertag.az/xeber/Xankendinin_igsalindan_28_il_otur-1377713 (Erişim tarihi: 28.12.2020)

Azvision:

“Ermeni Kadın Mejlumyan, Ona Tecavüz Eden Eduard Grigoryan'ı İşaret Ediyor”, (Çevrimiçi) <https://azvision.az/news/83838/sumqayit-hadiseleri--qriqoryan-kim-olub-%E2%80%93-faktlar.html> (Erişim tarihi: 04.09.2020)

Azvision.az:

“Spitaka Yardıma Gedən Azərbaycanlıların

- Faciesi - 30 İl Ötür (Spitak'a Yardıma Giden Azerbaycanlıların Faciası - 30 Sene Geçiyor)", (Çevrimiçi)
<https://azvision.az/news/164251/-spitaka-yardima-geden-azerbaycanlilarin-faciesi-30-il-otur-.html> (Erişim tarihi:05.09.2020)
- Birleşmiş Milletler:
"Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict", (Çevrimiçi),
https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.19_declaration%20protection%20women%20armed%20conflict.pdf (Erişim tarihi: 17.11.2020)
- Birleşmiş Milletler:
Geneva Convention Relative to The Protection of Civilian Persons in Time of War of 12 August 1949", (Çevrimiçi)
https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.33_GC-IV-EN.pdf 17.11.2020)
- BM Enformasyon Merkezi
UNIC- Ankara:
"Sömürge İdaresi Altındaki Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine İlişkin Bildiri", (Çevrimiçi)
https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020095937bm_38.pdf (Erişim tarihi: 29.11.2020)
- BM Güvenlik Konseyi:
"822 Sayılı Kararname", (Çevrimiçi)
<https://www.refworld.org/docid/3b00f15764.html> (Erişim tarihi: 24.11.2020)
- BM Güvenlik Konseyi:
"853 Sayılı Kararname", (Çevrimiçi)
<https://www.refworld.org/docid/3b00f15a60.html>

- [html](#) (Erişim tarihi: 24.11.2020)
- BM Güvenlik Konseyi: “874 Sayılı Kararname”, (evrimii)
<https://www.refworld.org/docid/3b00f1684.html> (Erişim tarihi: 25.11.2020)
- BM Güvenlik Konseyi: “884 Sayılı Kararname”, (evrimii)
<https://www.refworld.org/docid/3b00f16520.html> (Erişim tarihi: 25.11.2020)
- BM İnsan Hakları Komisyonu: “Genel Sekreter Temsilcisi Sayın Francis M. Deng’in 1997/39 sayılı Komisyon kararına uygun olarak sunduğu Rapor. Ek: lke İçinde Yerinden Edilmeye İlişkin Kılavuz İlkeler”, (evrimii),
<https://www.refworld.org/docid/3d4f95e11.html> (Erişim tarihi: 30.12.2020)
- Bundeszentrale für Politische Bildung: “Deutsche Teilung - Deutsche Einheit”, (evrimii)
<https://www.bpb.de/geschichte/deutsche-einheit/deutsche-teilung-deutsche-einheit/> (13.11.2020)
- Bünyadov, Ziya: “Niy Sumqayıt? (Neden Sumgayıt?)”, (evrimii)
<https://www.ziyabunyadov.com/blank-c1a68> (Erişim tarihi: 04.09.2020)
- Caferli, Hagani: “Atşksin 26 İli (Ateşkesin 26 Yılı)”, (evrimii) <https://sozcu.az/at-sk-sin-26-ili/> (Erişim tarihi: 15.11.2020)
- Caucasus Edition. Journal of Conflict Transformation: “Internally Displaced Persons: The Case of Azerbaijan”, (evrimii)
<https://caucasusedition.net/internally-displaced-persons-the-case-of-azerbaijan/>

- (Erişim tarihi: 11.12.2020)
- Cebrayıl İl Müdürlüğü: “Böyük Qayıdışın Başlanğıcı (Böyük Geri Dönüşün Başlanğıcı)”, (Çevrimiçi) <http://www.cabrail-ih.gov.az/page/62.html> (Erişim tarihi: 26.12.2020)
- Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi: “Müstəqillik Ərəfəsində və Müstəqillik İllərində Mühüm Hadisələrin Xronologiyası (Bağımsızlık Arefesinde ve Bağımsızlık Yıllarında Mühim Olayların Kronolojisi)”, (Çevrimiçi) http://republic.preslib.az/az_f1.html (Erişim tarihi: 09.09.2020)
- Day.az: “Azərbaycanda Yaşayan Ermənilərin Sayı Açıqlandı (Azerbaycan'da Yaşayan Ermenilerin Sayısı Açıqlandı)”, (Çevrimiçi) <https://news.day.az/society/471768.html> (Erişim tarihi: 21.11.2020)
- Elbir, Hazel Çağan: “CIA Belgelerinde PKK-ASALA İşbirliği”, (Çevrimiçi) <https://avim.org.tr/Blog/CIA-BELGELERINDE-PKK-ASALA-ISBIRLIGI-AYDINLIK-26-ARALIK-2017> (Erişim tarihi: 26.08.2020)
- Ens.az: “Qarabağ Müharibəsi (Karabağ Savaşı)”, (Çevrimiçi) <https://www.ens.az/az/qarabag-muharibesi> (Erişim tarihi: 27.10.2020)
- Gabiloğlu, Elçin: “Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin Sosial Problemləri Dövlətimizin Diqqət Mərkəzindədir (Kaçkın ve Mecburi Göçkünlərin Sosial Problemləri Dövlətimizin Dikkat Merkezindedir)”, (Çevrimiçi) <http://xalqqazeti.com/az/news/25896> (Erişim

- tarihi: 09.12.2020)
- Garabagh.net: “Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi Avropa Şurasında (Dağlık Karabağ Çatışması Avrupa Konseyi'nde)”, (Çevrimiçi) https://garabagh.net/content_252_az.html (Erişim tarihi: 23.11.2020)
- Gazakh İl Müdürlüğü “Erməni Hərbi Təcavüzü (Ermeni Askeri Tecavüzü)”, (Çevrimiçi) <http://www.qazax-ih.gov.az/page/43.html> (Erişim tarihi: 12.11.2020)
- Hacıyev, İsmayıl: “Qars Müqaviləsi və Naxçıvanın Ərazi Taleyi (Kars Antlaşması ve Nahçıvan'ın Arazi Kaderi)”, (Çevrimiçi) <http://serqqapisi.az/index.php/ictimai-siaysi/8165-gars-mugavilaesi-vae-nakhchvan-n-aerazi-taleyi> (Erişim tarihi: 27.08.2020)
- Hamit, Sehavet: “Qərbi Azərbaycanlı Qaçqınların Hüquqlarının Bərpası Beynəlxalq Müstəvidə... (Batı Azərbaycanlı Kaçkınların Hukuklarının Bərpası Uluslararası Müstevide)”, (Çevrimiçi) <http://anl.az/down/meqale/merkez/2011/mart/161450.htm> (Erişim tarihi: 13.12.2020)
- Haydar Aliyev Merkezleri Bilgi Portalı: “Ermənistan Təcavüzünün Nəticələri (Ermenistan Tecavüzünün Sonuçları)”, (Çevrimiçi) <https://heydaraliyev-centers.az/ganja/armenian-agression> (Erişim tarihi: 11.12.2020)
- Hocalı İlçe Müdürlüğü resmi internet sayfası: “Xocalı soyqırımı (Hocalı Soyqırımı)”, (Çevrimiçi) <http://xocali->

- ih.gov.az/page/9.html (Erişim tarihi: 13.11.2020)
- Human Rights Watch: “Armenia: Unlawful Rocket, Missile Strikes on Azerbaijan”, (Çevrimiçi) <https://www.hrw.org/news/2020/12/11/armenia-unlawful-rocket-missile-strikes-azerbaijan> (Erişim tarihi: 20.12.2020)
- İstanbul Bilgi Üniversitesi, İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi: “Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme”, (Çevrimiçi) <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/MedeniVeSiyasiHaklaraIliskinSozlesme.pdf> (Erişim tarihi: 16.11.2020)
- İstanbul Bilgi Üniversitesi, İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi: “Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme”, (Çevrimiçi) <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/IrkAyrimciligininOrtadanKaldirilmasinaDairSozlesme.pdf> (Erişim tarihi: 16.11.2020)
- Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi: “Komitenin Yaranma Tarihi (Komitenin Oluşturulma Tarihi)”, (Çevrimiçi) <http://idp.gov.az/az/content/1/parent/1> (Erişim tarihi: 05.12.2020)
- Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi: “Məcburi Köçkünlərin və Onlara Bərabər Tutulan Şəxslərin Sosial Müdafiəsi Haqqında (Məcburi Göçkünlər və Onlara Eşit Tutulan Şəxslərin Sosial Savunması Hakkında)”, (Çevrimiçi) <http://idp.gov.az/en/activity/1/parent/25> (Erişim tarihi: 13.12.2020)

Kaçkınlar ve Məcburi
Göçkünlerin İşləri Üzerine Devlet
Komitesi resmi internet sayfası:

“İmtiyazlar (Ayrıcalıklar)”, (Çevrimiçi),
<http://idp.gov.az/az/content/7/parent/21>
(Erişim tarihi: 26.12.2020)

Kaçkınlar ve Məcburi
Göçkünlerin İşləri Üzerine Devlet
Komitesi:

“Türkiyə Respublikası (Türkiye
Cumhuriyeti)”, (Çevrimiçi)
<http://idp.gov.az/az/activity/6/parent/25>
(Erişim tarihi: 12.12.2020)

Kaçkınların ve Məcburi
Göçkünlerin İşləri Üzerine Devlet
Komitesi:

“Məcburi Köçkün Soydaşlarımızın Mütləq
Əksəriyyəti Öz Doğma Torpaqlarına
Qayıtmaq Əzmindədir (Məcburi Göçkün
Soydaşlarımızın Mutlak Çoğunluğu Kendi Öz
Topraklarını Dönmək Azmindedir)”,
(Çevrimiçi) <http://idp.gov.az/az/news/1126>
(Erişim tarihi: 26.12.2020)

Kelbecer İl Müdürlüğü:

“Kəlbəcərin İşğalı (Kelbecer'in İşğali)”,
(Çevrimiçi), <https://www.kalbajar.com/isgal-tarixi>
(Erişim tarihi: 12.11.2020)

Kerimli, Kerim:

Azərbaycan - Qaçqınlar və Məcburi
Köçkünlər Ölkəsi: Hər 8-ci Adam Haqqında
"Policy Paper" (Azerbaycan - Kaçkınlar ve
Məcburi Göçkünlər Ülkəsi: Her 8'ci Kişi
Hakkında "Policy Paper")”, (Çevrimiçi)
<http://hca-anc.org/?p=201> (Erişim tarihi:
05.12.2020)

Kerimov, Dahil:

“20 Yanvar Fəciəsi Azərbaycan Xalqının
Yaddaşından Heç Vaxt Silinməyəcək (Ocak
Fəciası Azərbaycan Halkının Zihnindən
Hiçbir Zaman Silinmeyecek)”, (Çevrimiçi),
<http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2017/yanvar/525035.pdf>
(Erişim tarihi: 29.10.2020)

Landmine and Cluster Munition
Monitor:

“Azerbaijan, Casualties and Victim Assistance”, (Çevrimiçi) <http://www.the-monitor.org/en-gb/reports/2020/azerbaijan/casualties.aspx>
(Erişim tarihi: 01.11.2020)

LegalActs LLC:

“Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin (Ölkə Daxilində Köçürülmüş Şəxslərin) Statusu Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Kaçkın ve Mecburi Göçkünlərin (Ülkə İçinde Yerinden Olunmuş Kişilerin) Statüsü Haqqında Azərbaycan Cumhuriyeti Kanunu)”, (Çevrimiçi) <https://migration.gov.az/content/pdf/71243a36977f8eef0e2b7d40548635d6.pdf> (Erişim tarihi: 17.11.2020)

Lent.az:

“Ermənistanın Azərbaycana Vurduğu Zərərin Məbləği (Ermenistan'ın Azərbaycan'a Verdiği Hasarın Miktarı)”, (Çevrimiçi) <https://lent.az/news/268238> (Erişim tarihi: 21.11.2020)

Library of Congress:

“Convention Respecting The Laws and Customs of War on Land”, (Çevrimiçi) <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000001-0631.pdf>
(Erişim tarihi: 17.11.2020)

Markedonov, Sergey:

“Bişkek Protokolu Atəşkəsə Çağıran Bir Bəyanatdır, Diplomatik Bir Layihə Deyil (Bişkek Protokolü Ateşkese Çağıran Bir Beyanattır, Diplomatik Proje Değildir)”, (Çevrimiçi) <https://ordu.az/az/news/165213/biskek-protokolu-ateskese-cagiran-bir-beyanatdir,->

- [diplomatik-bir-layihe-devil-sergey-markedonovun-meqalesi-](#) (Erişim tarihi: 15.11.2020)
- Məcburi Göçkünlerin Sosial Kalkınma Fonu: “Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin Sosial-Məişət Vəziyyətinin Yaxşılaşdırılması və Məskunlaşdırılması (Kaçkın və Məcburi Göçkünlərin Sosial Durumunun İyiləştirilməsi və İskan Ettirilməsi)”, (Çevrimiçi) <http://www.sfdi.gov.az/neft-fontu-emekdasliq> (Erişim tarihi: 26.12.2020)
- Memmed, Sehavet: “25 İl Öncə Baş Vermiş Yay Hücümünün Detalları (25 Sene Önce Gerçəkleşən Yaz Saldırısının Detayları)”, (Çevrimiçi) <https://olke.az/read/92942/25-il-once-bas-vermis-yay-hucumunun-detallari-emeliyyatin-istirakcisi-serh-edir-92942/> (Erişim tarihi: 14.11.2020)
- Minority Rights Group International: “World Directory of Minorities and Indigenous Peoples - Nagorny Karabakh (Unrecognised State)”, (Çevrimiçi) <https://www.refworld.org/docid/4954ce4b23.html> (Erişim tarihi: 22.11.2020)
- Modern: “Azərbaycan və Ermənistan Arasında Atəşkəs Necə Elan Olunub - Bişkek Müqaviləsi (Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Ateşkes Nasıl İlan Edildi – Bişkek Anlaşması)”, (Çevrimiçi) https://youtu.be/rzjFC_HuH8A (Erişim tarihi: 14.11.2020)
- Modern: “İşləməyən Köçkünlərə Rəsmi Cavab: Dondurulmuş Əməkhaqqı Verilməyəcək

(Çalışmayan Göçkünlere Resmi Cevap: Dondurulmuş Maaşlar Verilmeyecek)", (Çevrimiçi)

<https://modern.az/az/news/149444> (Erişim tarihi: 26.12.2020)

Mustafa, Nazim:

"İrəvan Şəhərinin Tarixi (Erivan Şehrinin Tarihi)", (Çevrimiçi)

http://www.iravan.info/shererin_tarixi.html

(Erişim tarihi: 24.08.2020)

Müsavat:

"Erməni işğalı altında olan sərhəd kəndləri (Ermeni İşgali Altında Olan Sınır Köyleri)", (Çevrimiçi)

https://musavat.com/news/ermeni-igali-altinda-olan-serhed-kendleri_93325.html?d=1

(Erişim tarihi: 12.11.2020)

Müsavat:

"VPN Proqramları və Onun Təhlükəsi: Sizdən Müxtəlif Qovluqlara Girməyə İcazə İstənilirsə... (VPN Programarı ve Onun Tehlikesi: Sizden Farklı Dosyalara Girmeye İzin İsteniliyorsa...)", (Çevrimiçi)

https://musavat.com/news/vpn-proqramlari-ve-onun-tehlukesi-sizden-muxtelif-qovluqlara-girmeye-icaze-istenilirse_746533.html

(Erişim tarihi: 26.12.2020)

National Legislative Bodies /
National Authorities:

"Azerbaijan: Law of 1992 on the Status of Refugees and Forced Migrants", (Çevrimiçi)

<https://www.refworld.org/docid/4d47eebc2.html> (Erişim tarihi: 05.12.2020)

National Legislative Bodies /
National Authorities:

"Azerbaijan: Law of 1992 on the Status of Refugees and Forced Migrants", (Çevrimiçi)

- <https://www.refworld.org/docid/4d47eebc2.html> (Erişim tarihi: 13.12.2020)
- National Legislative Bodies /
National Authorities: “Azerbaijan: Law of 1998 on Citizenship of the Azerbaijan Republic”, (Çevrimiçi) <https://www.refworld.org/docid/3ae6b52717.html> (Erişim tarihi: 13.12.2020)
- OSCE: “Helsinki Final Act”, (Çevrimiçi) <https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/3/9501.pdf> (Erişim tarihi: 29.11.2020)
- Raufkızı, Gülşen: “Qərbi Azərbaycanlılardan Etiraz: Bizim Pasportları Yandırılıbsa, Düzünü Desinlər (Batı Azərbaycanlılardan İtiraz: Bizim Pasaportlarımızı Yaktılırsa Doğrusunu Söylesinler)”, (Çevrimiçi) <https://modern.az/az/news/95469/qerbi-azerbaycanlilardan-etiraz-bizim-pasportlari-yandiriblarsa-duzunu-desinler-> (Erişim tarihi: 15.12.2020)
- Report: “İşğal və Azərbaycanın Alçaldılan Erməni Vətəndaşları (İşgal ve Azerbaycan'ın Küçük Düşürülen Ermeni Vatandaşları)”, (Çevrimiçi) <https://report.az/analitika/i-sgal-ve-azerbaycanin-alcaldilan-ermeni-vetendaslari-serh/> (Erişim tarihi: 21.11.2020)
- Sabahinfo: “Məcburi Köçkünlərin Daha Bir Güzəşti Ləğv Olundu (Mecburi Göçkünlerin Daha Bir Ayrıcalığı İptal Edildi)”, (Çevrimiçi) <http://sabahinfo.az/14774.html> (Erişim tarihi: 26.12.2020)
- Sputnik: “Ermənistandakı Sonuncu Məntəqəmiz (Ermenistan'daki Sonuncu Nöqtəmiz)”,

- (Çevrimiçi)
<https://sputnik.az/event/20150711/401036103.html> (Erişim tarihi: 04.09.2020)
- Şahmuradov, Agil
“Ermənilərin Urartu İddiası (Ermenilerin Urartu İddiası)”, (Çevrimiçi)
<https://1905.az/erm%C9%99nil%C9%99rin-urartu-iddiasi/> (Erişim tarihi: 30.08.2020)
- Şərq Qəzeti (Şark Gazetesi):
“5 Min Avro Az Olsa da... (5 Bin Euro Az Olsa da...)”, (Çevrimiçi)
<https://sherg.az/x%C9%99b%C9%99r/40566/> (Erişim tarihi: 15.12.2020)
- T.C. Danıştay Başkanlığı:
“İşkencenin Önlenmesine Dair Birleşmiş Milletler Sözleşmesi”, (Çevrimiçi)
https://www.danistay.gov.tr/upload/iskence_ve_diger_zalimane_gayri_insani_veya_kucultucu_muamele_veya_cezaya_karsi_sozlesme.pdf (Erişim tarihi: 16.11.2020)
- Trend:
“Füzuli və Cəbrayıl Rayonlarının İşğalından 23 İl Ötür (Füzuli və Cəbrayıl İllərinin İşğalından 27 Yıl Geçiyor)”, (Çevrimiçi)
<https://az.trend.az/azerbaijan/karabakh/2651677.html> (Erişim tarihi: 12.11.2020)
- Trend:
“Şahidlərin Gözü ilə: Xocalı Soyqırımı (Şahitlərin Gözüylə: Hocalı Soyqırımı)”, (Çevrimiçi)
<https://az.trend.az/azerbaijan/karabakh/1996748.html> (Erişim tarihi: 21.12.2020)
- Türk Bilimi:
“Revan Türk Hanlığı, 1747 – 1828”, (Çevrimiçi),
<http://www.turkbilimi.com/revan-turk-hanligi-1747-1828/> (Erişim tarihi:

- 25.08.2020)
- Türkiye Büyük Millet Meclisi: “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”, (Çevrimiçi),
<https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/203-208.pdf> (Erişim tarihi: 15.11.2020)
- Türkiye Büyük Millet Meclisi: “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme”, (Çevrimiçi)
<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c016/tbmm22016089ss0148.pdf> (Erişim tarihi: 16.11.2020)
- Türksoy, Günel “12 İldir Ermənilərlə Mübarizə Aparan Çıraqlar Kimdir? (12 Yıldır Ermenilerle Mücadele Eden Çıraqlar Kimdir?)”, (Çevrimiçi)
<https://qafqazinfo.az/news/detail/12-ildir-ermenilerle-mubarize-aparan-ciraqlar-kimdir-video-205502> (Erişim tarihi: 15.12.2020)
- Uluslararası Kızıl Haç Komitesi: “Protocols Additional to The Geneva Conventions of 12 August 1949”, (Çevrimiçi)
https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc_002_0321.pdf (Erişim tarihi: 17.11.2020)
- UNHCR: “Azerbaijan”, (Çevrimiçi],
https://azerbaijan.un.org/sites/default/files/2020-09/UNHCR%20AZE%20Fact%20Sheet%20EN%2001%20September%202020_v1.pdf (Erişim tarihi: 26.11.2020)
- UNHCR: “Azerbaijan”, (Çevrimiçi)

- https://azerbaijan.un.org/sites/default/files/2020-06/UNHCR-AZE-Fact-Sheet-EN_-01-April-2020_v6.pdf (Erişim tarihi: 26.11.2020)
- UNICEF Türkiye Milli Komitesi: “Çocuk Haklarına Dair Sözleşme”, (Çevrimiçi),
https://www.unicefturk.org/public/uploads/files/UNICEF_CocukHaklarinaDairSozlesme.pdf (Erişim tarihi: 15.11.2020)
- United Nations General Assembly: “Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation Among States in Accordance with the Charter of the United Nations”, (Çevrimiçi)
[https://www.undocs.org/A/RES/2625\(XXV\)](https://www.undocs.org/A/RES/2625(XXV)) (Erişim tarihi: 29.11.2020)
- United Nations General Assembly: “Principles Which Should Guide Members in Determining Whether or not an Obligation Exists to Transmit the Information Called for under Article 73 e of the Charter, (Çevrimiçi)
[https://www.undocs.org/A/RES/1541\(XV\)](https://www.undocs.org/A/RES/1541(XV)) (Erişim tarihi: 29.11.2020)
- United States Committee for Refugees and Immigrants: “U.S. Committee for Refugees World Refugee Survey 1997 – Azerbaijan”, (Çevrimiçi) <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=printdoc&docid=3ae6a8af30> (Erişim tarihi: 17.11.2020)
- Virtual Karabakh: “Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh Conflict”, (Çevrimiçi)
<http://www.virtualkarabakh.az/en/post-item/28/48/armenia-azerbaijan-nagorno->

- karabakh-conflict.html (Erişim tarihi: 25.08.2020)
- Virtual Karabakh: “Karabağ’dan Gelen Mecburi Göçkünler” (Çevrimiçi) <https://www.virtualkarabakh.az/az/photo-item/9/55/mecburi-kockunler.html> (Erişim tarihi: 29.11.2020)
- Vladimir, Kazimirov “Бишкекский Протокол (Bişkekский Protokol)”, (Çevrimiçi) <http://www.vn.kazimirov.ru/doc9.htm> (Erişim tarihi: 15.11.2020)
- World Bank: “Dünya Bankı Azərbaycanda (Dünya Bankası Azərbaycan'da)”, (Çevrimiçi) <http://pubdocs.worldbank.org/en/642041505655366483/World-bank-design-AZ-final-9-12-2017.pdf> (Erişim tarihi: 12.12.2020)
- Xalq Qəzeti (Halk Gazetesi): “Son 18 İldə Qaçqın və Məcburi Köçkünlər üçün 102 Müasir Qəsəbə Salınıb (Son 18 Yılda Kaçkın ve Mecburi Göçkünlər için 102 Modern Kasaba İnşa Edilmiştir)”, <http://xalqqazeti.com/az/news/14215> (Erişim tarihi: 26.12.2020)
- Xalq Qəzeti (Halk Gazetesi): “Şuşa – Azərbaycanın İncisi (Şuşa - Azərbaycan'ın İncisi)”, (Çevrimiçi) <http://xalqqazeti.com/az/news/47199> (Erişim tarihi: 09.11.2020)
- Yeni Avaz: “Qarakənddə Öldürülən Generalın Bildiyi Sırr Nə İdi? (Garakent'te Öldürülen Generalın Bildiyi Sırr Neydi?)”, (Çevrimiçi) <https://www.yeniavaz.com/az/news/index/125583/qarakendde-oldurulen->

[generalin-bildiyi-sirr-ne-idi-faktlar-video](#)

(Erişim tarihi: 13.11.2020)

Yeni Müsavat:

“Azərbaycandakı Qaçqınlara Beynəlxalq Humanitar Yardımlar Dayandırılıb (Azerbaycan'daki Kaçkınlara Uluslararası İnsani Yardım Durdurulmuştur)”, (Çevrimiçi) https://musavat.com/news/azerbaycandaki-qacqinlara-beynelxalq-humanitar-yardimlar-dayandirilib-sebeb_591778.html

(Erişim tarihi: 12.12.2020)

Документы XX Века
(Dokumentı XX. Veka):

“Московский Договор Между Россией и Турцией (Moskovskiy Dogovor Mejdu Rossiey i Turchiey)”, (Çevrimiçi) <http://www.doc20vek.ru/node/4149> (Erişim tarihi: 26.08.2020)

Правда (Pravda):

“Алма-Атинская Декларация (Alma-Atinskaya Deklaratsiya)”, (Çevrimiçi) <https://www.gorby.ru/userfiles/file/alma.pdf> (Erişim tarihi: 29.11.2020)

EKLER

1. Anket Soruları

Ankette yer alan sorular aşağıdakilerdir:

1. Adınız, soyadınız, yaşıınız.
2. İşgal sonucunda hangi bölgeden göç etmek zorunda kaldınız?
 - Dağlık Karabağ
 - Ağdam
 - Cebrayıl
 - Füzuli
 - Gubadlı
 - Kelbecer
 - Laçın
 - Zengilan
 - Diğer
3. Şu anda nerede yaşıyorsunuz?
 - Bakü-Abşeron
 - Diğer
4. Mecburi göçkünler için devlet ayrıcalıklarından yararlanıyor musunuz, ayrıcalıklar tatmin edici midir?
 - Hayır, hayır
 - Evet, hayır
 - Evet, evet
5. “Ermeni” denildiğinde aklınıza gelen ilk şey nedir? (Bir kelime ile ifade etmeye çalışın.
6. Çatışmanın hangi yolla çözümlmesinin taraftarısınız?
 - Askeri yolla

- Görüşmeler yolu ile

7. Topraklar işgalden kurtarıldıktan sonra geri dönmek ister misiniz?

- Evet, istisnasız dönerim
- Hayır, mevcut yaşam alanımdan memnunum
- Evet, yalnızca yaşam için normal şartlar olarsa

8. Şehit, esir veya kayıp yakınınız var mı?

9. Yaşadığınız olayların sizde olumsuz psikolojik etkilere neden olduğunu düşünüyor musunuz?

- Evet
- Hayır

10. İşgal dönemi ile ilgili unutmadığınız ve mutlaka kayda alınması gerektiğini düşündüğünüz bir veya birkaç anınız var mı?

2. Sohbet Soruları

Sohbetler esnasında kullanılan genel sorular şu şekilde olmuştur:

- Adınız, soyadınız, yaşınız.
- Yerel nüfusun size yönelik tavrı nasıl olmuştur, hiç ayrımcılık hissettiniz mi?
- Göç ettiğiniz dönemden itibaren başkent Bakü'ye göç etme şansınız olsa tercihinizi bu yönde kullanır mıydınız? Burada yaşamamanın ekstra zorlukları var mı?
- Mecburi göçkünlere tanınan ayrıcalıklardan yararlanıyor musunuz?
- Hocalı'ya yeniden geri dönmek istiyor musunuz?
- Hocalı muhaserede olduğunda hükümetin size yönelik tutumu nasıl olmuştur?
- Tahminen ne kadar insan bölgeyi terk etmeyi başarmıştır?
- Hocalı'yla ilgili etkinliklerin kapsamından ve etkilerinden memnun musunuz?
- “Ermeni” denildiğinde aklınıza gelen ilk şey nedir?

3. Mecburi Göçkünlerin Yaşadıkları Olaylarla İlgili İfadeleri

Hafız Sefihanov: “Ben dünyanın dört bir tarafına gittim. Ama Alhanlı köyünden köyümüze kadarki 13 kilometrelik yolu 27 yıldır gidemiyorum”.⁴²²

Caferov Hasay (77): “23 ay Şuşa’da esir tutuldum. Eşim, annem, teyzem, baldızım ise 4 ay Hankendi’nde esir tutuldu. Kayınvalidem esirken rahmetli oldu. 4 Nisan Kelbecer’den çıkarken esir düştük. 23 ay boyunca çok zulümler gördük, Ermeniler her devlet bayramında bizden birini bayram kurbanlığı gibi kurşuna dizdi. Defalarca sağ veya solumdaki esir vuruldu, benim şansım yaver gitti. Esir düştüğümde 50 yaşındaydım ve esir düşen diğer gençler kadar hızlı değildim. Sonunda ayağımdan vurup yaraladılar. Yarama bakılmadığı için bacağımı dizden kesmeye karar verdiler. Son anda bir Alman hekim gelerken angel oldu ve basit bir tedavi uyguladı”.

Caferov Hasay’ın oğlu Caferov Agil (40): “Şehir merkezinde yaşıyorduk. 29 Mart’ta şehir merkezini vurdular. Evimiz hastahanenin yanında olduğu için hastanenin bahçesine yaralı ve ceset taşıyordum. Daha 13 yaşındaydım. Bu, psikolojik bir darbeydi. Ailemin esir düştüğünü Hanlar’ın Toğana köyünde duyduk. 15 yaşındaki ablamla birlikte büyük bir travma aldık, geleceğimiz mahv oluyordu”.

Abdullayeva Peri (70): “Olanları anlatmam için günlerce zaman lazım. Kısaca anlatacağım. Tüm ev, mülklerimizi orada bırakıp geldik. Annem, iki kız kardeşim, kız kardeşimin kocası esir düştüler. Bense 6 küçük çocukla Murov Dağı’nın en soğuk zamanlarında günlerce yürüyerek Gence’ye ulaştım. Hala o soğuk havadan kaynaklanan fesatların eziyetini çekiyoruz. Yıllar sonra iki kız kardeşim ve kardeşimin kocası esirlikten kurtuldu. Onlara verilen işgencelerden sağlıklarını kaybeden kardeşlerim hayatlarını çok erken kaybettiler. Annemse esirken hayatını kaybetmiş ve onun orada hangi şartlarda defnedildiği belli değil. Sonraki yıllar Kızılay Cemiyeti’nin verdiği malumata göre Hankendi’nde defn etmişler. Hala o günleri unutamıyor, her anlattığımda yeniden yaşıyormuş gibi hissediyorum”.

Fuad Guliyev (39): “13 Şubat 1992’de yaşlı, kadın ve çocukları kurtarmak için gelen son helikopterle Hocalı’dan ayrıldık. Helikopter Ağdam’a inmeliydi ama birden insanlar daha uzak mesafe uçtuğumuzu farkettiler. Bizden önce böyle olaylar olmuş, şerefsiz Rus pilot kadın ve çocukları Ermeni tarafına vermişti. Aynı olayın tekrarlandığını düşünen insanların halini

⁴²² Mecburi göçkün kendi evinin bulunduğu Füzuli’nin işgal edilmiş kısmından bahsetmiştir.

tahmin bile edemezsiniz... Kadınların bağırışları dehşet vericiydi. Gence'ye indiğimizde hala inanamıyorduk”.

Seyyaf Ağakişiyev (41): *“Ermeni faşistlerinin sivil ahaliyi, çocukları, yaşlıları, kadınları amansız işgenceşere maruz bırakmalarını hiçbir zaman unutmayacağım. Hocalı'da kundakta olan körpelere makinalı tüfeğin namlusuna emzik takıp uzatarak, dünyadan haberi olmayan körpeyi ağzının içinden vurmak hangi insanlığa sığar? İnsan olan hiçkimse Ermeniler kadar alçak ve şerefsizce hareketlerde bulunmaz. Bizim zihnimizden hiçbir zaman silinmeyecek izler bıraktı Ermeni vandalları, haydutları, nankörleri, şerefsizleri, soysuzları. Emin olun ki, dünyada ikinci böyle bir iğrenç millet yoktur. Eğer millet demek mümkünse. Ermeni Türk düşmanıdır. Vesselam!”*

Gölşen Hacıyeva: *“Çocukluğumuzda en büyük eğlencemiz köyümüze düşen “grad”⁴²³ mermilerini toplamaktı. 11. Sınıftayken sınıf arkadaşımın evine “grad” düşmüştü. Derse gitmeye hazırlanan arkadaşım ölmüştü”.*

Hanım Rustamlı: *“Hamile kadınlara verilen zulüm, karınlarını yararak bebeği almaları ve yerine canlı kedi koyarak dikmeleri... İşkencelerin en ağır, çocukların öldürölmesi, gözlerinin oyulması”.*

Caferova Günay (32): *“Ermenilerin devamlı “grad” atması sonucunda kız kardeşimin burun damarları patlamıştı ve uzun bir süre tedavi almak zorunda kaldı. Tüm çocukluğumuzu mahvettiği için hatırlamak istemediğim dönemlerdir”.*

Sevda Abbaslı: *“Evimizden çıktığımız son gün zihnime kazınmıştır. Atılan mermilerin, bombaların altında nereye gittiğini bilmeden kaçmak çok sarsıtıcıydı. Üstelik sadece kendi canın değil körpe evlatlarının canı tehlikede olduğuunda...”*

Naibe Gurbanova (38): *“Evimizi terk ettiğimizde komşumuz Nebi dayı çıkmak istemiyordu, ninem yaylığını çıkarıp onun ayağının altına attı.⁴²⁴ Yoksa o kaldığı için biz de orada kalıp esir düşebilirdik”.*

⁴²³ BM-21 Grad (Rusça: БМ-21 "Град", "dolu") anlamını ifade etmektedir. Bir Sovyet çok namlulu roketatar sistemi olup, günümüzde de kullanılmaktadır. Konuşmacı, patlamayan mermileri toplamaktan bahsetmiştir.

⁴²⁴ Yaylık – bir tür baş örtüsü, dini tesettür anlamında kullanılmamaktadır. Bu davranışla kadınlar kavga ve anlaşmazlıkları durdurmaya çalışır, erkekler ise saygı göstergesi olarak konuyu kapatır. Günümüzde rastlanmasa bile birçok edebi eserde söz konusu davranış biçiminden bahsedilmiştir.

Günay Ferecova (38): “İlk defa rayonumuza bomba atıldığında yalın ayak kaçtık. O patlamada ölenlerin iç organları sokağa, ağaçların başına dağılmıştı. Yeniden rayonumuza döndüğümüzden bir süre sonra ise savaş helikopterlerinden ateş açtılar”.

Zernişan Dünyamalıyeva: “Bize birkaç saat verdiler, kaçmak zorunda kaldık... Öleceğimizi düşünüyorduk, İran sınırı yolunu açmasaydılar... Çok gaddar bir düşmanla karşı karşıyaydık”.

Anar Cebrayılı: “Sabah erkenden patlama sesine uyanıyorsun ve yaşadığın köy güçlü top ateşine tutuluyor. İnsanlar perakende şekilde acele köyü terk ediyor. Oğlu savaşta olan ayakları tutulmuş komşuyu sırtına alarak biraz ilerdeki arabaya ulaştırıp kadınlarla, çocuklarla birlikte köyden çıkmalarına yardım ediyorsun. Sonra da hayvanlarını önüne düşürüp köyden çıkıyorsun. Bir-iki gün geçsin ara durulur, geri dönersin... Zira bu, evinden sonuncu çıkışın ve bir daha orayı görmeyeceksin, bilmiyorsun. Evini, birikimini bırakıp doğma yurdundan umutsuzca başkent Bakü’ye yüzünü çeviriyorsun. Nereye gideceğini, kimden medet umacağını bile bilmiyorsun...”

Jale Memmedova (40): “Gece karanlıkta evimizin kapısını bağlayıp komşumuzun arabası ile güya bir gecelik evimizden uzaklaşmamız...”

Ceyhun Tağıyev (46): “Ağdaban, Garadağlı, Hocalı Soykırımları ve işgal edilen tüm bölgelerdeki Ermeni vahşiliği. Hocalı’da şehit olmuş yaşlı, kadın, körpe çocukları hala rüyalarımda görüyorum. Ordusu olmayan Azerbaycan’ın kendini savunma güçlerine katılan insanların mertliğini, kahramanlıklarını hatırlıyorum...”

Orhan Abbasov: “Bizim ev, Ağdam’da “Büyük Hastane” denilen bir arazideydi. O hastahane bizim evimizin hemen karşısındaydı. Her gün hastahaneye çok sayıda ölü ve yaralı getiriyordular. Gözlerimiz o zulümlerin şahidiydi. Milletime yapılan bu zulüm asla aklımızdan çıkmayacak. Şimdi o günleri hatırladığımda Ordumuzla, devletimizle gurur duyuyorum. İlahi adalet sağlanıyor. Allah Türkiyemizi ve Azerbaycanımızı korusun”.

Hicran Rzazade: “Bir akrabam esir düşmüştü, sonra geri aldık. Çocuğun gözlerini kör ederek geri vermişler... İşgal sırasında ben 1 yaş 10 aylıktım. Ama 3-4 yaşımıdayken artık topraklarımızdan koparılmış, kovulmuş, vatansız kalmış biri olduğumu biliyordum”.

Mehpare Şahverdiyeva (33): “Babam, Karabağ Savaşına katılmıştı, büyük annemin evinin pencereleri atılan “grad” seslerinden sallanıyordu. Bense sadece 6 yaşımıdaydım ve sabaha

kadar oturup ağlıyordum. Bombaların babamın üstüne düşmesinden korkuyordum, çok korkunç zamanlardı. Biz Kelbecer'i terk ettiğimizde kardeşim 1 yaş 4 aylıktı anne sütüyle besleniyordu. Murovdağ'dan geçerken açlıktan ağlıyordu ve annem ona kar-buz yediriyordu. Savaş çocukluk hatıralarımızı, saf zihnimizi sildi ve o asla onarılamayacak”.

Ramil Aliyev: “Gözümüzün önünde kurşuna dizdiler herkesi... Stalin tohumu bunlar, küçük-büyük bilmediler”.

Vidadi Şirinov (33): “Ermenilerin yerli nüfusa karşı vahşiliği, kadının karnına 3 kedi yavrusu dikmeleri, hamile kadının rahminde olan körpeyi işgence ile kesip çıkarmaları, silahsız yaşlıları ve çocukları amansızca katletmeleri, camilerin ve mezarlıkların dağıtılması...”

Faik Azimov: “1992’de Laçın Ermenistan’ın Gorus bölgesinden roket ateşine maruz kaldı. Bunun sonucunda gözümün önünde sivil vatandaşlar hayatlarını kaybettiler. Sokaktaki ölümler ve onları ateş altında zorluklarla defnetmemizi unutmuyorum”.

Habib Hüseyinov: “Tüm işgal döneminde kendimi köksüz ağaç, yuvasız kuş gibi hissettim!”

Kemaleddin Dadaşov (60): “Ermeniler büyük annemin evini yakdılar. Akrabalarımın bazıları şehit oldu, bazıları ise kayıp...”

Ülvi Abbasguluyev (42): “30 yıl devam etmiş manevi azap”.

Vüsal Memmedov: “Ben 6. sınıfa gidicektim, küçük kardeşim ise 4. Sınıfa. O gün büyük ablam cerrahi ameliyat geçirdiği için babam onun yanına hastaneye gitmişti. Kardeşimle tek başımıza evden çıktık. Bir sonraki gün Zengilan’da babam ve büyük annemle karşılaştık. O akşam küçük kardeşimin aç ve susuz benim kolumun üzerinde ağlayarak uykuya dalmasını hiçbir zaman unutmuyacağım”.

Vüsale Abbasova: “O zaman 5 yaşındaydım. Ailem ve ben evimizin bahçesinde dinleniyorduk. O dehşeti unutamıyorum. Oyun oynadığım yere “grad” düştü. Babam beni kucağına aldı. Amcam yaralandı. Onu morglarda aradık, bulamadık. 2 yaşlı kız kardeşim yol boyunca ağladı, onun neden böyle durmadan ağladığını anlamıyordular. Onun eli arabanın kapısına sıkışmıştı ama biz kapıyı açsak an itibariyle zaman kaybedecektik ve arabamızı vurulacaktı. Komşumuzun çocuklarını da öldürmüşler...”

Lale Memmedova (33): “6 yaşımdan 22 yaşıma kadar her gece rüyada Ermenilerin gelip bizi bulduklarını, onlarla kavga ettiğimizi ve kendimizi korumaya çalıştığımızı gördüm”.

Şelale Heziyeva: “28 yıl önce çocuktum. Şuşa’da ateş sesleri duyunca çok korkuyordum. Annemden ne olduğunu sorunca düğün var derdi. Şuşa’nın Ermeniler tarafından işgal edildiği haberini alan annem diz çöktü, öyle bir feryat çekip ağladı ki... Annemin ağlama sesi kulaklarımdan gitmiyor. Ben annemin göz yaşlarıyla büyüdüm. Şuşa’dan geldiğimizde kendimizle hiçbir eşya getirmemiştik, oraya geri döneceğimizi düşünüyorduk. Su içmeye bile bardağımız yoktu. Babamla annem öğretmendiler, tüm birikimlerini toplayıp Şuşa’da ev inşa etmiştiler. O evde bir sene bile yaşayamadık...”

Lale Süleymanova (41): “Babaannem soğuktan donarak can verdi ve biz babamızdan ayrı düştük. 3 günden sonra onu gördük, tanıyamadık. Bu kısa sürede saçları beyazlamıştı”.

Penah Eşrefov (51): “İnsanlar son derece çaresiz ve umutsuzdu. On binlerce insan hiçbir eşyasını almadan sanki sonu görünmeyen karanlığa doğru ilerliyordu. Yarına umut yoktu”.

Samir Haşimli (31): “Azerbaycanca konuşan Ermeni teröristler kendilerini bizden biri gibi göstererek genç kadınları, çocukları esir alıyordular. Sonra onlara tecavüz ediyordular...”

Tuğrul Hasanov (38): “1992’de bin türlü eziyetle Şuşa’dan zorla göç ettik. Babam trajik bir şekilde öldürüldü”.

Ramiz Babayev: “Terk etmeye mecbur olduğum evim ve onun “Planeta Zemlya”da gördüğüm uçuk duvarı”.

Vidadi Şirinov (47): “Yaşadığımız köy ve Laçın’ın merkezi 10 gün boyunca yoğun top ateşine maruz bırakıldı. 18 Mayıs 1992’de Laçın’ın ve çevre köylerin işgalinden derhal sonra yaşam alanlarındaki tüm binalar gözümüzün önünde yakıldı”.

Latife Abışova (46): “Şehit akrabalarımızın naaşında sigara yanıkları vardı, Hocalı’da esir düşen akrabamızın kafasına ise torba geçirerek çocuklarının gözü önünde yakmıştılar”.

Günay Hüseynova (39): “Ben savaş çocuğuyum. Savaş çocuklarının hatırası olmuyor, acıları oluyor”.

Şükürova Samira (40): “İşgalden sonra geçen bu 27 yıl içinde vatanımı, toprağımı, geçmiş günlerimi hatırlamadığım tek bir gün bile olmadı. Ebeveynlerimi, kaybettiğim yakınlarımı, hepsini teker teker hatırlıyorum. O topraklarda onlarla birlikte bizim en mutlu günlerimiz

geçmişti. En çok ta erkek kardeşimle okuldan eve geldiğimiz kış akşamlarını hatırlıyorum. Bir de yaz tatilinde geçirdiğim kaygısız, mutlu çocukluk yıllarımı”.

Şeyda Kemaloğlu: *“Hatıralarım da işgal edildi. Onlar hala bana eziyet ediyor...”*

Abbas Mesteliyev (39): *“Ermeni işgali benim çocukluğumu, gençliğimi, mutlu zamanlarını elimden aldı”.*

Elşad Verdiyev (42): *“Çocukluğumuz, gençliğimiz, arzularımız hepsi mahvoldu”.*

Ramin Süleymanov (40): *“İşgalden önce kendime mahsus evim, güzel şen bir çocukluğum, hayatım vardı. İşgalden sonra kendimi hem başkalarına, başka yerlere sığınmış gördüm. Kendi ülkemde bile “kaçkın” adıyla, lekesiyle yaşadım”.*

Sevinc Hemidli (44): *“Ben Ağdamsız yaşadığım yılları hiç yaşamamış saydım...”*

Efsane Rüstemova: *“Yaz tatilinden döndüğümüzde öğretmenler bize “Yaz tatilini nasıl geçirdiniz?” başlıklı kompozisyon yazdırır ve herkes kendi köy hatıralarından bahs ederdi...”*

Hasan Babayev (42): *“Gençliğimiz mahvedildi. Bu kadar”.*

Gülağa Abbasov (63): *“Anne-babalı günler. Şuşa’da yaşadığım mutlu günler...”*

Yalçın Ağayev: *“Ömrümüzün en güzel yıllarını elimizden aldılar. Babam mecburi göçkün olarak dünyadan göçtü. Evimizden hiçbir eşya alamadık. Ağlaya ağlaya canımız kadar sevdiğimiz yurt –yuvamızı terk etmek zorunda kaldık”.*

Elman Mehdiyev: *“30 yıl kaybettik...”*

Vüsal Hasanov (32): *“... Ermeniler çocukluğumuzu, sağlığımızı elimizden alarak bize derin psikolojik yaralar verdi”.*

Tahir Ocagverdiyev (43): *“Tüm çocukluk hatıralarım mahvoldu”.*

İkram Seferov (43): *“Topraklarımızla birlikte tüm çocukluğumuz, gençliğimiz işgal edildi”.*

Zamin Cemallı: *“13 yaşındaydım. Tüm hayallerim gitti o gün...”*

Gülnare Veliyeva (39): *“Bütün çocukluğumu aldı”.*

Elmira Aliyeva (66): *“Onlar hayatımın en güzel çağlarını işgal etdiler”.*

Esmer Ebilova (39): “Çocukluğum Laçın’da geçti. Hayatımın en güzel günleri orada geçmişti”.

Afak Mikayılova (37): “Bırakıp geldiğim çocukluğum... Babam bizi getirdiğinde roket atmıştılar, komşularımız ölmüştü”.

Huraman Nasibova (41): “Yurdumu, yuvamı, evimi, çocukluğumu, geçmişimi bırakıp geldiğim vatanım Laçın’ı unutamıyorum. Hocalı Faciası’ndan sonra her gece yataktan korkuyla ter içinde kalkıyordum. Ermeni faşizminin gerçekleştirdiği soykırım aklımdan çıkmıyordu. Beni ve ailemi de o şekilde katledeceklerinden korkuyordum”.

Natavan Destiyeva (42): “Çocukluğumu elimden aldılar. Evlerimizi hiçbir şey alamadan çıktık, şimdi biz onlara uzun süre veriyoruz ki, rahat bir şekilde gitsinler. Her gece bodrum katta kalıyorduk. Her gece köyün tüm eli silah tutan erkekleri nöbet tutup bizi korumaya gidiyordular. Ama koruyamadılar. Çünkü askeri gücümüz yoktu. Ermeniler ise “büyük kardeşleri” tarafından iyice silahlandırılmıştı”.

Memmedov Ziyadhan (31): “Hocalı gibi bir katliamı yapanlara güvenip onlarla barışmak olmaz. Ermenilerin eline fırsat geçer geçmez yeni soykırımlar etmeyeceklerine dair hiçkimse garanti veremez”.

Necefaliyev Vügar (49): “Karabağ savaşında yaralandım, silah arkadaşlarımsa şehit oldu...”

Zamanova Mülayim (59): “Zorluklarla yaşadık o yılları... Ülkenin kötü zamanlarıydı... Ekmek almak için sıra bekliyorduk...”

Ayaz Hasanguluyev: “Evimizi terk edip gitmek hala ağır geliyor...”

Nergis Süleymanlı: “Ermeniler Cebraıl’a “grad” attığında nasıl korktuysam hala bayramlarda havayı fişek atıldığında aynı hissi yaşıyorum”.

Babazade Sebune (27): “İnsan bazen göçkün statüsünü taşımaktan ve bazı insanların bunu anlamamasından çok yoruluyor. Yıllar geçse de artık o sorular olmasa da “göçkün” denildiğinde onları hatırlamamak mümkün değil”.

Yusuf Nesibov (31): “Halamın oğlu, sınıf arkadaşım şehid oldu. Babamsa gazidir, buna rağmen hiçbir ayrıcalığı kullanmıyor. (Hatıralarımdan -red) kitap yazılabilir”.

Hacıağa Aliyev (29): *“Türkiye Kızılay ve Norveç Kaçkınlar Şurasından başka hiçbir ülke ve yahut teşkilat bizimle ilgilenmedi”.*

Halit Kazımlı (55): *“Kendimize ait iki evin ve akrabalarımıza ait 50’ye yakın evin son taşına kadar sökülüp dağıtılmasını ve yakılmasını unutamıyorum”.*

İlgar Resul (54): *“Her şeyimiz Ağdam’da kaldı. Bakü’de hayata sıfırdan başlamak zorunda kaldık. Annem ve erkek kardeşim yurt hasretiyle Bakü’de dünyadan göçtüler. Babamın mezarı Ağdam’da, anneminki ise Bakü’de”.*

Şahnaz Aliyeva (33): *“Annem evimizin anahtarını almıştı bir gün geri döneriz diye. Karlı-buzlu yollardan geçip geldiğimizde 6 yaşındaydım. Ama yollardaki o gürültü şu an gibi aklımda...”*

Ali Hüseyinli: *“Yakınlarımın şehit olması, esir düşmesi her zaman yüreğimizi dağlıyor. Bizim topraklarımızda Ermenilerin olduğunu düşünmek bile mahvediyor bizi. Sadece mecburi göçkün hayatı yaşayanlar anlar yaşadığımız sıkıntıları. 28 yıla yakın zaman geçti. İşgal zamanı küçüktüm ama Kelbecer’den göçtüğümüz günü ve o güne dair hatıraları ebeveynlerimi konuştura konuştura diri tuttum. Onların yaşadıklarının yanında benim sarsıntılarım hiçbir şeydir. Ben çocuktum, olup biteni çocuk aklımla algılıyordum. Gerçek acıyı, eziyeti anne-babam yaşadı”.*

Anar Ağayev (41): *“Borç ekmek aldığımız, çadırda, yatakhanelerde yaşadığımız günler, ilk zamanlar herkesin bize ironiyle bakması, kaybettiğimiz yakınlarımız...”*

Elçin Rzayev: *“İşgal döneminde kendi evimizi, elimizi ve yurdumuzu kaybettik. İlk zamanlar çok zorluklar yaşadık. İşgal dönemi ergenliğime denk geldiği için manevi ve psikolojik gerginliğim çok fazla oldu. Devletimizin ilgisi ve yardımı sonucunda normal yaşam şartlarımızı onarabildik”.*

Sultan İsmayılov: *“Laçın’dan çıkarken dedemin hançerini kaybettim. Ev, mal-mülkün orda kalması beni bu kadar etkilemedi. Yalnızca toprak, ecdatlarımızın mezarları, bir de babamın hançeri. 5 yıl yabancı kapılarda, 23 yıldır yatakhane de yaşıyoruz... Ama bir gün olsun Karabağ’ı, Şuşa’yı, Laçın’u unutmadık. Gazeteci olarak her gün Karabağ’dan, topraklarımızdan yazdım, her namazda topraklarımızın kurtarılması için dua ettim...”*

Memişov Ferman (36): *“Babam kayıp...”*

Gelelnaz Abdullayeva (64): “Babam, annem ve kardeşim Şuşa hasretiyle dünyadan göçtüler. Ben babamı da şehit sayıyorum. Şuşa derdine, hasretine dayanamadı...”

Memmedov Tural: “Eğitimimin yarıda kalması ve evsiz kalmam...”

Samet Gasimov (51): “Üniversiteyi bitirip köyümüzde çalışmak, kariyer kurmak istiyordum. Hepsi hayal oldu. Yıllar geçti...”

Resmiye Ağayeva: “Esir düşmemek için kaçtığım günü unutamıyorum”.

Sabuhi Hanlarov (53): “İşgal döneminde ben Bakü’de lisans eğitimi alıyordum. Yeni evlenmişim. Rahmetli annem ve babam yaşadığım yatakhaneye geldiler. Çok perişandılar, bir an önce geri dönmeyi umut ediyordular...”

Elnur İbrahimov: “Her şeyimizi kaybettik ve sadece ölmek için yaşadık”.

Rauf İsmayılov (35): “Muhaserede kaldığımız için İran’dan geçerek Bakü’ye geldik. Sınırı geçtikten sonra köyümüzün yakıldığını gördüm, bunu unutamıyorum”.

Anar Rüstemov (37): “Ağdam işgal edildiğinde 9 yaşındaydım, geceleri hep ağlıyor ama kimseye söylemiyordum. Evimizi özliyordum”.

Adil Ahmedov: “Şuşa’daki evimizde annemin çaresizce göz yaşı döktüğünü unutamıyorum”.

Hikmet Ağamirov (40): “Evleri gözümüzün önünde yaktılar”.

Mefkure Seferova (67): “Vatanımı da annemi de elimden aldılar”.

Vagif Hüseyinov (29): “İşgalden sonra çok zor yıllar yaşadık, su içmeye bardak bulamıyorduk. Anne-babam böyle zor günlerde hastalık kaptılar”.

Mehrac Cabbarlı (31): “Sevdiğim herkesin ağlaması, feryadı gözümün önünden gitmiyor”.

Hanhüseyin Nağıyev (49): “Yakınlarımızın uyuduğu toprakları unutamıyoruz”.

Server Aliyev (32): “Bu 27 yıl benim çocukluğumu, gençliğimi aldı ve hala alıyor. Ben aile hayatı kuramadım çünkü hala bir evim yok”.

Süleyman Mamedov (29): “Mecburi göçkün olduğumda 2 yaşındaydım. Babamın söylediğine göre Murovdağ’da “su” diye ağlamışım, bana donmuş kar vermiş”.

Tazegül Hamzayeva (41): “Soğuk gecede bir tek üzerimizdeki kiyafetle yalın ayak, başımız açık geldik. Sıcacık yuvamızdan olduk ama bugün onlara ait olmayanları vahşice darmadağın ediyorlar. Ne var ne yok kendileriyle götürüyorlar, çünkü toprak onların değil. Karabağ Azerbaycan’dır”.

İdris Veliyev (45): “Birinci Karabağ savaşına gönüllü olarak katıldım. İkinci Karabağ Savaşına ise yine gönüllü olarak yazıldım, almadılar”.

Muhammed Cebrayilov: “Ermeniler Kamışlı köprüsünden geçen sivillere ateş açtı”.

Galip Abışov (60): “En acısı vatanımda kaçkın olmamdı. 15 yaşındaki oğlumu trajik bir şekilde kaybetmem, 30 senelik ömrümün boşa gitmesi...”

Faig Guliyev (34): Ocak 1992’de Ermeniler gece köyümüze ateş açtılar. Amcam bizi kendi bodrum katlarına 5 dakika geç götürseydi evimizin içinde ölecektik. Evimize top atmıştılar ve biz sabah olduğunda dağılan evimizin duvarlarını gördük. O sene okula gidecektim, her şeyimiz, çocukluk fotoğraflarım bile Kuşçular köyünde kaldı. Ben Bakü’de yaşasam da sanki hala ordayım!”

İrade Hasanova Yılmaz: “9 Mayıs 1992’de Laçın roket ateşine tutulduğunda onlardan biri bizim evimize düşmüştü. Ertesi gün gelen otobüslere binmek zorunda kaldık. Evden çıkarken köpeğimiz yüzüme öyle bir bakıyordu ki, sanki “gitmeyin” diyordu”.

Sakine Aliyeva (24): “Dedem Genahet Hacıyev, 1992’de Hocalı’da esir düşmüştür. 49 gün boyunca esir kalan dedem insanlığa sığmaz vahşiliklerin şahidi olmuştur. Bugün o, 80 yaşında ama hala bedeninde onların yaptığı yara izleri, beyninde ise silinmeyen anılarla yaşıyor. Dedemin kardeşinin oğlundan ise bugüne kadar bir haber alınamadı”

Laçın’ı terkederken daha 15 yaşında olan **Arif Gürşatoğlu İbrahimov (42)**, Laçına olan geri dönüş arzusunu kendisinin yazdığı şiirle dile getirmiştir:

Laçın, sana döneceğim!

Ruhuma kuvvet veriyor her mani, her engel,

Gücüm bire beş artıyor, zamansız ecel, beri gel

Bu yoldan döndüremez yüz fitne, milyon kelek,

Laçın’a kavuşmadan ne Azrayil, ne melek?

Razıyım sürüneyim dere boyu, dağ boyu,

Cesedim de olmasın, görünmesin “ak boyum”.

Derenden su içmesem, karışmasam şehine⁴²⁵

Bırak ruhum hasret kalsın yurt yuvamın mehine⁴²⁶!

Zarınıc⁴²⁷ kalsam bile, lal olup konuşmayacağım,

Donacağım ayazlarda, sensiz ısınmayacağım.

Derelerde yosuna, dağda dumana döneceğim,

Ant içerim adına, Laçın, sana döneceğim!

Daşkın Abbasov: “İlk günden gönüllü olarak savaşa katılıp Şuşa’ya kadar gittim. Camide namaz kıldım, 10 Kasım 2020 bu tarih asla aklımdan çıkmayacak”.

⁴²⁵ “Çiy” anlamını ifade etmektedir. Havada buhar şeklinde olan su damlaları gecenin serinliği ile toprak veya bitkiler üzerinde toplanarak çiy tanelerini oluşturur.

⁴²⁶ Hafif esen rüzgar anlamında kullanılmıştır.

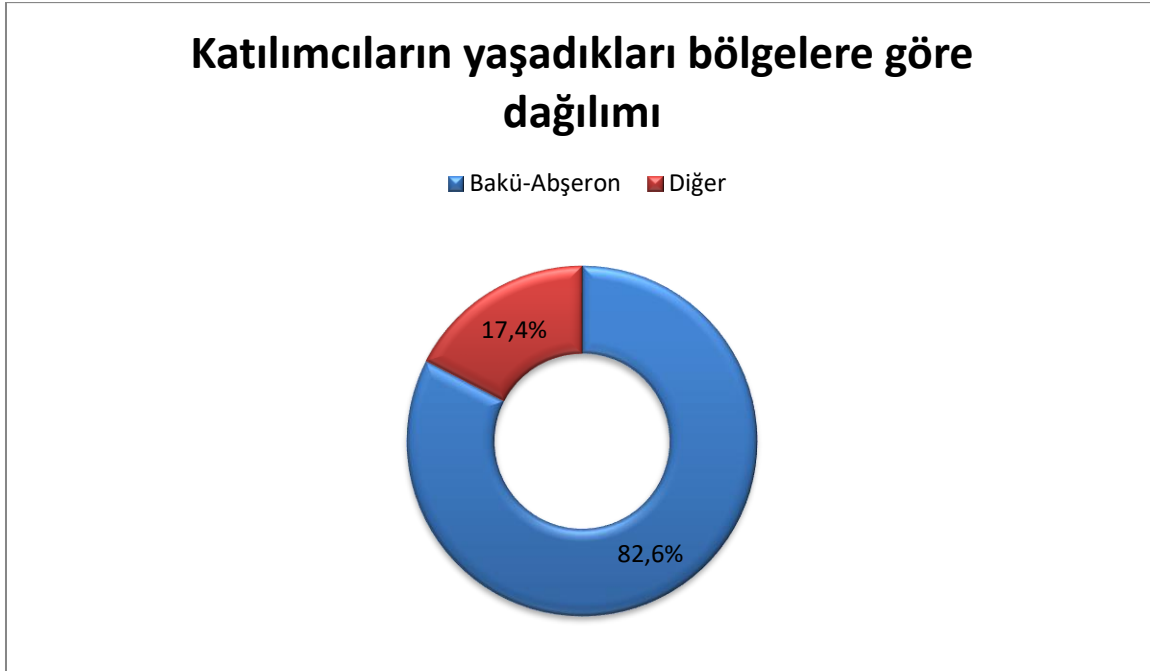
⁴²⁷ Diyalekt olup, “yatak hastası” demektir. Nahçıvan, Batı Azerbaycan, Karabağ lehçelerinde sık sık kullanılmaktadır. Ebülfez Guluyev, Nuray Aliyeva, **Naxçıvan Diyalekt və Ləhcələrinin İzahlı Lüğəti (Nahçıvan Diyalekt ve Lehçelerinin İzahlı Sözlüğü)**, Nahçıvan, Ecemi, 2017, s. 290.

4. Grafikler.

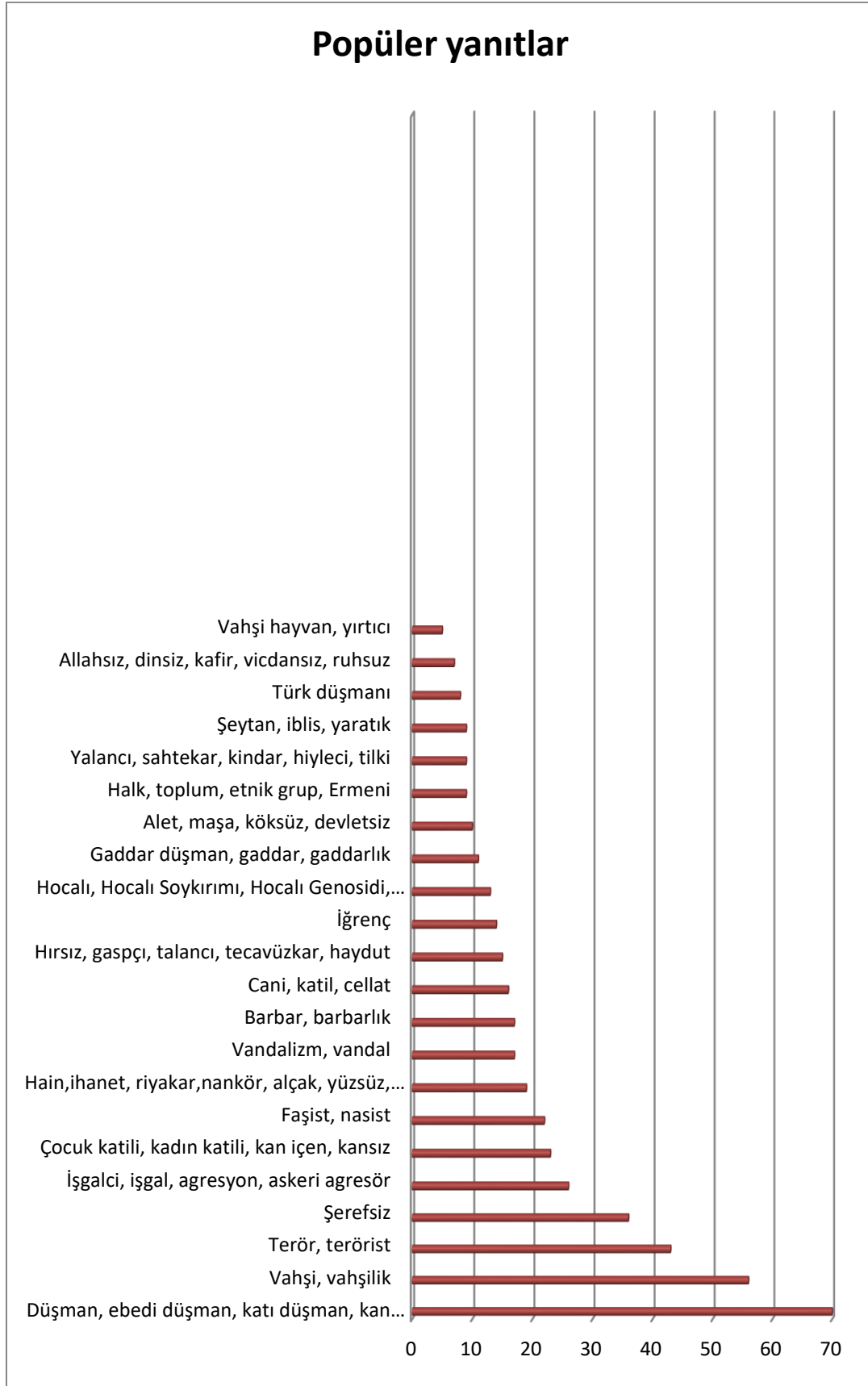
Grafik 1: Katılımcıların Zorunlu Göç Ettikleri Bölgelere Göre Dağılımı.

Grafik 2: Katılımcıların Yaşadıkları Bölgelere Göre Dağılımı.

Grafik 3: Mecburi Göçkünlerin Düşman Algısına Dair Popüler Yanıtlar.

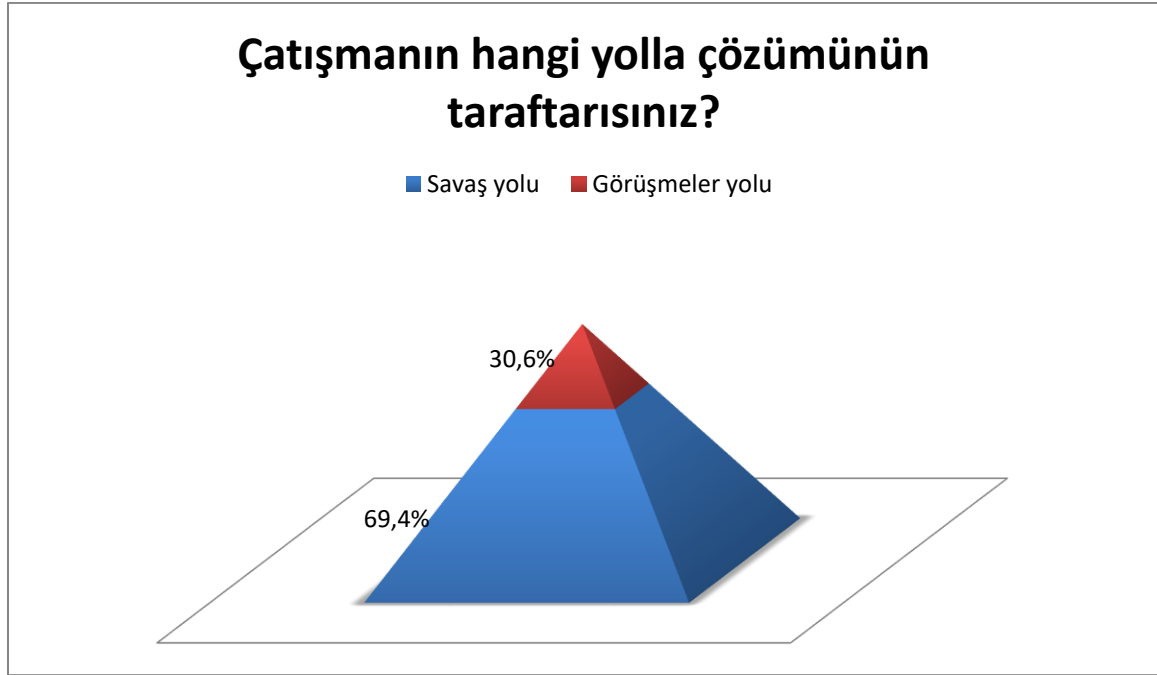
Grafik 4: Geri Dönüş Motivasyonunun Düzeyi.

Grafik 5: Mecburi Göçkünlerin Devletin Onlara Tanıdığı Ayrıcalıklara İlişkin Tutumu.

Grafik 6: Mecburi Göçkünlerin Çatışmanın Çözüm Sürecine Dair Tutumu.

Grafik 7: Yaşanmış Olayların Mecburi Göçkünler Üzerindeki Olumsuz Psikolojik Etkisi.

Grafik 8: Mecburi Göçkünlerin Şehit, Esir veya Kayıp Yakınlarına Dair Malumat.

5. Haritalar

Harita 1: Ermenistan-Azerbaycan Çatışması.

Kaynak: Virtual Karabakh, Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh Conflict, [Harita], 2013, (çevrimiçi), 25 Ağustos 2020 tarihinde <http://www.virtualkarabakh.az/en/post-item/28/48/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-conflict.html> adresinden alınmıştır.

Harita 2: Revan Türk Hanlığı (1747 – 1828).

Kaynak: Revan Türk Hanlığı (1747 – 1828), [Harita], 2016, (çevrimiçi) 25 Ağustos 2020 tarihinde <http://www.turkbilimi.com/revan-turk-hanligi-1747-1828/> adresinden alınmıştır.

Harita 3: Erivan Valiliğinin Etnografik Haritası.

Kaynak: Old New Maps, Erivan Valiliğinin Etnografik Haritası, 2020, (çevrimiçi), 26 Ağustos 2020 tarihinde <https://oldnewmaps.blogspot.com/2020/04/ethnographic-map-of-erivan-governorate-according-to-the-census-of-1886.html> adresinden alınmıştır.

6. Resimler

Resim 1: Ermeni Kadın Mejlumyan, Ona Tecavüz Eden Eduard Grigoryan'ı İşaret Ediyor.

Kaynak: Azvision, Ermeni Kadın Mejlumyan, Ona Tecavüz Eden Eduard Grigoryan'ı İşaret Ediyor, 27 Şubat 2016, (çevrimiçi), 4 Eylül 2020 tarihinde <https://azvision.az/news/83838/sumqayit-hadiseleri--qriqoryan-kim-olub-%E2%80%93-faktlar.html> adresinden alınmıştır.

Resim 2: Karabağ'dan Gelen Mecburi Göçkünler.

Kaynak: Virtual Karabakh, Karabağ'dan Gelen Mecburi G    nler, [Resim], t.y, ( evrimi i), 29 Aralık 2020 tarihinde <https://www.virtualkarabakh.az/az/photo-item/9/55/mecburi-kockunler.html> adresinden alınmıştır.

Resim 3: Hocalı Katliamı'nın Kurbanları.

Kaynak: İlqar Caferov, Hocalı Katliamı'nın Kurbanları, Azərbaycan Fotoqrafçıları Birliyi, 1992.

Resim 4: Kardeşlerinin Cesedini Bulan Adam Çığlık Atıyor.

Kaynak: Reza, Kardeşlerinin Cesedini Bulan Adam Çığlık Atıyor, Ağdam, Getty Images Avrupa, 1992.

Resim 5: Karabağ'dan Mecburi Göçkün Çocuklar.

Kaynak: Elnur Babayev, Karabağ'dan Mecburi Göçkün Çocuklar, Azərbaycan Fotoğraflar Birliyi.

Resim 6: Konuşan Gözler.

Kaynak: Şahveled Eyvazov, Konuşan Gözler, Azərbaycan Fotoğtafçılar Birliğı.

Resim 7: Çadır Kampında Bir Gün.

Kaynak: Şahveled Eyvazov, Çadır Kampında Bir Gün, Azərbaycan Fotoğrafçılar Birliyi.

Resim 8: Hayat Devam Ediyor.

Kaynak: Elnur Babayev, Hayat Devam Ediyor, Azərbaycan Fotoğrafçılar Birliyi.

Resim 9: Mecburi Göçkünler için İnşa Edilmiş Binalar.

Kaynak: Aytek Yusifsoy, Mecburi Göçkünler için İnşa Edilmiş Binalar, Goranboy, 2020.